

The logo consists of the letters 'J', 'O', and 'TS' in a stylized, black, serif font. The 'J' and 'O' are large and connected, with the 'TS' in a smaller font size nested within the 'O'.

Journal
of
Old Turkic Studies

**Vol. 2/1 (winter)
2018**

E-ISSN 2564-6400

**Journal
of
Old Turkic Studies**

Vol. 2/1 (winter)
2018

E-ISSN 2564-6400

JOURNAL OF OLD TURKIC STUDIES is a refereed international journal which provides an interdisciplinary scholarly platform in the field of Medieval Turkic philology, history, culture and literature. The first and the most important criteria for the selection of papers for publication is originality and scholarly standing. The **JOTS** accept only manuscripts written in Turkish, German, English or French. Manuscripts written in other languages will not be accepted. The **JOTS** is published twice per year in January or February (winter) and July or August (summer). The Editorial Board may also decide for special issues. The **JOTS** is a completely free and open-access journal published online. Authors are responsible about article's content and its consequences.

This journal can be accessed electronically via *DergiPark* (www.dergipark.gov.tr/jots).

Manuscripts for online publication, editorial correspondence and books for review should be sent to these e-mail addresses: jotseditor@gmail.com or jotseditor@yahoo.com.

Editor

Dr. Erdem UÇAR

Editorial Board Members

Prof. Dr. Aloïs van TONGERLOO (Geel/Belgium) [Emeritus], Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan University, Ardahan/Turkey), Prof. Dr. Erhan AYDIN (Inönü University, Malatya/Turkey), Prof. Dr. Georges-Jean PINAULT (École Pratique des Hautes Études, Paris/France), Prof. Dr. György KARA (Indiana University, Indiana/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Marcel ERDAL (Freie Universität Berlin, Berlin/Germany), Prof. Dr. Nicholas SIMS-WILLIAMS (University of London, London/United Kingdom), Prof. Dr. Nikolay KRADIN (the Russian Academy of Sciences, Vladivostok/Russia), Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Turkey) [Emeritus], Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (New Jersey/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Toshio HAYASHI (Soka University, Tokyo/Japan), Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (University of Madison-Wisconsin, Wisconsin/USA), Dr. Ablet SEMET (Berlin/Germany), Dr. Béla KEMPF (University of Szeged, Szeged/Hungary), Dr. Dai MATSUI (Osaka University, Osaka/Japan), Dr. Delio V. PROVERBIO (Vatican Apostolic Library, Vatican City State), Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale/Turkey), Dr. Jens WILKENS (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen/Germany), Dr. Kahar BARAT (Florida/USA), Dr. Mutsumi SUGAHARA (Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo/Japan), Dr. Salih DEMİRBİLEK (Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey), Dr. Stefan GEORG (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn/Germany), Dr. Zekine ÖZERTURAL (Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen/Germany).

Layout and typesetting: İbrahim KÖROĞLU (İzmir/Turkey)

Preparation of Manuscript

1. Manuscripts should be single-spaced and with 2.5 cm margins for all sides. The font of the manuscript should be Times New Roman and the size of the body text should be 12 points.
2. The first page should contain the full name (last names fully capitalized) and affiliation of author (university, city, country), and the contact e-mail address for the author(s).
3. The English abstract should provide clear information about the research and the results obtained. It should not exceed 150 words. The abstract does not need to be written in any other language than English. Please provide 5-7 keywords or phrases to enable retrieval and indexing.
4. Contributors who are not native Turkish, German, English or French speakers are strongly advised to ensure that a professional language editor has reviewed their manuscript.
5. Reviews should include author, title, publisher, ISBN number and number of pages. After providing a concise summary of the content, review should also include a critical analysis of a book in terms of its strengths and weaknesses.
6. Graphs and photographs should be numbered in sequence with numerals. Each figure should be identified with the figure number, its approximate location should be marked in the text.
7. Please refrain from using Microsoft Office Word's automated features.
8. Reference should be given in parenthesis surname of author(s), publication date and page numbers; for one author references (Clauson 1964: 354); for more than one author references (Bazin-Hamilton 1972: 28). The references with more than two authors should be noted as (Wilkins et al 2014: 4).
9. If the same author has more than one work on the same dates, than each of they should be added a, b, c letters.
10. Reference list should be set out in the alphabetical order at the end of the paper.
11. References should be shown as follows:

Books

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Articles, et al.

BAZIN, L. & J. HAMILTON (1972). "Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang. *British Museum Or.* 8212 (78) et (79)", *Turcica*, 4: 25-42.

CLAUSON, Sir G. (1964). "Early Turkish Astronomical Terms", *Ural Altaische Jahrbücher*, 35: 350-368.

TEKİN, Ş. (1966a). "Buyan Evirmek (Sevâbın Tevcihi)", *Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara: 390-411.

TEKİN, Ş. (1966b). "Bemerkungen zur vorislamischen türkischen Literatur: über ein vor kurzem aufgefundenes vollständiges Exemplar des Maytrisimit", *Cultura Turcica*, 3: 176-189.

WILKENS, J. et al. (2014). "A Tocharian B Parallel to the Legend of Kalmāṣapāda and Sutasoma of the Old Uyghur Daśakarmapathāvadānamālā", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67/1: 1-18.

C O N T E N T S

FRONT MATTER (1-6)

ARTICLES (7-110)

Fatih BAKIRCI (7-23)

Uygurca Bir Sivil Hayat Belgesi: Maitrisimit
A Civilian Life Documentary in Uighur: Maitrisimit

Salih DEMİRBİLEK (24-37)

Sun Zi'nin Savaş Sanatı ile Orhon Yazıtları Arasındaki İlişki Üzerine
On the Relationship between Sun Zi's War Art and the Orkhon Inscriptions

İbrahim MUT'İ (38-44)

Hakaniye Dili ve Onun Uygur Dili Tarihindeki Yeri
The Effects of Turkish Culture on Russian Culture

Mirsultan OSMANOF (45-66)

Kutadgu Bilig'de {-gU}'lu İsim-Fiiller Üzerine
On the Participles with the Suffix {-gU} in Qutadyu Bilig

Er dem UÇAR (67-83)

Bilge Kagan (Doğu 41) Yazıtındaki NIŃTYn İbaresine

On the Phrase NIŃTYn in Bilgä Qayan Inscription (East 41)

Hülya UZUNTAŞ (84-93)

A Text Written in Khwarezmian Turkic of 14th Century

14. Yüzyılda Harezmi Türkçesiyle Yazılan Bir Metin

Yusufcan YASİN (94-109)

Türk Kültürünün Rus Kültürü Üzerindeki Etkileri

The Effects of Turkish Culture on Russian Culture

Peter ZIEME (110-116)

Zu altuigurisch yemdük ‚Schamhaare‘

On the Old Uygur yemdük ‚pubic hair‘

REVIEWS (117-166)

Mertcan AKGÜN (117-124)

Selçuk ESENBEL. Japan on the Silk Road, Encounters and Perspectives of Politics and Culture in Eurasia, Brill, Leiden-Boston, 2017, xvi+374 pp. ISBN: 978-9-004-27430-3

Rihsitilla ALİMUHAMEDOV (125-129)

Kosimcan SODIKOV. Maḥmud Kaşgariy: Devanu Lugati-t-Türk [Türkiy Süzlar Devani], Gafur Gulam Nomidaği Naşriyet, Toşkent, 2017, ss. 488, ISBN: 978-9943-03-972-8

Salih DEMİRBİLEK (130-133)

Egemen Çağrı MIZRAK. Bozkır Kavimleri, M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 316, ISBN: 978-6-051-55589-8

Hayrettin İhsan ERKOÇ (134-140)

Ramazan ŞEŞEN. İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017, ss. 304, ISBN: 978-605-9521-26-0

Erdem UÇAR (141-144)

Klaus RÖHRBORN. Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš-äzüik, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2017, XXX+359 S. ISBN: 978-3-515-11862-0

Erdem UÇAR (145-149)

Y. KASAI; S. RASCHMANN; H. WAHLQUIST, P. ZIEME (Eds.). The Old Uyghur Āgama Fragments Preserved in the Sven Hedin Collection, Stockholm, Brepols, Turnhout (Belgium), 2017, 298 pp. + 32 Plates ISBN: 978-2-503-57458-5

Münevver Ebru ZEREN (150-166)

Herausgegeben von einem Team „Turfanforschung“. Zur lichten Heimat: Studien zu Manichäismus, Iranistik und Zentralasienkunde im Gedenken an Werner SUNDERMANN, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2017, 754 pp. ISBN: 978-3-447-10884-3

Uygurca Bir Sivil Hayat Belgesi: Maitrisimit

A Civilian Life Documentary in Uighur: Maitrisimit

Fatih BAKIRCI

Mimar Sinan Fine Arts University (Istanbul/Turkey)

E-mail: fthbkrc@hotmail.com

The Uighur that politically dominant on the stage of history since the 8th century, spread across different geographical regions based on such political structuring encountered different languages and cultures due to political, cultural and religious reason and interacted with these. There is court of Buddhist in those different interacted fields, too. The work called Maitrisimit translated from Tocharian is one of texts of Buddhist court that took an important place in Old Uighur Turkish works. GABAIN and TEKİN previously laid emphasis on the fact that Maitrisimit which has a dynamic and dramatic narration was a theatrical production and staged. Based on these remarks, this assertion in which the theatrical terms and concepts in the work were first identified focuses on the question why such a religious work includes theatrical aptitude style wise by giving examples from the Berlin (B) collection and the copy of Hami (H). It is seen that this work in an attempt to convey the Buddhist doctrines to the public in a more understandable way can be considered more of a civilian life documentary in terms of language and style, as compared to Sūtra and Abhidarma's, the other religious texts of the period, which belong to Buddhist community.

Key Words: Maitrisimit, Old Uighur, Buddhism, theatre, style.

Giriş

Çin kaynaklarında Asya Hunlarından geldikleri belirtilen Uygurlar V. yüzyılın ikinci yarısında bir beylik kurmuşlar, daha sonra bütün yukarı Orta Asya'ya yayıldığı anlaşılan Töleslerin bir kısmını teşkil ederek Göktürlere bağlanmışlardır (Kafesoğlu 1976: 725). Göktürklerin hâkimiyeti altında uzun bir süre yaşayan Basmıl, Karluk ve Uygur boyları 742-743 yıllarında Göktürk kağanı Ozmış'ı mağlup edip Göktürk Devletini ortadan kaldırmışlardır. Basmıl boylarının başkanlığında yeni bir kağanlık kurulmuş, Uygurlar bu kağanlığın Doğu Yabguluğunu teşkil etmişlerdir. 744 yılında Uygur yabgusu, Basmıl kağanını mağlup ederek kendisini Uygur kağanı olarak ilan etmiş böylece ilk Uygur Kağanlığı kurulmuştur (Taşağıl 2002: 216-217).

744 yılında merkezi Orhon kıyılarında olmak üzere Uygur Devletini kuran On Uygurlar, 840 yılına kadar bu bölgede yaşamışlardır. 840'ta 100.000 kişilik Kırgız, Uygur başkentine saldırmış ve halkı kılıçtan geçirmiştir. Ölümden kurtulmuşlar dört bir yana dağılıp çeşitli yerlere göç etmişlerdir (Çandarlıoğlu 2002: 11-31). Asya'nın daha güney bölgelerine göç eden Uygurlardan bir grup Çin'in batısındaki Sha-chou şehrine yerleşip Maniheizm'i benimsemiştir. Siyasî hâkimiyetleri çok kısa süren Sha-chou Uygurları önce Kitanların daha sonra da Tangutların hâkimiyeti altına girmişler, bir diğer grup ise bugünkü Kansu bölgesi yakınlarına gidip Kan-chou Uygur Devletini kurmuşlardır. Kendilerine 'Sarı Uygurlar' da denilen Kansu Uygurları X. yüzyıldan itibaren Uygurların kuvvet merkezi hâline gelmiştir. Bu Uygurlar da Sha-chou Uygurları gibi XI. yüzyıldan sonra Tangut ve Kitanların hâkimiyetlerini tanımışlardır (Çandarlıoğlu 2002: 31-32).

Güneybatıya giden 15 Uygur boyundan bir kısmı Tibetlilere bağlanmış, asıl büyük grup ise Beşbalık, Karaşar, Koço (Hoço) ve Turfan şehirlerine yerleşerek Kao-chang (Turfan) Uygur Devletini kurmuşlardır. Bu devlet önce 1206 yılında Kara Hıtay devletine, sonra da 1209'da Çingis Han'a bağlanmıştır. Daha sonra Çağatay Han'ı Tuğluk Temür (1346-1363)'den Vais Han'a (1471-1432) kadar Doğu Çağatay Ulusunun hâkimiyetinde kalmıştır. Çağataylıların zayıfladığı dönemde Çinlilerin *Ye-mi-li Huo-che* (Emil Hoca) ve *Su-t'an A-li* (Sultan Ali) isminde iki kişi tarafından Uygurlar idare edilmiştir (İzgi 1987: 40-46).

Bu farklı bölgelerde çeşitli inanç sistemleriyle karşılaşan ve bunları benimseyen Uygurlar, özellikle Kansu (Kan-chou [Sarı]) ve Koço (Kao-chang [Turfan]) Uygurları döneminde bu inanç sistemleriyle ilgili büyük bir çeviri etkinliği gerçekleştirmişlerdir. Bu çeviriler daha çok bağlandıkları Maniheizm ve Budizm gibi inanç sistemleriyle ilgili dinî metinlerdir. Soğdca, Çince, Toharca, Sanskritçe ve Tibetçeden Uygur Türkçesine çevrilen bu eserler (eserler için bk. Özönder 2002: 481-501), sadece dâhil oldukları yeni inanç sistemlerinin öğrenilmesi için değil, aynı zamanda inanç sistemlerine bağlı olarak kutsal metin yazmanın ve okumanın kişiye kazandıracığı sevap anlayışı da düşünülerek tercüme edilmişlerdir. Nitekim SHİMİN'in (2002: 788) konuyla ilgili açıklamaları da buna işaret etmektedir: “Uygur soyluları ve hatta sıradan insanlar, hayırseverlik ve dindarlığın gereklerini, yani ‘sevap işlemek’ (*buyan* < Skr. *punya*) için adına Budist tapınaklar, heykeller, freskler yapmak ve *sūtra* kopyaları (Budist kutsal yazmalar) çoğaltmak için hatırı sayılır ölçüde emek vermişlerdir.”

Uygurların sosyo-kültürel yapılarında ve ortaya koymuş oldukları sanat olaylarında temsil ettikleri dinlerin çok büyük bir rolü vardır. Çünkü sanat eserlerinin ve plastik sanatlarının büyük bir çoğunluğu dinî konulara bağlı olarak ele alınmıştır. Çeşitli dinler bu topluluk içerisinde yaşama şansı bulmuş, kimisi uzun süreli büyük bir kitleyi etkileyebilmiş, kimi resmî devlet dini olarak kabul görmüş, kimisi de kısa sürede etkisini kaybetmiştir. Bunlar arasında Hristiyanlık, Zerdüştlük ve Budizm'deki bazı unsurların birleşmesinden ortaya çıkan Maniheizm yer almaktadır. Bu inanç sistemi Uygur soyluları tarafından 762 yılında Moğolistan'da Uygur Hanlığı döneminde kabul edilmiştir (Tekin 1962: 1-11).

Maniheizm, Uygurların Turfan'a göçünden sonra da bir süre varlığını devam ettirdi. Uygurlar yerli halkın etkisiyle yavaş yavaş Budizm'e inanmaya ve Budist kutsal metinlerini Uygurcaya çevirmeye başladılar. Günümüz arkeologları tarafından bu bölgede bulunan pek çok Uygur elyazmasında ve Budist duvar resminde de gösterildiği gibi tapınakların etrafındaki toplanma yerlerinde yapılan Budist festivallerde, vaazlardan, Budist içerikli dramalar ve hikâyeler anlatmaya kadar pek çok faaliyete yer verilirdi (Shimin 2002: 788).

Bu drama faaliyetlerinin yanı sıra Uygurlardaki tiyatro sanatının varlığını gösteren önemli bir husus da 982 yılında Son Hanedanlığı (960-1279) elçisi olarak

Koçu'yu ziyaret eden WANG YANDE'nin bazı büyükelçilik kayıtlarındaki yazılarında şehirle ilgili yaptığı canlı tasvirlerdir: "(...) *Daha sonra Uygurların Kralı bizi akşama kadar müzikle, ziyafetle ve dramatik oyunlarla ağırladı.*" (Song Shi: Bölüm1/490, Shimin 2002'den).

1. Burkancı Çevreye Ait Maytrisimit Nom Bitig

Uygurca Burkancı drama metinlerinin varlığının işaret ettiği gibi Koçu'da X. yüzyıla kadar bir tür dramatik temsil gösterimleri yapılmıştır (Shimin 2002: 788). Bu drama metinlerinden biri de *Maytrisimit Nom Bitig*'dir. Bu metin (Toharca A dilinde [Karaşehir-Koço dilinde]) düz yazı ve şiir formunda yazılmış bir drama çalışmasıdır. Ancak elimizdeki versiyonu Orta Çağ Çin edebiyatında *Bianwen* 'paralel düz yazı' benzeri bir tarza dönüştürülmüştür (Shimin 2002: 793).

Maitreya, Müslüman ve Hristiyan dünyasındaki 'Mehdi' kavramına paralel bir biçimde istikbalde gökten yere inip insanları *nirvana*'ya ulaştıracak olan bir Burkandır (Tekin 1976: 29). *Burkan*, ise Budizm'de beden isteklerini yenerek tanrısal bilgiye ulaşan ermiştir (Hançerlioğlu 1975: 112). Yani tam ve aşılabilir aydınlanmaya ulaşmış ve dünyevî acılardan tamamıyla kurtulmuş insanı ifade eder. Budist edebiyatta, Skr. *maitreya-vyākaraṇa* 'Maytrı hakkında kehanet' veya Skr. *maitreya-samiti* > *Maytrisimit* veya *Maytrisimit* 'Maytrı ile buluşma' konularının birçok defa işlendiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili Sanskritçe, Çince, Tibetçe Toharca, Soğdca ve Türkçe gibi çeşitli dillerde metinler bulunmaktadır (metinler için bk. Sertkaya 1982-1983: 253-255).

'Maitreya ile Buluşma Temsili' demek olan *maitreyasamitināṭaka*, Vaibhāṣika tarikatına bağlı, Agnidesa'da (Karaşehir/Karaşar) doğmuş *Āryacandra* tarafından Sanskritçeden Tohar diline göre telif-tercüme edilmiştir. *Āryacandra*'nın *nāṣaka* temsilleri şeklinde olan bu eserini *ülüş*'ler 'bölüm' hâlinde İl Balık'lı (Koço'lu) *Prajñārakṣita Keṣṣi Ācarya* tercüme etmiştir (Özönder 1992: 11). Eserde Maitreya Burkan'ın menkıbevi hayatı anlatılır.

Eserin iki nüshası Sengim'de, üç nüshası Murtuk'ta, bir de nerede bulunduğu kaydedilmeyen bir nüshası olmak üzere altı nüshası bilinmekteydi. Sonradan Berlin'e götürülen bu nüshaların çoğu birbirini tamamlayan metinlerdir

(Sertkaya 1986: 255). Bunların dışında 1959 yılında günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Uygur Özerk Bölgesindeki Hami (Komul) nahiyesinde *Maytrisimit Nom Bitig*'in 293 yapraklık bir nüshası daha bulunur (Sertkaya 1986: 253-280).

Maytrisimit adlı eserde anlatılanlar son derece canlı ve dramatiktir. Bu nedenle bazı araştırmacılar, bu eseri bir tiyatro metni olarak değerlendirmektedir. Bu öykülerin cemaat toplantılarında sadece okunmakla kalmayıp aynı zamanda sahneye konulduğu üzerinde de düşünülmektedir (Gabain 1988: 223). Bu sahnelenmeler Uygurlarda tiyatro sanatının başlangıcı sayılmakta, başka metinlerde *körünçlük*¹ 'sahne', *körünççi* 'seyirci', *körünçlemek*² 'seyretmek' sözcüklerinin de bulunması Uygurlarda tiyatro sanatının varlığını doğrulamaktadır (Tezcan 2003: 291). Yine bu konuda önemli fikirlere sahip olan araştırmacılardan biri de TEKİN'dir (1976: 31-32). O, hazırladığı çalışmasının giriş kısmında 'Maytrisimit'de Dramlaşma' başlığıyla bu konu üzerinde durmuştur.

Bu görüşlere dayanarak makalede öncelikle eserdeki tiyatro eğilimleri tespit edilmeye çalışıldı. Bunun için eserin Berlin (B) koleksiyonu ve Hami (H) nüshasından tiyatro ile ilgili terimler, tiyatro teknikleri vb. kavramlardan örnekler seçilip eserin dil ve üslup bakımından bir sivil hayat belgesi olarak değerlendirilebileceği üzerinde duruldu. Makalede Berlin'deki nüshalar üzerinde çalışma yapan TEKİN'in (1976) ve Hami nüshası üzerinde çalışan SHİMİN'in (1980: 101-156) çalışmaları esas alındı.

TEKİN'in çalışmasında bir *yükünç*³ 'secde' ve 27 bölüm yer alırken SHİMİN'in çalışmasında Hami nüshasının sadece ikinci bölümü yer almaktadır.

2. Eserdeki Tiyatro Terimleri ve Teknikleri

Maytrisimit'in çeşitli yerlerinde metnin *körünç* 'temsil, piyes' sözcüğü ile nitelendirilmesi bu eserin öyküden 'çatik' (< Skr. *jātaka*) çok bir tiyatro metnine

¹ *körünçlük* 'üzerinde eşya sergilenen raf, pano, iskele' (EUTS: 79); 'an instrument for making appearances, a state chariot or the like' (EDPT: 746a); 'vneshniy vid, primeta' (DS: 319).

² *körünçlemek* 'teşhir etmek, sergilemek' (EUTS: 79); 'to display, make a show of (something)' (EDPT: 746b); 'vistavyaty' na popkaz' (DS 319); 'to display things' (OTWF: 440).

³ Bu kısımda, ilahî ve dünyevî varlıkların, Burkan cemaati önünde saygı ile eğildikleri anlatılmaktadır.

yaklaştığını gösterir. TEKİN'e (1976: 33) göre metnin bazı yerlerinden ve zeyillerindeki kayıtlardan *Maytrisimit*'in yeni yılda (*yañı kün*)⁴ veya ayın ilk gününde düzenlenen dinî bayramda bir piyes biçiminde temsil edildiği anlaşılmaktadır. Daha sonra da şunları ekler:

“Maytrı'nın halef olarak tayinini kutlayan mümin halk için düzenlenen dini eğlencelerde eser, yüksek sesle, türlü rahipler tarafından halka okunurdu. Uygur Burkan rahipleri de Hoçu gibi büyük şehir halklarına bazı geceler temsil verirlerdi. Bu piyeste musiki eşliğinde rahipler, eserde geçen türlü kişileri temsilen metni okurlar veya pandomima ile olayı temsil etmeye çalışırlardı” (Tekin 1976: 35).

Ayrıca aynı konunun işlendiği Toharca metinde eser, Uygurca metinde olduğu gibi *ülüş* ‘bölüm’ şeklinde değil, *nāṭaka* ‘temsil’ diye adlandırılmıştır. Bu yüzden Toharca metnin adı *Maitreyasamiti-nāṭaka* olarak tespit edilmiştir (Sertkaya 1986: 255).

Bu açıklamalar eşliğinde metinde geçen *körünç* sözcüğü son derece dikkat çekicidir. Metnin iki yerinde bu sözcük şu cümlelerde geçer:

alku tıñlıq maytrılag yañı kün körünçinte meñileyürler “Bu bütün yaratıklar Maytrı hakkındaki yeni gün piyesinde eğlenirler” (B 27/11).

maytrı burxan belgürer yañı kün küsençig körünç birle tuşar “Maytrı burkan görünecek ve o, yeni günde arzulanan piyese tesadüf edecektir” (B 104/9).

Ayrıca *körünç* sözcüğü ile aynı kökten gelen *körk*⁵ sözcüğü de ‘resim, heykel’ anlamlarında eserde kullanılmaktadır. Eserin her bölümünde olaya göre canlı

⁴ *yañı kün* ‘Bud. the first day (of a period)’ (EDPT: 943b).

⁵ *körmek* ‘görmek’ (EUTS: 78), ‘basically to see (something)’, ‘to look’ (EDPT: 736a), ‘videty’, smotret’ (DS: 317), ‘uvidet’ (ESTY III: 77), ‘see’ (DLT III: 110); *körünç* ‘piyes, görülecek olan şey.’ (EUTS: 79), ‘etymologically it should mean ‘appearance’ or the like; but in Yak. seems to have a more active meaning’ (EDPT: 746a), ‘videnie, zrelizhe’ (DS: 319), ‘appear to have signified an appearance, a display and perhaps a pageant’ (OTWF: 282); *körk* ‘güzellik, endam, alamet, nişan, biçim, kıyafet, heyet, resim’ (EUTS: 78), ‘basically something visible; shape, form and the like’ (EDPT: 741a), ‘obraz, jzobraznenie; vid, priznak, primeta’ (DS: 317), ‘oblik, krasota; vid, naruzhnost’ (ESTY III: 81-82), ‘beauty’ [husn, jamāl] (DLT III: 110), ‘appearance, shape, form, visual characteristic, beauty’ (OTWF 224).

tasvirlerin yapıldığı dikkate alındığında belki de yukarıda bahsedilen dinî ritüellerde bu canlı ve renkli tasvirlerle uygun olarak sahneye büyük boyda resimler, heykeller yerleştirilmekteydi.

Bu konuda Tibet'te yapılan bir uygulama hakkında bilgi veren KOEPPEN'in (1857: 310), açıklamaları ilgi çekicidir:

"Lhasa'da (Tibet) yeni yıl bayramı geçen yüzyılda şöyle kutlanırdı: Güreşler yapılır, piyesler oynanır bilhassa geceleyin manastırlar, halka dinî dramlar temsil ederlerdi: Canlı ve plastik resimler yalnız o gece için hazırlanır ve bunlar Burkan'ın hayatını temsile yarardı." (Tekin 1976'dan).

Bu açıklamayla birlikte tiyatro açısından *körk* sözcüğünün eserdeki kullanımını daha da önem kazanmaktadır. Olayların geçtiği yeri ve olayın bir anını gösteren büyük boyda resimler dinleyicilerin karşısına konulmakta, olayın değişmesiyle yeni bir resim getirilmektedir (Tezcan 2001: 291). Böylece inananlar, Maytrı ile buluşmayı ümit etmekte ve dinî vaazı dinleyerek ebedî kurtuluşa ulaşmayı dilemektedirler. Basit bir biçimde de olsa tiyatrodaki oyun konusunun geçtiği yeri, çevreyi ve atmosferi '*biçim, kalıp, renk, ışıklama ve bazen de simgelerle canlandırılan tamamlanmış sanatsal yapım*' (Nutku 1983: 30) anlamına gelen *dekor* terimi ile karşılaşılmaktadır. Ayrıca bu, tiyatroda bir olayın sahnelenme tekniği ile de açıklanabilir:

kruşlanmak körkle körküg 'güzel çehreyi' (B 96/13).

(kün) ay tñri körkin belgürtü(p) nomlayu yarlıkap (B 4/1-2) "güneş (veya) ay tanrısı kılığına girip".

burxan körkin itip (B 50/4) "burkan heykelleri yapıp".

burxan (kör)kin suwka kiğürser "burkan heykelini suya soksa" (B 51/3).

burxan körkin boduğın bezep ağırlasar "burkan resimlerini renklerle süsleyip" (B 54/3).

burxan körkin ister yaratsar alku kutlug tınlıglar maytrı burxan birle teğişürler yme kim kayu tınlıg süzük köjlin çubakan ewin inçe vrhar ister arpa ewin inçe burxan körkin yaratsar "Burkan resimlerini süslese bütün mesut yaratıklar, Maytrı burkana rastlarlar. Yine hangi yaratık temiz kalple 'zyzyphus' tanesi kadar bir manastır inşa etse ve arpa tanesi kadar bir burkan heykeli yapsa" (B 104/23-28).

Yine bu temsillerin düzenlendiği eğlenceler sırasında temsilin bir parçası olan ve temsili tamamlayan *oyun* ‘raks; musiki’ ve *oyunçu* ‘mızıkacı’ gibi unsurlar da metinde yer almaktadır:

türlüg yinçe oyun ‘çeşitli zarif oyunlar’ (B 29/26).

otın emin oyunun ırın yiti kün ‘ilaçlarla raks ve şarkılarla yedi gün’ (B 53/14).

açita ulatı teyridem oyuncılar ‘Açita ve diğer ilahi mızıkacılar’ (B 89/4).

tümen oyunçu tjri ‘on bin mızıkacı tanrı’ (B 89/60).

Eserin Berlin koleksiyonundaki nüshalar üzerinde çalışan TEKİN’in çalışması, bir *yükünç*⁶ ‘secde’ ve 27 *ülüş*⁷’ten⁷ ‘bölüm’ oluşmaktadır. Hami nüshası üzerinde çalışan SHİMİN ise 25 bölümden sadece ikinci bölümü ele almıştır. Her iki nüshada da anlatılanlar, *ülüş* adı verilen bölümlerden oluşmaktadır. Eser bir temsil olarak düşünüldüğünde buradaki bölümler (*ülüş*) tiyatrodaki bir perdenin açılmasından kapanmasına kadar geçen ve ‘bölüm’ anlamına gelen ‘perdelere’ olarak değerlendirilebilir (Nutku 1983: 110).

Eserde ‘bölüm, perde’ anlamlarında değerlendirebileceğimiz iki farklı sözcük kullanılmaktadır: *ülüş* ve *bölük*⁸. Metinde bu sözcüklerin geçtiği cümleler şunlardır:

***ülüş* ‘bölüm, kısım; perde’**

baştnkı ülüş ‘birinci bölüm’ (B 14/10).

törtünç ülüş ‘dördüncü bölüm’ (B 27/28).

⁶ *yükünç* = Skr. *namaskara* (Edgerton 1953: 290b); ‘secde, ihtiram, hürmet, saygı, ululama’ (EUTS: 199); ‘an act of worship or obeisance’ (EDPT: 913a); ‘pokloneie, sovershenie, obrjado poklonenija, sovershenie molitvy’ (DS 285); ‘bow’ [Arapça *salât; şa’şa’a ra’s*] (DLT III: 236); ‘an act of worship’ is clearly related to *yükünmek*’ (OTWF: 279).

⁷ *ülüş* < *üle-ş* ‘share, portion’ with some specific applications like ‘chapter’ (of a book) and ‘fraction’; practically syn. up. and commoner than *ülüğ*’ (EDPT: 153a); ‘çast’, *dolja, mera*’ (DS: 625); ‘*dolja, çast*’ (ESTY I: 28); *ülüş ~ ülüğ* [Arapça *nasīb; tafrika al-ansibā*] (DLT III: 59).

⁸ *bölük* < *böl-ük* ‘section, part’ (EDPT: 339b); ‘glava, otdel, pazdel’ (DS: 118); ‘otdelenie, otdel, otrjad, glava’ (ESTY II: 216); [Arapça *şā’ifa; kaşif*] (DLT III: 79); ‘to get into separate flocks and assemble in them is a hap.’ (OTWF: 646).

bir otuzunç ülüş ‘yirmi birinci bölüm’ (B 64).

iki otuzunç ülüş ‘yirmi ikinci bölüm’ (B 68).

biş otuzunç ülüş ‘yirmi beşinci bölüm’ (B 81, 82, 83).

ikinti ülüş ‘ikinci bölüm’ (H 1a).

bölük ‘bölüm; perde’

bir yğirminç bölük nom tükedi ‘on birinci bölüm bitti’ (B 38/57).

Ayrıca eserde *ülüş* diye adlandırılan bölümlerin içinde ve bu bölümlerden daha küçük bölümler yer almaktadır. Bunlara ise eserde *ptr* (< Skr. *pattra* ‘kitap sahifesi’) adı verilmektedir. Bu da tiyatrodaki bir perdenin dekor değişikliğiyle belirlenen alt bölümlerinden oluşan ‘tabloları’ akla getirmektedir (Nutku 1983: 132).

Bir perde çeşitli tablolara bölünmüş olabilir:

altınç tokuz ptr ‘altıncı bölüm dokuzuncu yaprak’ (B 32).

bir yğirmi ptr ‘on birinci yaprak’ (B 85).

bişinç iki yğirmi ptr ‘beşinci bölüm on ikinci yaprak’ (B 31).

onunç iki ptr ‘onuncu bölüm ikinci yaprak’ (B 33).

ikinti ülüş iki ptr ‘ikinci bölüm ikinci yaprak’ (H 2a).

ikinti ülüş dört ptr ‘ikinci bölüm dördüncü yaprak’ (H 4a).

Tiyatro metinlerinde kişilerin konuşmaları sırasında yapacakları jest ve mimikler parantez içinde verilir. *Jest*, oyunculukta iç yaşamı belirginleştiren baş, el, kol hareketleri (Nutku 1983: 75), *mimik* ise düşünceleri, duyguları yüz ve gövde anlatımı ile verme sanatıdır (Nutku 1983: 91). *Maytrisimit*’te de bu tekniğe benzer bir ifade dikkat çekmektedir. Bununla ilgili her bölümde çokça örnek yer almaktadır. Bazı bölümlerden bu teknik ile ilgili şu örnekler verilebilir:

amal tünün (...) *tükel bilge ma(ytrı)* (...) *kşanın yarataglıg (...)* *önüp ayasın kawşu(rup)* (*inçe*) (*tıp*) *ötünür* “sakin bir gecede (...) mükemmel Maytrı (...) alametler ile mücehhez (...) çıkıp ellerini kavuşturunur hürmetle (şöyle der)” (B 26/8-12).

badari braman ulug karı bükülmüş etözin kirt kirt külçire inçe tip “Badhari Brahman bükülmüş vücudu ile kıkır kıkır gülererek şöyle dedi” (B 12/18-19).

anı işitip badari braman küler yüzün kutgurur kaşın teyridem urungu tapa körü mujadu adını inçe tip tidi “Bunu işitince Badhari brahman güler yüzle saadetler bahşeden kaşları ile ilahi kumandana doğru baktı ve hayret ve şaşkınlıkla şöyle dedi” (B 13/4-6).

yokaru turdı süzük köjülin yaruk yüzün aırsız ögrünçülüğün enjite etözin külçire yüzün tyri tapa körü inçe tip tidi “Temiz bir gönülle, parlak bir yüzle, fevkalade bir sevinçle, iki büküm vücudu ile güler yüzle tanrıya doğru bakarak şöyle dedi” (B 13/26-29).

bu saw(ag) (sözleyür) erken elgin yokaru (öntürüp) ağırlayu “Bu sözleri söylediği sırada Brahman Nirdhana ellerini yukarı kaldırıp hürmet ile” (B 10/19-20).

anıy ara urılar kuwragın tegriklep akru akru maılayu ayagka tegimlik maitri badari bramanka yakın tegip (ili)gin yokaru kötürüp öküş türlüg ayayu ağırlayu inçe tip tidi “O sırada hürmetli Maytrı oğlanlar cemaatinin çevresini kuşatıp yavaş yavaş adım atıp Badhari brahmana yaklaşarak, ellerini yukarı kaldırıp çokça hürmet edip şöyle dediler” (H 1a/6-11).

ötrü külçire yüzün tüzün maitri inçe tip tidi “Ondan sonra, müşfik Maytrı, gülümseyip şöyle dedi” (H 1a/29-30).

ötrü titreyü etözin badari braman inçe tip tidi “Ondan sonra, Badhari braman vücudu titreyerek şöyle dedi” (H 2b/19-20).

Metnin her bölümünün başlarında olayların geçtiği yerlere dair bilgiler yer almaktadır. Bu da tiyatro sahnesinde olaylara uygun ‘dekor’ kavramını hatırlatmaktadır. Buna bağlı olarak bu bölümlerde seyircinin/dinleyicinin ‘tasavvur etmesi’ (*ukmuş krgek*) istenerek canlı ve renkli tasvirlerin oluşması sağlanır. Bu sözün kullanılması da eserin bir temsil değeri taşıması açısından dikkat çekicidir. Bu bölümlerden bazıları şunlardır:

amti bu nomlug sawag aı magt ilte racagri kent uluşda ukmuş krgek (...) anta ötrü vayşarvan magaracnıı üç ulug küçlüğ inanç buyrukları erti (...) sadagari hymavati purnaki bular üçegü kök kalık-dakı yolça uça kelip bir ikintişke sawın sözleşü purnaki inçe tip tidi körünler küçlüğler (...) bu yırtinçüde aırsız öküş nomlug telim taşım çoğ yalın belgüüg bolmuş erür anta ötrü hymavati inçe tip tidi (...) amtkıya yakuru yirde ödde belgüüg bolmuş erür (...) “Şimdi bu dinî hadiseyi, fevkalade Magadha ülkesinde, Rajagrha adlı baş şehirde tasavvur etmek lazımdır. Vaişravana adlı büyük hükümdarın pek çok güçlü üç nedimi ve vekili Sadagiri, Haimavati ve Purnaka idi. Bu üçü gökteki yol boyunca uçarak geldiler. Birbirleri ile sohbet ederlerken Purnaka şöyle dedi: Bakın, kudretliler! Bu dünyada fevkalade, büyük dinin güür ışığı belirmiştir. Bunun üzerine Haimavati şöyle dedi: İşte şimdi yakın yer ve zamanda belirmiş (...)” (B 7/2-17).

amti bu nomlug sawag badari bramanni e(w)inte ukmiş krgек anta ötrü badari braman taj yarunında turup silik (inçe) tip tidi “Şimdi bu dinî hadiseyi Badhari brahmanın evinde tasavvur etmek lazımdır. Bunun üzerine Badhari brahman, kalktı şöyle dedi” (B 15/2-6).

sögüt tüpinte (vaj)ırlıg örgün üze o(luru)p burkan kutın bulgay siz anta ötrü ayagka tegimlig bodisvt tebreñsiz etözın tütrüm teriy dyan sakınç yügerü kılur “Ağacı dibinde elmas taht üzerine oturup burkanlığa ulaşacaksınız. Bunun üzerine hürmete layık bodhisattva sarsılmaz vücudu ile derin istiğraka şimdi dalar” (B 39/1-6).

amti bu nomlug sawag kitumati balıkta ukmiş krgек anta ötrü çaladr yulta erdeçi calaprbasi atıglular kanı tükel bilge maytrı burxannı lu ordusuja yağumışın ukup (...) “Şimdi bu dinî hadiseyi Ketumati adlı şehirde tasavvur etmek lazımdır. Bunun üzerine Jaladhara adlı bir gölde yaşayan Jalaprabhasa adlı ejderler hükümdarı mükemmel hikmetli Maytrı burkanın ejderler sarayına yaşlaştığını anlayıp (...)” (B 53/2-8).

amti bu nomlug sawag kitumati atlıg uluştaki samntapuş seşremte ukmiş krgек “Şimdi bu dinî hadiseyi Ketumati adlı şehirdeki Samantapuşpa manastırında tasavvur etmek lazımdır” (B 55/ 7-9).

amti bu nomlug sawag smantavrkaş yazıda ukmiş krgек (...) anta ötrü kök kalıkda tükülg tümmelig örtlüg yalınlıg k(ar)a bulıt osuglug tütünl(üg) (...) ikenmiş ulug etözlüg ul(ıy)u (sı)ktayu korkıncıg öylüg meşizlig tamuluglar kelirler “Şimdi bu dinî hadiseyi Samantarksa adlı ovada tasavvur etmek lazımdır. Bunun üzerine gökte on binlerce kızgın alevli kara bulutlar gibi duman (...) büyük vücutlular ağlayıp inleyerek korkunç renkli yüzleri ile cehennemlikler gelirler” (B 68/1-9).

amti bu nomlug sawag k(...) kukutapat tağka sma(ntavrkaş) atlıg ya(zı)da (ukmiş) (krgek) ant(a) (ötrü) adan yük (...) ödteki otın yalının (yörgen)miş ulug bedük bulıt (osu)glug sansız tümen kolti nayut san(ı)nca kicig tamuluglar kelirler “Şimdi bu dinî olayı Kukutapada dağında, Samantavrksa adlı ovada tasavvur etmek gerekti. Bunun üzerine başka devirde ateş ve alevlerle çevrilmiş büyük muazzam bir bulut gibi sayısız ufak cehennemlikler gelirler” (B 70/2-9).

Hami nüshasıyla ilgili çalışmada sadece ikinci bölüme yer verildiği için bu hususla ilgili bir örnek tespit edilmiştir:

amti bu nomlug sawag badari bramanni ewinte ukmiş krgек (...) “Şimdi, bu dinî hikâyeyi Badhari brahmanın evinde tasavvur etmek gerekir” (H 1a/2-3).

Eserde tiyatrodaki görülen karşılıklı konuşmalar yani diyaloglar bulunmaktadır. Bu karşılıklı konuşmaların yer aldığı cümlelerde *inçe tip tidi* ‘şöyle dedi’ sözü kullanılmakta ve diyaloglar bu sözle kurulmaktadır.

amti bu nomlug sawag aņ magt ilte racagri kent uluşda ukmiş krgек (...) anta ötrü vayşarvan magaracnıy üç ulug küçlüg inanç buyrukları erti (...) sadagari hymavati purnaki bular üçegü kök kalık-dakı yolça uça kelip bir ikintişke sawın sözleşü purnaki inçe tip tidi körüjler küçlügler (...) bu yirtinçüde aņsız öküş nomlug telim taşım çoğ yalın belgülıg bolmiş erür anta ötrü hymavati inçe tip tidi (...) amtıkıya yakuru yirde ödde belgülıg bolmiş erür “şimdi bu dinî hadiseyi, fevkalade Magadha ülkesinde, Rajagrha adlı baş şehirde tasavvur etmek lazımdır. Vaişravana adlı büyük hükümdarın pek çok güçlü üç nedimi ve vekili Sadagiri, Haimavati ve Purnaka idi. Bu üçü gökteki yol boyunca uçarak geldiler. Birbirleri ile sohbet ederlerken Purnaka şöyle dedi: Bakın, kudretliler! Bu dünyada fevkalade, büyük dinin güür ışığı belirmiştir. Bunun üzerine Haimavati şöyle dedi: İşte şimdi yakın yer ve zamanda belirmiş” (B 7/2-17).

*anta ötrü badari braman taņ yarunınta turup silik inçe tip tidi (...)*munta kim sizler anıy (...)-lar kuvragın (...) akru aku (...) belgürmiş erür “Bunun üzerine Badhari brahman şafak sökerken kalktı (...) şöyle dedi: Burada kim sizler onun (...) cemaat ile (...) yavaş yavaş zuhur etmiştir” (B 15/4-10).

ötrü külçire yüzün tözün maytrı inçe tip tidi antag erser (ayagka) tegimlig (...) törüde etözümün (...) (n)en asağın bulmadım (...) ağunlug taluy ögüztin (...) aņ kininte (...)irinç yarlığda yarlığ mn karı kul boltum kim muņta (kutgar)dacı kutlug tınlıgağ körmedin alku adada kutgarguçı adınçığ tņri tņrisi burxan körmedin ölır mn anta öt(rü) ol tņri badari (braman)ka inçe (tip) tidi emgek(lig) (b)usuşlug bolmanđ burxan (belgürmek) irak ol tip tigülıg törü (bultu)kmaz ne üçün tip tiser köñül (...) ödte asağı sanınça (...) uluř balıklarka tegip sansız (...) tınlıglarka asađ tusu (kılmış) (er)ņek sukığınça ödte “Sonra gülümseyen yüzü ile asil Maytrı şöyle dedi: “ Böyle ise hürmete layık (...) düzende vücudumu (...) hiç faydasını görmedim. (...) dünya denizinden (...) en sonunda (...) sefilin sefiliyim ben. İhtiyar bir kul oldum. Bütün dertlerden kurtaran mukaddes yaratığı görmeden bütün tehlikelerden kurtaran harikulade Tanrılar Tanrısı Burkanı görmeden öleceğim!” Bunun üzerine Tanrılar Tanrısı Badhari Brahmana şöyle dedi: Dertlenip tasalanmayın! Bir Burkan zuhuru uzaktır diye söylenen rivayet doğru değildir. Neden gönül şehirlere varıp sayısız (...) yaratıklara hizmet ettiği bir parmak teması kadar bir zamanda” (B 15/14-18, 16/1-18).

tņri tņrisi burxan gautami katun ogrınta yiti türlüğ sangalamban atlığ buyan bökteg kılmaknıy utlısın tüşin kingürü yarlıkadı (...) ol ödte berü alku cambudvip uluştakı tınlıglar (...) öküř türlüğ buyan edgü kılınç (kı)lırlar (...) bu sawag eşidip bayağut kuncuy inçe tip tidi (...) tirtiler (...) bay er inçe tip tidi (...) kamağ ödün kalın kuwrag aşın içğün tapıngu udungu küçüm küsünüm teginmez (...) anın amti kamağ bursaņ kuwragđın iki toyn ötünü teginür mn kim küntemek meniņ ewimte aşanzunlar (...) mn yme küçüm (yit)mişçe tapınıp ağunlug azuk (...) “Tanrılar Tanrısı Burkan, kraliçe Gautami'nin hatırı için yedi çeşit Samghalambana adlı iyi amel işlemenin faydasını tafsilatı ile buyurdu. Bu sözleri işitince zengin bir kadın şöyle dedi: (...) Yanlış itikat hocaları (...) Zengin bir adam şöyle dedi: Her zaman büyük bir cemaate yiyecek ve ičecek ile hizmet etme gücüm kudretim yoktur. Bu yüzden şimdi her cemaatten iki rahip istiyorum, her gün benim evimde yesinler, ben de gücüm yettiğince hizmet edip dünyevî azık (...)” (B 25/ 1-20).

badari bramanka inçe tip tidi (...) körüñ bilge bağı bu tükel bilge tñri tñrısı burxan ç(a)krirt ilig xantın k(e)lmış (...) ötrü titreyü etözin badari braman inçe tip tidi (...) amrak oglum seniñ bu muntag türlüg sözleyü yitiñsiz kut buyan edgügin erdeminin körüp ertiñü mujadur mn adnur mn “(Maytrı) Badhari bramana şöyle dedi: “Bakın, bilge üstat, bu mükemmel bilge tanrılar tanrısı Burkan-cakravarti handan gelmiş (...) Sonra Badhari braman titreyerek şöyle cevap verdi: Sevgili oğlum, senin bu şekilde konuşarak, ulaşılmayan sevabın faziletini görünce fevkalade şaşırđım” (H 2b/15-24).

ötrü sidusati tñri inçe tip tidi (...) amtı tñri tñrısı burxan yme artuk irak ermez (...) suyami tñri inçe tip tidi (...) anı yme titirü körüñler “Ondan sonra, Sidusati Tanrı şöyle dedi: “Şimdi tanrılar tanrısı Burkan da artık uzak değildir. (O sırada) Suyami Tanrı, şöyle dedi: “Onu da dikkatle görün” (H 9b/17-22).

Yine eserde, bazı bölümlerde yer alan kişilerin isimleri zikredilmektedir. Sırası gelince sahnede görünen ya da konuşan çeşitli kişiler/oyuncular ile karşılaşmaktadır.

küçlüg tñriler birle timburi pañçasiki şitrasiki nata açita ulatı tengridem oynıçlar birle vişvakrami tñride ulatı tñridem uz uzagutlar birle trtraştri virutaki, virupaksa, vaişravana “kuvvetli tanrılar ile Timburi, Pañçasiki, Şitrasini, Nata, Açita ve diğer ilahî mızıkacılar ile Vişvakrami tanrıdan başka semavî ustalar ile Trayastrimsah Virutaki, Virupaksa, Vaişravana” (B 89/2-9).

amtı bu nomlug sawag añ magt ilte raçagri kent uluşda ukmış krgek (...) anta ötrü vayşarvan magaracning üç ulug küçlüg inanç buyrukları erti (...) sadagari hymavati purnaki bular üçegü kök kalıkdakı yolça uça kelip bir ikintişke sawın sözleşü purnaki inçe tip tidi körüñler küçlügler (...) bu yirtinçüde aırsız öküş nomlug telim taşım çoğ yalın belgülig bolmış erür anta ötrü hymavati inçe tip tidi (...) amtkıya yakuru yirde ödde belgülig bolmış erür (...) “Şimdi bu dinî hadiseyi, fevkalade Magadha ülkesinde, Rajagrha adlı baş şehirde tasavvur etmek lazımdır. Vaişravana adlı büyük hükümdarın pek çok güçlü üç nedimi ve vekili Sadagiri, Haimavati ve Purnaka idi. Bu üçü gökteki yol boyunca uçarak geldiler. Birbirleri ile sohbet ederlerken Purnaka şöyle dedi: Bakın, kudretliler! Bu dünyada fevkalade, büyük dinin güür ışığı belirmiştir. Bunun üzerine Haimavati şöyle dedi: İşte şimdi yakın yer ve zamanda belirmiş” (B 7/2-17).

Bu cümlelerde görüldüğü üzere gerek tanrılar arasındaki konuşmalarda gerek ilahî mızıkacılar ile semavî ustalar ve gerekse hükümdarlarla nedimleri arasındaki diyaloglarda dikkat çeken canlılık, dramatik öğeler ve anlatım tekniği bu metnin âdeta bir tiyatro eseri biçiminde gözümüzde canlanmasına sebep olmaktadır. Ayrıca bu diyalogların arasına Buda ve Budist düşüncede kendini tüm duyarlı canlıların Budalığa ulaşmasına yardımcı olmaya adanmış *bodhisatva*’ların (Hancerlioğlu 1975: 107) başından geçen olaylar yerleştirilmiştir. Böylece rahip

olmamakla birlikte Budizm'i kabul eden halk topluluklarına dinsel coşku verilmeye çalışılmıştır.

Sonuç

Uygur dönemi edebiyatı farklı dinlere ait çevrelerde çeşitli eserlerin yazıldığı/çevrildiği ve yoğun edebî faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir dönemdir. Sadece edebî metinlerin değil aynı zamanda pek çok sivil hayat belgesinin de bulunduğu bu dönemde biyografi, tövbe duaları, büyü ve sağlık metinleri, hukuk belgeleri, mektuplar, gökbilim, takvim ve yıldız falı üzerine yazılmış pek çok sivil hayat belgesi diye adlandırabileceğimiz metinler de yer almaktadır. Bu sivil hayat belgeleri için bk. Tezcan 2001: 271-324. *Maytrisimit* ise yazılış amacı ve içeriği açısından bu metinlerden ayrılırken dil ve anlatım bakımından bu metinlere yaklaşmaktadır.

Maytrisimit adlı eserin bir sivil hayat belgesi olarak değerlendirmesi üzerine yapılan bu çalışmada, eserden hareketle bazı tiyatro terimlerinin ve tiyatro tekniklerinin olabileceği görüldü. Yer yer eserde geçen *ülüş* ve *körünç* gibi terimlerin kullanılmasının yanı sıra tiyatrodaki karşılaşılan karşılıklı konuşmaların (diyaloglar) bulunması; basit de olsa *sahne*, *dekor* ve *oyuncu* kavramlarının varlığı eserin dramatik özellikleri olarak dikkat çekmektedir. *Maytrisimit*'in tiyatro eserine benzediği ya da sahnelendiği gibi görüşler, eserin okunduğu/temsili edildiği dinî törenlerle birlikte ele alındığında daha da güçlenmektedir.

Tiyatro ile ilgili bu terim ve tekniklerin *Maytrisimit* gibi dinî içerikli bir eserde yer alması, bu eserin sivil hayat belgesi olarak değerlendirilebileceğini düşündürmektedir. Metnin daha çok tiyatronun dil ve tekniğiyle kurgulanmış olması, eserin temsil gücünü artırdığı kadar aynı zamanda halka Budizm öğretilerini daha anlaşılır bir şekilde aktarmaya yönelik bir çabanın sonucudur. Bilinçli bir tercih olarak kendisini gösteren bu çaba, Budist çevreye ait *sudur* (< Skr. sūtra) ve *abidarmalar*'da (< Skr. abhidharma) görülmemektedir. Bu nedenle dönemin diğer dinî metinlerinde dil, daha fazla yabancı sözcük ve terimlerden oluşurken *Maytrisimit*'te Türkçe sözcük sayısının daha yoğun olduğu dikkat çekmektedir.

Kısaltmalar

DLT = Dankoff-Kelly 1982, 1984, 1985.

DS = Nadelyayev et alii 1969.

EDPT = Clauson 1972.

ESTY = Sevortyan 1974-1978-1980.

EUTS = Caferoğlu 1968.

OTWF = Erdal 1991.

Skr. = Sanskritçe

Kaynakça

BARUTÇU, F. S. (1992). “Eski Türkçede Buddha’nın 32 Lakşanası”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987: 11-33.

CAFEROĞLU, A. (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

CLAUSON, S. G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford: Oxford University Press.

ÇANDARLIOĞLU, G. (2002). “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, Türkler, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 9-45.

ÇANDARLIOĞLU, G. (2004). Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1982). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part I, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1984). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part II, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1985). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part III, Harvard: Harvard University Press.

EDGERTON, F. (1953). Buddhist Hybrid Sanskrit, Grammar and Dictionary, Vol. II, London: Oxford University Press.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

GABAIN, A. von (1988). Eski Türkçenin Grameri. Çev. M. AKALIN. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HANÇERLİOĞLU, O. (1975). İnanç Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İZGİ, Ö. (1987). Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

KAFESOĞLU, İ. (1976). "Uygurlar", Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 145-150.

KOEPPEN, C. F. (1857). Die Religion des Buddha und ihre Entstehung, Berlin: Ferdinand Schneider.

KORKMAZ, E. (2003). Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Anahtar Yayınları.

MONIER-WILLIAMS, S. M. (1899). A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages, Oxford.

NADELYAYEV, V. M. et alii (1969). Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

NUTKU, Ö. (1983). Gösterim Sanatları Terimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖGEL, B. (1948). "İlk Töles Boyları", Belleten, 12: 795-833.

ÖZÖNDER, S. B. (2002). "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", Türkler, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 481-501.

SERTKAYA, O. F. (1986). "Maitrisimit Nom Bitig", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983: 253-280.

SEVORTYAN, E. V. (1974-1978-1980). Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov, I-II-III, Moskva: Nauka.

ŞHİMİN, G. (1980). "Kedimki Uygurçe İptidayi Drama Piyesasi "Maitrisimit" (Hami Nüşhasi)ning 2-Perdesi Hekkidiki Tetkikat", Türklük Bilgisi Araştırmaları, 4: 101-156.

SHİMİN, G. (2002). “Budist Uygur Edebiyatı”, Çev. B. BEKTAŞ; M. DELİKARA, Türkler, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 786-798.

TAŞAĞIL, A. (2002). “Uygurlar”, Türkler, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 215-224.

TEKİN, Ş. (1962). “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962: 1-11.

TEKİN, Ş. (1976). Uygurca Metinler II: Maytrısimit. Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāşika Tarikatına Ait Bir Eserin Uygurcası). Ankara: TDK Yayınları

TEZCAN, S. (2001). “En Eski Türk Dili ve Yazını”, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sun Zi'nin Savaş Sanatı ile Orhon Yazıtları Arasındaki İlişki Üzerine*

On the Relationship between Sun Zi's War Art and the Orkhon Inscriptions

Salih DEMİRBİLEK

Ondokuz Mayıs University (Samsun/Turkey)

E-mail: salihd@omu.edu.tr

Many works have been written as a recommendation for the government to win the war. According to the world of science, Sun Zi's War Art is regarded as the first of these. There are many points that are similar to the Orkhon inscriptions and War Art texts. These similarities are important in terms of showing the cultural relation between the Turkic Qayanate and China. This issue will be discussed in the article.

Key Words: Sun Zi's War Art, Old Turkic Inscriptions.

---

* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Bilgi Şöleninde (Erzurum, 12-14 Mayıs 2017) sunulmuştur.

Giriş

Devletler arasındaki hâkimiyeti genellikle zafer belirler. Böyle olduğundan ki tarih boyunca her devlet, savaşı kendi lehine çevirecek önlemler almıştır. Bu önlemler zamanla önce strateji olarak yorumlanıp ardından öğreti olarak kitaplarda yerini alacaktır.

İlk tarih kronikleri ya da yıllıkları genellikle savaşların seyri üzerine yazılmıştır. Bu kaynaklarda çoğunlukla yapılan savaşların nedeni ve sonuçları üzerinde durulur. Bu haliyle sonraki gelişimlerin başlangıcı, yapılmış bir savaşa dayandırılır. Bu anlamda Tarih ilmi de bir savaşlar seyri olarak değerlendirilebilir.

Tarihe baktığımızda devletlerin genellikle bir savaş sonucunda doğduğu ya da bittiği görülür. Savaş, tarihin her döneminde olmuştur. Bu yüzdendir ki devletler savaşı bir ölüm kalım olarak nitelendirmişlerdir. Savaşı kazanan komutan ya da hükümdar, övgülerle tarihe geçerken kaybetmiş ise makûs talihiyle tarihe geçmiştir.

Hükümdarların dolayısıyla devletlerin kaderini belirleyen savaşın her aşamasının hesaplanması ve bir düzen dâhilinde yürütülmesi amacıyla tarih öncesi dönemlerden itibaren savaşın kazanılmasına yönelik devlet büyüklerine yönelik tavsiye niteliğinde pek çok eser yazılmıştır. Bilim alemince bunların ilki Sun Zi'nin *Savaş Sanatı* adlı eseri kabul edilmektedir.

Sun Zi (孫子)

Kaynaklar Sun Zi'nin yaşadığı zamanı genellikle MÖ. VI. yüzyıl olarak kabul eder. Kimi kaynaklar bu tarihi MÖ. 545-470 aralığı olarak gösterir (Okay et alii 2016: 29). Sun Zi'nin gerçek adı Sun Wu'dur (Erkoç 2017: V). Yaşadığı dönem Çin tarihinde İlkbahar ve Sonbahar dönemi (MÖ. 771-476) olarak da bilinir (Erkoç 2017: 1). Gerçek adının Sun Wu olduğu ve kuzeydeki güçlü Qi Beyliği'nde dünyaya geldiği bilinmektedir (Otkan-Fidan 2016: X-XI).

Çin Ansiklopedisi'nde Sun Tzu'nun hayatı hakkındaki bilgiler şu şekildedir: "Sun Wu, MÖ 551 yılında kral, prens ve derebeylerin birbiriyle savaştıkları İlkbahar ve Sonbahar döneminde dünyaya geldi. Qi Devleti'nde yaşayan Sun Wu, 19 yaşında Çin'in doğu kesimindeki Wu Devleti'ne geldi. Wu Devleti'nin başkenti Suzhou'nun varoşunda kendini tamamen askerlik kitabının yazılmasına adadı. Sun Wu, sonra Wu Devleti'nin veziri Wu Zixi tarafından

Kral Wu'ya tavsiye edildi. Sun Wu, Kral Wu'ya hazırladığı askerlik ilmine dair 13 yazıyı sundu. Kral Wu, bunları okuduktan sonra övgü yağdırdı.” (Jiankun-Tingting 2015: 269).

Sun Zi'nin yaşadığı ilkbahar-sonbahar dönemi (MÖ. 770-221) aynı zamanda '101 Düşünce okulu dönemi' olarak da bilinir ki bu dönemdeki felsefî gruplarından biri de Fetihçiler idi. Onlar: “Madem dünyada bir kaos var, o zaman dünyanın kontrolünü ele geçirmeli ve yönetmeliyiz” anlayışına sahiptiler. Sun Zi, tanınmış fetihçilerden biri olarak kabul edilir (Yolaç 2016: 64).

Sun Zi hakkındaki bilgilerin azlığı kimilerince onun gerçekte yaşamış olup olmadığını da sorgulatmıştır.

Savaş Sanatı (兵法) Eseri Üzerine

Sun Zi'ye atfedilen 孙子兵法 *Sunzi Bingfa* 'Sun Usta'nın Askerlik Kuralları' adlı eseri, bizde genellikle *Sun Zi'nin Savaş Sanatı* adıyla tanınmıştır (Erkoç 2017: V).

Eserin MÖ. 400-320'li yıllarda kaleme alındığı düşünülmektedir (Köseoğlu 2015: 10).

Eserde savaşmadan kazanmak için düşünülmüş altın kurallar olarak nitelendireceğimiz savaş öncesi yapılacak hazırlıklar ve savaş esnasında uyulmasında fayda görülecek taktikler sunulmaktadır. Bu taktikler, daha yazarı hayat-tayken Çin'de bir öğreti halini almış, yıllar içinde başka strateji uzmanları tarafından da yapılmış ekleme yorumlarla vazgeçilmez bir savaş kılavuzuna dönüşmüştür. “Eserin Savaşan Beylikler döneminin sonunda derlendiği düşünülmektedir.” (Otkan-Fidan 2016: xiii)

Eser, kendi içerisinde 13 bölüm ve 384 savaş teorisinden oluşmuştur (Demir 2001: 243).

Bunlar:

Bölüm I: Planlama (25 madde)

Bölüm II: Savaşın Maliyeti (19 madde)

Bölüm III: Savaşta Strateji (19 madde)

Bölüm V: Taktik (20 madde)

Bölüm VI: Gücün Kullanımı (34 madde)

Bölüm VII: Savaşta Manevra (37 madde)

Bölüm VIII: Taktik Değişirme (14 madde)

Bölüm IX: Ordunun İlerlemesi (45 madde)

Bölüm X: Arazi Faktörü (31 madde)

Bölüm XI: Arazide Dokuz Konum (68 madde)

Bölüm XII: Ateşle Saldırı (22 madde)

Bölüm XIII: Casusluk ve İstihbarat (27 madde) (Demir 2016: 7).

“Bu teorilere temel olan ilkeler, savaş alanında olduğu kadar ekonomi ve politika alanlarında da liderlere yol göstermektedir. En önemli ilkeler ise zaferin mümkün olduğu takdirde savaşı kazanılması ile savaş ve rekabette üstünlük kazanma yollarını bulmak için fiziki unsurları, psikolojik faktörleri ve politikayı doğru bir şekilde analiz etmektedir.” (Demir 2016: 242)

Savaş Sanatı tamamen pragmatik yönlü bir eserdir. En az zararlı bir savaşı kazanmayı hedefler. Ganimetleri tamamen kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmayı kabullenir. Kısacası önemli olan kazanmak, olabildiğince en az kayıpla kazanmaktır. En iyi zafer, savaşmadan kazanılan zaferdir temel ilkesidir. Bu yüzden eğer kaybetme riski varsa savaşa hiç girilmemelidir.

Bu eser sayesinde Çin ezeli düşmanları olan başta bozkır kavimleri olmak üzere düşmanlarına galebe etmeyi öğrenmiştir.

“Sun ustanın öğütleri, Çin erken ortaçağında düzenlediği aralıksız akınlarla Çin’i bunaltan eski Türk kavimlerine karşı Han ve Tang hanedanlarının zaferlerini getirecektir. Ancak bunlar yalnızca bu strateji öğütlerinin ilk sonuçlarıdır; Çin komutanlarının askeri okullarda zorunlu olarak Sunzi’nin Savaş sanatını öğrendiklerini okuyoruz.” (Kavala 2015:198)

Eserin aslı bize kadar ulaşmamıştır. Eserin mevcut nüshalarında da farklılıklar bulunduğu gözlenmiştir. Eser, “Kuşaklar boyunca Çin halklarının gelenekleri, savaş taktikleri ve tecrübelerinin bir özeti” (Satılmış 2017: 5) olarak da tanınmıştır.

Eser, Çin’de farklı zamanlarda yetişmiş ünlü filozoflardan “Cao Cao (155-200), Meng Shi (502-556), Jia Lin (618-906), Li Quan (618-906), Du You (735-812), Du Mu (803-852), Zhang Yu (960-1078), Mei Yaochen (1002-1060), Wang Xi (XI. yüzyıl başı), Cen Hao (XII. yüzyıl başı), Ho Yanxı (Sung Hanedanı)” tarafından yorumlanmıştır (Ayteş 2017: 107-111).

Savaş Sanatı, Batı dünyasında XVIII. yüzyılda da tanınmaya başlanmıştır (Erkoç 2017: V). Eser, Batıda ilk olarak Cizvit papaz Joseph AMIOT (1718-1793) tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir (Erkoç 2017: 1). Ülkemizde eser, birçok yayınevi tarafından defalarca baskı yapmıştır.

Savaş Sanatı, tamamen zafere götüren kurallara odaklanmıştır:

“Onun asıl önemi; savaşı siyasi, sosyal, psikolojik ve askeri yanları yanında taktik, operatif ve stratejik yönleriyle de ele almasıydı.” (Alpar 2015: 99)

Daima kazan anlayışındaki eser, günümüzde çeşitli ekonomi sektörlerinde bir kişisel gelişim kitabı anlayışıyla okutulmaktadır.

Savaş Sanatı ve Orhon Yazıtları

Çin tarihinin ilk dönemleri göçebe bozkır kavimleriyle yaptıkları amansız mücadeleler seyridir. Henüz birlik sağlanmamış Çin bozkırdan gelen bu tehditleri bertaraf etmekte güçlülükler yaşamaktadır (Eberhard 1995: 87). Zaman içerisinde Çin’de birliğin sağlanması ve göçebe toplumları ayakta tutan dinamiklerin çözümlenmesiyle elde edilen bilgiler yetenekli komutanlarca birer askerî stratejiye dönüştürülmüştür. Çin’de bu askerî strateji üreten komutanların ilki ve en ünlüsü Sun Zi’dir.

Türk yazı dilinin en eski ürünlerinden olan Orhon yazıtları, şüphesiz sadece bir mersiye metni değildir. Bu metinler aynı zamanda devletin manifestosu hükmündedirler. Bu yazıtlar Köktürk devletinin sosyal ve siyasal yapısını da birinci elden yansıtır. Aynı zamanda bu yazıtlar Köktürklerle diğer boy ve devletler arasındaki inişli çıkışlı diplomatik ilişkileri de bize sunarlar.

Yazıtlarda hakkında bilgi verilen bu devletlerden biri de ezeli komşuları Tabgaç’tır (Çin).

Bozkır devletleri, yerleşik düzene karşı yaşantıda daha basit görünse de savaşta daha donanımlıdır. Bunu, defalarca rakibini yenerek göstermişlerdir. Kaldı ki rakibi kendilerini dize getiremeyince genellikle diplomasi yoluyla hileye başvurarak üstün gelmektedir.

Makalemizde *Savaş Sanatı* ile Orhon yazıtları arasındaki örtüşen ifadeleri yakalamaya çalışacağız. Biliyoruz ki Bozkır kavimleri ve Çin her alanda canlı ilişki içerisindeydi. Bu ilişkiler özellikle barış zamanlarında daha canlıydı. Bu ilişkiler geniş bir şekilde Orhon yazıtlarına da yansımıştır. Öncelikle *Savaş Sanatı*'nın Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları ile örtüşen noktalarını, ardından Toñukuk yazıtındaki benzer ifadeleri sunmaya çalışacağız.

Savaş Sanatı ve Köl Tigin-Bilge Kagan Yazıtı

Sun Zi:

“Her savaş aldatmaca üzerine kuruludur. Bu nedenle, saldırabilecek güçteyken acizmiş gibi gözükmemeli; güçlerimizi harekete geçirirken, hareketsizmiş gibi durmalı; düşmanı yakınındayken uzakta, uzaktayken yakında olduğumuza inandırmalıyız. Düşmanı kızdırmak için yemler sun. Kargaşa içindeymiş gibi görün ve onu yok et. Eğer düşman her cephesini güvenlik altına almışsa, onun saldırısına hazır ol. Eğer senden çok daha büyük bir güce sahipse ondan kaç. Eğer rakibin çabuk sinirlenen mizaçtaysa, onu kızdırmaya çalış. Zayıf gibi görün ki kibri büyüsün. Eğer dinlenmeye çalışıyorsa, ona rahat verme. Eğer güçleri birlik içindeyse, onları böl. Ona hazır olmadığı yerden saldır, ummadığı yerden karşısına çık. Zafere götüren bu askeri yöntemler önceden açığa vurulmamalıdır. (Planlama, madde 18.-25)

“Savaşta kandırma yoluna gidiniz, o zaman başarılı olursunuz.” (Manevra, madde 15)

“Aldatmaca konusunda ustalaşan kazanacaktır. Manevra sanatı budur.” (Manevra, madde 39).

Görüldüğü gibi Sun Zi'ye göre savaş aldatmaca/hile üzerine kurulur. Orhon yazıtlarında Çin'in hilekâr olarak vasıflandırılmasının kültürel temelinde Sun Zi'nin askerî öğretisi olduğu kabul edilebilir. Zira bu öğreti ile yetişen ve bu öğreتيye göre hareket eden Çin ordusunun bu anlayışından Köktürklerin de haberdar olmamaları düşünülemez.

“Tabgaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yımşak ağın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş. Yaguru kontukda kirse ağıg bilig anya öyür ermiş. Edgü bilge kişig, edgü

alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar oğuşı, bodunı, ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun öltüg. Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çogay yış, Tögültün yazı konayın tiser, Türk bodun, ölsikiğ. Anta añıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak ağı birür, yaguk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg.” (Köl Tigin, Güney 5-7.)

Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig [s]abın, yımşak ağı arıp irak [bod]unug ança yagutır ermiş. [Yagur]u kontuk[da] kirse añıg bilig anya ö[yür ermi]ş. Edgü [bil]ge kişig, edgü alp kişig yo[rıtmaz] ermiş. Bir kişi yañılsa[r] oğuşı, bodun[ı, ebi eş]ükiñe tegi kıd[maz] ermiş. Süçig sabıña, yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun öltüg. Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çogay yış, Tögültün yazı [ko]nayın [tiser], Türk bodun, ölsikiğ. Anta añıg [k]işi ança boşg[urur] ermiş. Irak erser yablak ağı birür, yaguk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş. Bi[lig] bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg. (Bilge Kagan, Kuzey 4-6.)

Tabgaç bodun tebligın kürlüg için, armakçısın için, inili eçili kıkşürtükin için, belgi bodunlıg yoñaşurtukın için Türk bodun, illedük ilin içginu ıdmış; kaganladuk kaganın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı; işilik kız oğlın küñ boltı. Türk begler Türk atın it(t)ı. Tabgaçğı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmiş” (Köl Tigin, Doğu 6-8)

Tabgaç bodun tebl[igin], kürlüğün [üçün, armakçı]sın için, inili [eçili kıkşürtükin için, belgi bodunlıg] yoñaşurtukın için Türk bodun, il(l)edük ilin içginu ıdmış; kaganladuk kaganın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul kılıtı; işilik kız oğlın küñ kılıtı. Türk begler Türk atın it(t)ı. Tabga[çğı] begler Tabga[ç atın tutupan Tabgaç kaganka körmiş” (Bilge Kagan, Doğu 6-7)

Sun Zi, komutan hakkında şu değerlendirmeyi yapar:

“Komutan devletin kalesidir; eğer bu kale her yönden sağlamsa devlet güçlü olacaktır; eğer kale sağlam değilse, devlet zayıf olacaktır.” (Stratejik Saldırı, madde 11)

“O halde, zafer için beş esas vardır diyebiliriz: (1) Ne zaman savaşıp ne zaman savaşmıyacağına bilen kazanır. (2) Hem kendinden güçlü, hem de kendinden zayıf kuvvetlere karşı nasıl hareket edeceğini bilen kazanır. (3) Tüm rütbelerdeki askerleri aynı ruhu paylaşan ordu kazanır. (4) Kendisi hazır olduğu halde düşmanı hazırlıksız yakalamak için bekleyen kazanır. (5) Askeri beceriye sahip olup, hükümdarı tarafından işine karışmayan kazanır.” (Stratejik Saldırı, madde 17).

“Bu nedenle bilge hükümdar ihtiyatlıdır ve iyi komutan dikkatlidir. Bir ülkeyi barış içinde yönetmenin ve bir ordunun bütünlüğünü sağlamanın yolu budur.” (Ateşle Saldırı, madde 22).

Sun Zi gibi Bilge Kağan da savaşın/devletin kaderini komutana yükler. Orhon yazıtlarında devletin yükselmesi ya da çökmesinin sebeplerden biri de kağanın ya da komutanın 'bilge', 'alp' vasfı taşıyıp taşınamamasıdır. Yazıtlarda eğer kağan 'bilgisiz' ise devleti çöküşe sürüklediği, buna karşılık 'bilge' ise devleti refaha yükselttiği vurgulanır.

Bilgisiz kağan olurmuş erinç; yablak kagan olurmuş erinç. Buyrukı yeme bilgisiz erinç, yablak ermiş erinç. (Köl Tigin, Doğu 5)

Bilgisiz kağan olurmuş erinç; yablak kagan olurmuş erinç. Buyrukı yeme bilgisiz erinç, yablak ermiş erinç. (Bilge Kagan, Doğu 5)

Sun Zi:

“Esir alınan askerlere iyi davranılmalıdır. Buna, ele geçirilmiş düşmanı kullanarak kendi kuvvetini güçlendirmek denir.” (Savaş Açmak, madde 17-18)

“Savaşın tatbikinde en iyisi, düşmanın yurdunu bütün ve zarar görmemiş bir şekilde ele geçirmektir; parçalamak ve yok etmek o kadar iyi değildir. Aynı şekilde, bir orduyu, bir alayı, bir kıtayı, bir bölüğü bütünüyle ele geçirmek de yok etmekten iyidir.” (Stratejik Saldırı, madde 1)

Sun Zi, yakıp yıkıp, yok etmenin bir fayda getirmediğini, asıl faydanın ele geçirilen ganimeti kendi yararı için kullanmakta görür. Bilge Kağan I. Köktürk Devleti'nin yıkılışından II. Köktürk Devleti'nin kuruluşuna kadarki sürede halkının başına gelenleri şu satırlarla tasvir eder:

Tabgaç bodun tebligin kürlüg için, armakçısın için, inili eçili kıkşürtükün için, belgi bodunluğ yoñaşurtukın için Türk bodun, illedük ilin içgını ıdmış; kaganladuk kaganın yitürü ıdmış, Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı; işilik kız oğlın küñ boltı. Türk begler Türk atın itti. Tabgaçğı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç kagankakörmiş; elig yıl işig küçüg birmiş (Köl Tigin, Doğu 6-8).

Buna göre Çin, hilesinin sonucunda yıkmayı başardığı devletin asilzadelelerini ve halkını kendi çıkarları doğrultusunda hayatta bırakarak köleleştirmiş ve asimile politikası izlemiştir. Bu yöntem zaten Sun Zi öğretisinin bir tavsiyesidir. Esirleri öldürmek yerine onları köle ve asker olarak kullanmak yöntemini Moğollar da uygulamıştır.

Sun Zi:

“Bu nedenle, düşmanı kandırmak için uzun ve dolambaçlı bir yola çıkmak ve düşmandan geride başlansa bile hedefe ondan önce varmayı başarmak, aldatmaca konusundaki ustalığı gösterir.” (Manevra, madde 4)

“Bir askerın sabah saatlerinde şevki doruktadır; öğlen sönmeye başlar; akşam aklında sadece kampa dönme düşüncesi vardır. Bu nedenle, akıllı bir komutan, şevki dorukta olan bir orduyla karşılaşmaktan kaçınır, ona miskin ve geri dönmeye istekli saldırır. Bu, ruh halini okuma sanatıdır.” (Manevra, madde 28-29).

“Çabukluk savaşın özüdür: Düşmanın hazırlıksızlığından faydalanın, beklenmeyen yollar-
dan geçin ve korunmayan noktalar hücum edin.” (Dokuz Konum, madde 19).

Beklenmedik anda düşmanı gafil yakalamak da hünerdir. Köl Tigin düşman-
larla defalarca karşılaşmış ve her defasında onları yenmeyi bilmiştir. Özellikle şaşırarak saldırmada tam bir ustadır. Yazıtlarda *oplayu teg-* ifadesiyle anlatılmış bu düşmanı şaşırarak saldırma stratejisini, bir yazımızda ‘bozkır /turan taktiği’ olarak yorumlamıştık (Demirbilek 2017: 28-35).

Sun Zi:

“Baskın ve yağmalamada ateş gibi olun, sarsılmazlıkta bir dağ gibi. Planlarımız gece gibi karanlık ve bilinmez olsun; harekete geçtiğinizde bir yıldırım gibi düşün.” (Manevra, madde 18-19.)

Bilge Kağan, Türğişleri uykuda iken onları aniden baskına uğrattıklarını, buna karşılık sonradan toparlanan Türğişlerin kendi üzerlerine adeta *otça borça* ‘ateş gibi, fırtına gibi’ geldiklerini yazıtlarda dile getirir.

Ol yılka Türğiş (tapa Altun yışığ) toga, İrtiş ögüzüg keçe yorıdımız. Türğiş bodunug uda basdımız. Türğiş kagan süsi Bulçuda otça, borça kelti. Sünüşdümüz (Köl Tigin, Doğu 36-37.)

Türğiş bodunug] uda basdım. Türğiş kagan süsi otça, borça kelti. Bulçuda sünüşdümüz. (Bilge Kagan, Doğu 26.)

Savaş Sanatı ve Toñukuk Yazıtı

Toñukuk kendi deyimiyle “Çin’de kılınmış” bir Köktürk asilzadesidir. Aşına soyuna yakın olduğundan ya da iyi yetişmiş, donanımlı bir asker olduğundan olsa gerek Çin’den ayrılıp Ötüken’e geldiğinde Kaganı seçebilecek bir nüfuza ulaşmış, ardından kağanın bizzat danışmanı ve ordu komutanlığı payesine erişmiştir. Kendisinin Çin’de iken Savaş Sanatı da dâhil bütün Çin öğretilerine vakıf olduğu

düşünülebilir. Dolayısıyla düşmanını iyi tanimasının avantajları da ona daima üstünlük kazandırmıştır.

Toñukuk, kaganına açıklama yaparken kuru ve sıkıcı ifadeleri değil; atasözleri, hikmetli deyişleri kullanmak suretiyle karşısındakini ikna edecek şekilde etkili konuşmasını bilir. Bunun sonucunda da Kağan'dan *könlünçe uduz* cevabını alır.

Sun Zi:

“Herhangi bir harekete geçmeden önce iyice düşünün ve hesaplayın.” (Manevra, madde 21).

“Bir savaşı kazanan komutan, çarpışma başlamadan önce uzun uzadıya hesaplama yapmış olmalıdır. Savaşı kaybeden komutan ise sadece birkaç hesaplama yapmıştır. Bu nedenle çok hesap zafere götürür, az hesap ise bozguna; hiç hesap yapmayanın vay haline! Bu noktaya dikkat ederek kimin kazanmaya ya da kaybetme ihtimalinin daha yüksek olduğunu öngörebilirim.” (Planlama, madde 26)

“Hızlı ve doğru karar, kurbanına saldırıp yok eden şahinin doğru zamanlanmış dalışı gibidir. Bu yüzden iyi savaşı saldırısında yıkıcı ve kararında çabuk olacaktır.” (Enerji, madde 13-14).

Toñukuk, kendi adına diktirmiş olduğu yazıtında, düşmandan saldırı amaçlı her haber alışında, aceleye getirmeden, her bir ayrıntıyı hesaba katarak gece gündüz demeden strateji geliştirdiğini metinde *sakıntım, ol sabın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti; kün yeme olursıkım kelmez erti. Anta sakıntım* gibi ifadelerle dile getirmiştir. Benzer ifadeleri Bilge Kağan da kullanmıştır: *Türk bodun üçün tün udmadım; küntüz olurmamım*. Toñukuk'un nasıl özverili, ciddi, tedbirde aceleci ve kursuz stratejist olduğunu Dokuz Oğuzların Köktürkler hakkındaki öldürücü planlarını işitince sarf ettiği şu cümleleriyle/ifadeleriyle anlarız:

Ol sabıg eşidip tün udısıkım kelmedi; küntüz olursıkım kelmedi. Anta ötrü kaganıma ötüntüm. (Toñukuk I- 12)

Toñukuk'un bu ifadeleri Sun Zi'nin idealist bir komutanı tanımlayan yukarıdaki ifadeleriyle örtüşmektedir.

Sun Zi:

“Eskinin iyi savaşçıları ilk önce kendilerini yenilgi ihtimalinden uzak tutar, sonra düşmanı yenebilecekleri bir fırsat kollardı.” (Taktiksel Eğilimler, madde 1)

“Eskilerin akıllı savaşçı dedikleri sadece kazanan değil, kolayca kazanmayı başarandır.” (Taktiksel Eğilimler, madde 11)

“Her savaş, aldatmaca üzerine kuruludur. Bu nedenle, saldırabilecek güçteyken, acizmiş gibi gözükmeli; güçlerimizi harekete geçirirken, harekete geçirirken, hareketsizmiş gibi durmalı; düşmanı yakınıdayken uzakta, uzaktayken yakında olduğumuza inandırmalıyız. Düşmanı kandırmak için yemler sun. Kargaşa içindeymiş gibi görün ve onu yok et. Eğer düşman her cephesini güvenlik altına almışsa, onun saldırısına hazır ol. Eğer senden çok daha büyük bir güce sahipse ondan kaç. Eğer rakibin çabuk sinirlenen mizaçtıysa, onu kızdırmaya çalış. Zayıf gibi görün ki kibri büyüsün. Eğer dinlenmeye çalışıyorsa, ona rahat verme. Eğer güçleri birlik içindeyse, onları böl. Ona hazır olmadığı yerden saldır, ummadığı yerden karşısına çık.” (Planlama, madde 18-24)

“Usta savaşçı yenilgiyi imkânsız kılacak yerde durur ve düşmanı bozguna uğratacağı yerde durur ve düşmanı bozguna uğratacağı anı kaçırmaz. İşte bu şekilde, başarılı bir stratejist sadece zafer kesinleştikten sonra çarpışmaya girer; kaderi yenilmek olan ise önce saldırır sonra zaferi aramaya başlar.” (Taktiksel Eğilimler, madde 14-15)

“Taktiklerini düşmana göre değiştirebilen ve bu sayede kazanan kişi, yaratılıştan büyük bir komutandır. (Zayıf ve Güçlü Noktalar, madde 33).

“Dolayısıyla, bir komutan için en üstün meziyet düşmanın planlarını baştan bozmaktır; bir sonraki meziyet düşmanın güçlerinin birleşmesini engellemektir; daha sonraki tercih düşmana meydana saldırmaktır; en kötü plan ise surlarla çevrili şehirleri kuşatmaktır.” (Stratejik Saldırı, madde 3)

“Yemler sunarak düşmanın durmadan ilerlemesini sağlar; sonra ana güçleriyle pusu kurup bekler.” (Enerji, madde 20).

“Bu nedenle usta savaşçı yenilgiyi imkânsız kılacak yerde durur ve düşmanı bozguna uğratacağı anı kaçırmaz.” (Taktiksel Eğilimler, madde 14)

“Eğer sadece korumasız yerlere saldırırsan, hücumlarının başarılı olacağından emin olabilirsin. Eğer savunmanı saldırılamayacak yerlerde kurarsan, savunmanın güvenliğinden emin olabilirsin. Bu nedenle, neyi savunacağını bilmeyen bir düşman karşısından olan komutan hücumda başarılı olurken; neye saldıracağını bilmeyen bir düşman karşısında olan komutan da savunmada başarılı olur. Ah kurnazlığın ve gizliliğin yüce sanatı! Sayende görünmez ve duyulmaz olmayı öğreniyor, bu şekilde düşmanımızın kaderini elimizde tutabiliyoruz.” (Zayıf ve Güçlü Noktalar, madde 7-9)

Gerek Bilge Kağan ve Köl Tigin gerekse de Toñukuk düşmanlarıyla defalarca çarpışmış ve onları mağlup etmişlerdir. Bu zaferlerin hangi şartlarda meydana geldiğini yazıtlarda görebiliyoruz. Bilge Kağan, Köl Tigin ve Toñukuk usta birer komutandır, kurulan devletin sınırları onlar sayesinde Tibet'e, denize ulaşmıştır.

Toñukuk, yaptığı hizmetlerin ve kendi değerinin farkındadır, kendisini övmeyi de ihmal etmez:

Özüm kazgantukum üçün il yeme il boltı; bodun yeme bodun boltı.

Türk sir bodunug, Oguz bodunug igidü olurur.

Teñri yarlıkazu bu Türk bodun ara yaraklıg yağı yeltürmedim; tügünlüg atıg yügürtmedim.

Şüphesiz bu başarılar onun usta stratejist komutan olmasından ötürüdür.

Sun Zi:

“Dolayısıyla, bilge hükümdarın ve iyi komutanın saldırıp fethetmesine ve sıradan insanların başaramayacağı şeyleri yapmasına imkân sağlayan şey istihbarattır.” (Casus Kullanımı, madde 4).

“Casuslar sezgisel bir zekâ olamadan faydalı şekilde kullanılamaz. Casuslar, cömertlik ve açıklık olmadan düzgün bir şekilde yönetilemez. Kurnaz bir yaratıcılık olmadan, raporlarının doğruluğundan emin olunamaz. Kurnaz ol! Kurnaz ol! Ve casuslarını her türlü iş için kullan.” (Casus Kullanımı, madde 15-18).

“Sadece bilge bir hükümdar ve akıllı bir komutan ordudaki en üstün zekâyı casusluk için kullanacak ve bu şekilde büyük sonuçlar elde edecektir. Casuslar savaşın çok önemli bir parçasıdır, çünkü bir ordunun hareket kabiliyeti onlara bağlıdır.” (Casus Kullanımı, madde 27).

Sun Zi, istihbarata ayrı bir önem vermiştir. Onun *Savaş Sanatı* eserinin bölümlerinden biri de “Casus Kullanımı” adını taşımaktadır. “Düşmanını tanıyan, savaşı kazanır” gerçeğinden hareketle savaş öncesi rakibinin durumunu bilmek hayati önem taşımıştır. Sun Zi, kullanılacak casusları beş kısma ayırır.

Toñukuk yazıtında her harekât öncesi casus kullanımıyla ilgili bilgi verilir:

Kiyük yiyi, tabışgan yiyü olurur ertimiz. Bodun boguzı tok erti. Yağımız tegre uçuk teg erti; biz es (t)eg ertimiz. Ança olurur erkli Oguzdıntın küreg kelti. (T I, 8)

Toñukuk, casuslar aracılığıyla aldığı önlemler sayesinde düşman ittifakları zamanında yok etmiştir. Toñukuk yazıtında her düşman ittifakı bir casus aracılığı derhal haber alındığını; gözcü ve rehberler aracılığıyla da ani baskınlar yapıldığı pasajlar çoktur. Bu da Köktürklerde ileri bir istihbarat teşkilatının varlığını göstermektedir.

Sonuç

Yazılış itibariyle dünyanın en eski askerî strateji kitabı olarak kabul edilen Sun Zi'nin *Savaş Sanatı* eseri, sadece Çin'de değil, bozkır kavimlerinde de bilindiğini kabul edebiliriz. Sun Zi'nin başta bozkır kavimleri üzerine yaptığı gözlemler ve dönemin casus raporlarından ve kroniklerinden yola çıkarak oluşturmuş olduğu bu askerî ilkeler, zamanla öğretiyeye dönüştürölüp askerî okullarda komutan adaylarına bir ders kitabı olarak okutulmuştur. İlerleyen yüzyıllarda kimi önemli filozoflarca da yeni yorumlarla zenginleştirilip günümüzde bir klasik halini almıştır.

Orhon yazıtları, sadece edebî bir metin ya da tarihî bir belge olarak değil; aynı zamanda ilk askerî stratejik metinlerimiz olarak değerlendirilebilir. Yazıtlar dönemin canlı bir tanığı olarak Köktürklerin diğer boy ve devletlerle olan ilişkilerini de yansıtır. Bunlardan en önemlisi şüphesiz Çin'dir. Çin hakkındaki değerlendirmelerin arka planında Köktürklerin onları yakından tanımaları ve söylemlerini tanıklamalarında yatmaktadır.

Orhon yazıtları ile *Savaş Sanatı* metninin örtüştüğu pek çok nokta bulunmaktadır. Bu örtüşme, Köktürkler ile Çin'in arasındaki kültürel ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir. Her iki taraf da birbirlerine karşı daima ihtiyatlı konumdadır.

Sun Zi'nin metni, Bozkır kültürü ve yazıtlar üzerinde çalışanların da el altında bulundurması gereken kaynaklardan biridir.

Kaynakça

ALPAR, G. (2015). Uluslararası İlişkilerde Strateji ve Savaş Kültürünün Gelişimi, Konya: Palet Yayınları.

AYTEŞ, T. (2017). Sun Tzu: Savaş Sanatı, İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayınları.

DEMİR, A. (2016). Sun-Tzu: Savaş Sanatı, 14. Baskı, İstanbul: Kastaş Yayınevi Yayınları.

DEMİRBİLEK, S. (2017). “Orhon Yazıtlarındaki Oplayu Tegmek Deyimi Üzerine”, *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1: 28-35.

EBERHARD, W. (1995). Çin Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (2016). Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERKOÇ, H. İ. (2017). Sunzi Bingfa'nın İngilizce ve Türkçe Çevirileri, İstanbul: Kriter Yayınları.

ERTURAN, P. (2017). Sun Tzu: Savaş Sanatı, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

JİANKUN, T.; TİNGTİNG, Y. (2015). Çin Ansiklopedisi, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.

KAVALA, C. F. (2015). Çin Kitabı: Uygarlığın Beş Bin Yılı, 2. Baskı, İstanbul: Resse Yayınları.

KÖSEOĞLU, S. (2015). Sun Tzu: Savaş Sanatı, İstanbul: Say Yayınları.

OKAY, B. et alii (2016). Sun Zi: Savaş Sanatı, Modern Muharebe Kavramlarıyla Yeni Bir Bakış, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

OTKAN, P.; FİDAN, G. (2016). Sun Zi (Sun Tzu): Savaş Sanatı, 6. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

ÖZBUDUN, S.; ATAMAN, Z. (2013). Sun Tzu: Savaş Sanatı, 6. Baskı, İstanbul: Anahar Kitaplar Yayınevi.

SATILMIŞ, B. (2017). Sun Tzu: Savaş Sanatı, 2. Baskı, İstanbul: İndigo Kitap Yayınları.

TAYANÇ, T. (2017). Sun Tzu: Savaş Sanatı, Ankara: Akılçelen Kitaplar.

YOLAÇ, S. C. (2016). Herkes İçin Çin Tarihi, İstanbul: Olasılık Yayınları.

Hakaniye Dili ve Onun Uygur Dili Tarihindeki Yeri¹

Xakani Language and Its Place on Uygur Language History

İbrahim MUT'Î (†)²

Yeni Uygurcadan Aktaran: Yusufcan YASİN

(Ürümqi/China)

E-mail: yyhacip@126.com

The grammatical and morphological features of the Turkish language are exactly same in the Old Uyghur and Xakani languages. There can be a lot of information about Uyghur language in *Dīvānu Luyāti't-Türk*. These will be discussed in the article.

Key Words: *Dīvānu Luyāti't-Türk*, modern Uighur.

---

¹ Yazının aslı, 7 Kasım 1981'de Şıncañ Gıziti'nde (Şincang Gazetesi) yayımlanmış, sonra bu yazı MUT'Î'nin *İbrahim Mut'î İlmîy Makaliliri* başlıklı eserine de (Milletler Neşriyati, Pekin, 2007: 174-183) alınmıştır. Aktarma, bu esere dayanmaktadır.

² (1920-2010).

Büyük dil bilgini Kaşgarlı Mahmud, *Dīvānū Lugātī't-Türk* (DLT) adlı eserinde, kendisinin temel olarak kabul ettiği edebî dile *Hakaniye dili* (Hakaniye Türkçesi) adını vermiş ve aynı dili 'en zarif bir dil' olarak ayrıca tanıtmıştır. Karahanlılar döneminde, merkezinde Kaşgar'ın yer aldığı geniş bölgeler Hakaniye ülkesi adı ile anılırdı. Hakaniye dili denen tabir aynı ülke adından türemiştir. Aynı yüzyılın sonlarında yaşayan bazı müellifler (örneğin, Ahmet Yüknekî) bu dile *Kaşgar dili* adını vermiştir. Dolayısıyla, XI. ve XII. yüzyıllarda *Hakaniye dili* ve *Kaşgar dili* terimleri aynı anlamda kullanılmıştır.

Hakaniye dili, Türk dilleri tarihinde, Uygur dilinin her safhasının gelişim tarihinde nasıl bir yer tutuyor? Bu meseleye cevap vermek için önce Türk dillerinin gelişme sürecini genel olarak bir gözden geçirmek icap ediyor. Türk dillerinin gelişme tarihini gözden geçirirsek şöyle bir umumî manzara gözlerimizin önünde sergilenir.

1. Altay Dili Devri: Bu Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinin ortak bir Altay dili bünyesinde yer aldığı bir devirdir. Bu devirdeki ana dile *Altay dili* adını vermek mümkündür. Ortak Altay dili birliğinden ilk önce Kore dili ayrılmıştır, daha sonra Türk ve Moğol dili birliği ile Mançu-Tunguz dilleri ayrılmıştır. Bu dillerin ayrılması, milattan önceki dönemlerde vuku bulmuştur.

2. Hun Devri: Bu devrin başlarında Ana Çuvaşça, Ana Türkçe, Ana Moğolca ve Ana Mançu-Tunguz dilleri birbirinden ayrılmıştır. Aynı devrin sonlarında Ana Türkçede de bölünme durumu meydana gelmiş, doğu ve batı olmak üzere iki kola ayrılmıştır.

3. Eski Türkçe Devri: Bu dönem, V. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu devri iç bakımdan şöyle üç döneme ayırmak mümkündür. 1. Türküt dili, yani Orhun-Yenisey yazı dili dönemi (V-VIII. yüzyıllar); 2. Eski Uygurca dönemi (VIII-X. yüzyıllar); 3. Hakaniye dönemi (X-XII. yüzyıllar).

4. Orta Çağ Türkçesi Devri (XIII-XV. yüzyıllar): Bu dönemde Türk dili Hakaniye dili esasında üç kola ayrılıp gelişmeye başlamış ve üç edebî dil oluşmuştur: 1. Oğuzcayı temel ederek şekillenen Batı edebî dil (veya Batı Türkçesi), Kıpçak dili esasında oluşan Kuzey edebî dil (Altın Ordu edebî dili, bu kola yine Kuzey

Türkçesi de denilir); Uygur ve Karluk dilleri esasında şekillen Doğu edebî dil (Doğu Türkçesi).

5. Yakın Çağ Türkçesinin Oluştuğu Devir (XVI-XIX. yüzyıllar): Bu dönemde Batı Türkçesinden Türkmen, Azerî ve Anadolu Türk dilleri ayrılmaya başlamıştır. Kuzey Türkçesinden Tatar, Başkurt, Kazak ve Kırgız dilleri ayrılmaya başlamıştır. Doğu Türkçesinden Uygur ve Özbek dilleri ayrılmaya başlamıştır.

6. Çağdaş Türkçenin Oluştuğu Devir (XIX. ve XX. yüzyıllar): Bu dönemde çağdaş Türk dilleri resmî olarak şekillenmiştir.

Gelişme tarihi açısından bakılırsa, Eski Türkçeye bağlı olan Türküt (Orhun-Yenisey) dili, Eski Uygurca ve Hakaniye dili, aynı dönemde ortak bir edebî dilin az çok farklılıklar ile birbirinden ayrılan üç gelişme merhalesini temsil ediyor.

Sınıflandırma açısından bakılırsa, günümüzde Türkoloji bilginlerinin ekseriyeti bu dönemin edebî dilini Doğu Türkçesine dâhil ediyor.

Türk dilinin tasnifinde esas alınan gramatikal ve morfolojik özellikler, Eski Uygurca ile Hakaniye dilinde tamamen aynıdır. Bu üç çeşit dil ile yazılan vesikaların dilinde fonetik ve morfoloji bakımından hiçbir ilkesel farklılık yoktur. Ancak bazı lehçe (ağız) farklılığı vardır. Böyle bir farklılık, sadece Türküt dili ile Eski Uygurca arasında görülür. Bu iki dilin öncüsü, /n/ lehçesine, sonuncusu /y/ lehçesine dâhildir. Eski Uygurca ile Hakaniye dili arasında böyle bir farklılık da hemen hemen yoktur.

Söz varlığına gelince, bu dillerin temel söz dağarcığında hiçbir farklılık yoktur. Sadece aynı diller ile yazılan vesikaların aksettirdiği kültür birbirinden ayrılır. Eski Uygurca ile yazılan eserlerde genellikle Budist ve Maniheizt çevrede oluşan kültür belirtilmiş. Hakaniye Uygurcası ise İslâmiyet muhitinde yaratılan kültürü aksettirmiştir. Eski Uygurca ile yazılan vesikalarda Sanskritçe, Toharca ve Çince'den tercüme edilen veya doğrudan kabul edilen terimler çoktur. Hakaniye dilinde ise Arap ve İran dillerinden giren terimler çoğalmaya başlamıştır. Burada şunu da belirtmek icap ediyor ki, Kaşgarlı Mahmud DLT'de Türk dilinin Arap ve İran dillerinden aşağı durmayan bir dil olduğunu kanıtlamayı amaç edinmiş olduğundan aynı dönemde Arap ve İran dillerinden girmekte olan kelimelere yer

vermemiştir. Bu yüzden, Kaşgarlı'da Arapça ve Farsça sözcükler yok gibi durumdadır. DLT'den biraz önce yazılan Kutadgu Bilig'de ise Arapça ve Farsça kelimeler Kaşgarlı'nın eserine nazaran daha çoktur.

Yukarıda bahsedilen noktalardan anlaşılıyor ki, DLT'de temel olarak alınan edebî dil, yani Hakaniye dili, Kaşgar Uygurlarının Sultan Satuk Buğra Han'ın öncülüğünde İslâmiyet'i kabul ettikten sonra eski Uygurca esasında meydana getirdiği bir edebî dildir. Bu edebî dil, bir taraftan, İslâmiyet'ten önceki Orhun-Yeni-sey yazı dili ve Eski Uygurcanın tüm fonetik, gramatikal ve leksikolojik servetlerine tevarüs etmiş ise, öbür taraftan Türk dilinin XI. yüzyıldaki gelişim neticelerini kendi bünyesinde toplamış ve kendisinden sonra ortaya çıkan Çağatayca için sağlam bir temel atmıştır. Bu yüzden, Hakaniye dili, Uygur dilinin gelişme tarihinde önemli bir yer tutuyor. Türkçe ve Hakaniye dilini bize en mükemmel bir şekilde tanıtan DLT, yalnız XI. yüzyıl Türkçesinin bir hazinesi değil, aynı zamanda kendisinden önce ortaya çıkan Türkçe vesikaların okunulması ve incelenmesinde de yarar sağlayan tek kaynaktır.

Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurcanın ilişkisine gelince, yukarıda gösterdiğimiz gibi, Hakaniye dili, kendi gelişme sürecinde üç büyük kola ayrılmıştır. Bunların arasında dil özelliklerine göre Doğu edebî dili (Çağatayca), Hakaniye dili geleneklerini sürekli devam ettirmişti. XV. ve XVI. yüzyıllarda Nevaî ve çağdaşları tarafından yüksek zirvesine ulaşan Çağatay edebî dili, XX. yüzyılın başlarına dek Uygur ve Özbek halklarının ortak bir edebî dili olarak kullanılmıştır. Çağdaş Uygur ve Özbek edebî dilleri, söz konusu olan Çağatay edebî dili esasında meydana gelmiştir. Dolayısıyla aynı diller Çağatay edebî dili aracılığıyla Hakaniye diline dayanır.

Bilindiği gibi, Kaşgarlı Mahmud, DLT'de Doğu Türkçesini (Kaşgar dilini) edebî dil formu olarak kabul etmiştir. Bu yüzden, Çağatay edebî dili ve ona dayanan Çağdaş Uygurca, Hakaniye dilinin tabii bir devamı ve kanunî mirasçısıdır. Kaşgarlı Mahmud'un DLT'de baştan sonuna kadar aşıl原因 edebî dil formları ile Çağdaş Uygurca ve şivelerini iyi karşılaştıran herhangi bir kişi bu gerçeği tam olarak görebilir. Biz bu durumu, DLT'nin Çağdaş Uygurca yayınına hazırlama sürecinde derinden hissettik.

İlk olarak, Hakaniye dilinin fonem sistemi diğer Türk dillerine nazaran Çağdaş Uygurcaya en yakındır. Hakaniye dilinde görülen sesteşlik, bilhassa seslilik ve sessizlik kuralı Çağdaş Uygurcaya, bilhassa Kaşgar ve Hoten şivelerine yakındır. Hakaniye dilinde mevcut olan /k/ ve /k/ seslerinin son hecelerde iki ünlü arasında tonlulaşmaması tüm Türk dilleri arasında sadece Kaşgar ve Hoten şivelerinde vardır.

Söz hazinesine gelince, Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurcanın temel söz dağarcığı tamamen aynı gibidir. Kısaca olarak yazılan bu yazıda buna ait örnek vermeyeceğiz. Umumî söz dağarcığı açısından da ele alınırsa Hakaniye diline ait sözcüklerin ekseriyetini Çağdaş Uygurcaya aynen veya fonetik bakımdan biraz değişen sözcükler ile aktarabiliriz. Okuyucular DLT'yi biraz dikkatle gözden geçirirse bunu kolayca keşfedebilir.

Gramatikal yapı açısından Hakaniye dili çağdaş Uygurcaya daha çok yaklaşıyor. Yapım ekleri, çekim ekleri (örneğin, hâl ekleri), fiil dereceleri ve cümle oluşturma kuralı bakımından Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurca birbirinden pek ayrılmıyor. Bazı gramatikal vasıtalar, örneğin yüklemlik alameti olan *ol* Çağdaş Uygurcanın konuşma dilinde hâlâ kullanılmaktadır (örneğin, *ol kelgen ol* 'o gelen o'). Bu, Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurca arasında hiçbir farklılığın bulunmadığını göstermez. Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurca arasında 900 yıllık bir cereyan vardır. Bu cereyanda diğer Türk dillerinde görüldüğü gibi, Çağdaş Uygurcada da büyük değişimler ve gelişmeler olmuştur:

1. Fonetik bakımından ele alırsak, vurgunun son hecelere göçüşmesi veya son hecelerdeki /i/'nin etkisiyle birinci hecedeki /a/ ve /e/ seslerinin /ı/ veya /i/'ye değişmesi (kimi bilginler bu olayın Uygurca içinde erimiş olan eski Kuça dilinin etkisinden ileri geldiğini bildirmektedir.) Uygurcada hâkim bir yere geçti. Bundan başka, Doğu İran dillerinin Uygurcaya yaptığı etkiler sonucunda, dilimizin Türk diline özgü sesteşlik kuralında başı değişimler oldu. Örneğin, Hakaniye dilinde /k/ ve /g/ sesleri son ünlüler ile bir arada gelmemiştir. Çağdaş Uygurcada /k/ ve /g/ sesleri son ünlüler ile bir arada kullanılabilir: *gal, kala, karnay, karamet*, vs.

2. Söz hazinesi açısından ele alırsak, DLT’de toplanan sözcükler, yalnız Kaşgar Uygurcası, yani Doğu Türkçesinden derlenen sözcükler ile münhasır kalmaz, aynı zamanda Kaşgarlı Mahmud bu kitaba tüm Türk kavimlerinin dillerinden de sözcük toplamıştır. Bilhassa Batı Türkçesinden derlenen sözcükleri Doğu Türkçesi ile konuşan halkların yabancı sayması tabiidir. Kaşgarlı Mahmud, DLT’de aynı sözcüklerin birçoklarının hangi kabileye ait olduğu hakkında ayrıntılı bilgi vermiş, bazılarını açıklamamıştır.

3. Kaşgarlı Mahmud’a göre, en açık ve doğru dil şehirliler ile temasta bulunmayan çöl halkların dilidir. Bu yüzden o, DLT’de genellikle aynı açık ve doğru olan Türkçe sözcükleri toplamıştır. Bilindiği gibi, çöl halkların çoğunluğu hayvancılardır. Göçebe halklara özgü olan pek çok sözcükler, şehirlerde yaşayan kimselere, bilhassa zanaatçılar ve çiftçilere pek bilinmiyordu. Çağdaş Uygurlar, şehirlilerin ve köylülerin torunları olduğu için (göçebe Uygurlar çok önceleri yerleşik hayata geçmiştir), göçebe kavimlerin yaşamını aksettiren sözcükler onlara gittikçe yabancı gelmiştir.

4. Bir dilde en değişken amil söz varlığıdır. 900 yıldan beri Uygurcanın söz hazinesinde pek çok değişmeler oldu. Bir taraftan, Çağdaş Uygurca’yı oluşturmaya iştirak eden Türk kabilelerinin oldukça karışık olması ve çeşitli toplumsal sebeplerden ötürü Arap ve İran dillerinden giren alıntı sözcükler çoğalmıştır. Bunun neticesinde birçok Türkçe sözcükler atılmıştır. Örneğin, *etmek* kelimesinin yerine *nan* kelimesi, *et* kelimesinin yerine pek çok yerlerde *göş* kelimesi, *erdem* kelimesinin yerine *pezilet* kelimesi geçmiştir vs.

Bununla birlikte, birçok eski sözcükler kullanılmıyor ve onların yerini Uygurca yeni sözcükler alıyor. Örneğin, *sü* kelimesinin yerini *koşun* kelimesi, *bitik* kelimesinin yerini *yızık*, *kitab*, *het* gibi kelimeler, *tümen* kelimesinin yerini *on miñ* kelimesi aldı.

DLT döneminde yeni sözleri türetmeye yarayan pek çok aktif yapım ekleri şimdi pasif ekler durumuna düştüler. Önceleri çok kullanılmayan bazı ekler aktifleşti. Neticede, bu eklerin yardımıyla yapılan yeni sözcükler yavaş yavaş birçok eski sözcükleri dışladılar. Bilhassa, Arapça, Farsça ve diğer dillerden giren alıntı sözcüklerin çoğalması, dilimizde birleşik fiillerin sayısını çoğaltmıştır. *Ada kıldi*

'yerine getirdi', *icra kildi* 'yaptı, yürürlüğe koydu', *melum kildi* 'bildirdi, duyurdu', *sadir boldi* 'vuku buldu', *ravac taptı* 'gelişti', *riyazet çekti* 'eziyet çekti, sıkıntıya uğradı' gibi, biri Farsça veya Arapça, biri Uygurca (yardımcı fiil) sözcüklerden müteşekkil olan ibarelerin kullanılması bir gelenek durumuna geldi. Önceleri, Eski Uygurcada, cümleden Hakaniye dilinde bu anlamlar sadece bir fiilin yardımıyla belirtilmiştir. Çağdaş Uygurcada ise böyle tek bir fiilleri kullanma geleneği yavaş yavaş unutulmuştur. Böyle birleşik fiilleri kullanma usulü, giderek aslı Uygurca olan sözcüklere de geçti. *Ƙışlağlandı* 'kışladı' ibaresini *Ƙışlaklık boldı* şeklinde söylemeye alıştık. Neticede, önceleri fiil derecelerinden yararlanarak belirtilmiş olan kavramların giderek birleşik fiillerin yardımıyla bildirilmesi yaygın bir duruma gelmiştir. Bu yüzden, böylesi birleşik fiillerin yardımıyla konuşmaya alışmış kişilere mazideki bir fiil ile ifade etme tarzı elbette yabancı gelebilir. Buna yine böyle birleşik fiiller ile yapılan sözcükleri özetleyerek konuşmak için bazı sesler ve heceleri düşürme olayları eklendi. Bunların etkisiyle Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurca arasında, bilhassa Uygurcanın konuşma dili arasında farklılık gittikçe büyümüştür. Bu yüzden, bazı yabancı bilginlerin 900 yıl sürecinde vuku bulan böyle değişimleri göz önüne almadan DLT'de ifade edilen eski Uygurca ile Çağdaş Uygurcanın aynı dil olduğundan kuşkullanması, aynı bilginlerin dilimizin gelişim yasalarından ve pratik durumundan habersiz olduğunun neticesidir.

Önümüzde duran görev, DLT döneminde dilimizin nasıl yasalara dayandığını ve nasıl cereyanları baştan geçirip Çağdaş Uygurcaya doğru gelişme gösterdiğini bilimsel yöntemler ile açıklığa kavuşturmadır. Bu, çok ince bir bilimsel hizmettir. Bu görevi iyice yerine getirmek için, sadece Uygurcanın 900 yıl zarfında verdiği çeşitli yazılı vesikalarını iyi öğrenmek, Uygurcanın lehçe ve şivelelerini detaylı olarak incelemek ve bunlar üzerinde karşılaştırmalı araştırmaları yapmak lazım geliyor.

Aynı meselelerin sağlam bir bilimsel yöntem ile çözülmesinde büyük dilci ve düşünür Kaşgarlı Mahmud'un bize miras bıraktığı ölümsüz eseri DLT büyük bir önem taşıyor.

Kutadgu Bilig'de {-gU}'lu İsim-Fiiller Üzerine¹

On the Participles with the Suffix {-gU} in Qutadyu Bilig

Mirsultan OSMANOF (†)²

Yeni Uygurcadan Aktaran: Yusufcan YASİN

(Ürümqi/China)

E-mail: yyhacip@126.com

There were no differences between Uighur and Qaraqhanid Turkic in terms of phonetic and grammatical except lexicological features. *Qutadyu Bilig* is a poem written in verse form. The author uses the lexicological meaning of words more in grammatical terms in poetic works. In this article, it will be deal with participle use of {-gU} in *Qutadyu Bilig*.

Key Words: Qutadyu Bilig, Participle, {-gU}.

---

¹ Makalenin aslı *Kutadgu Bilig'te '-ğu/-gü' Koşumqiliri Arkılık Yasalğan İsimdaşlarınıñ Kollinilişi Toğrisida* başlığıyla *Uluğ İlmıy Abide Kutadğu Bilik* isimli eserde ([Haz.] M. YUSUF et al, Şıncañ Helk Neşriyati, Ürümçi, 1999: 188-215) yayımlanmıştır.

² (1929-2017).

Kutadgu Bilig ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazıldığı dönemde doğuda Uygur dilinin iki şivesi vardı. Bunlardan biri, Budizm içerikli İdikut Uygur yazı dili, diğeri ise Arap harfli İslâmî dönem Uygur yazı dilidir. İlkinin öncüleri *Altun Yaruk*, *Maitrisimit*, *Xuanzang-Biyografisi* gibi Budizm'in ünlü eserleri, ikincisini de KB ve DLT gibi şah eserler oluşturmuştur. İkinci yazı dili Karahanlılar sahasında kullanıldığı için Hakaniye edebî dili adıyla da anılmıştır.

Bu iki edebî dilin bir biriyle büsbütün olarak karışması XI. yüzyıldan biraz sonra vuku bulmuşsa da, üstelik doğuda Budizm ile İslâmiyet uzun bir müddet komşu olduğu dönemlerde de iki yazı dili arasında leksikolojik özellikler dışında, fonetik ve gramatikal bakımından aralarında hiçbir farklılık bulunmuyordu. Yani Orhun döneminden sonra Uygur-Oğuz grubu dönemindeki dil özelliklerinin yerini alan İdikut Uygur yazı dili geleneği Hakaniye edebî dilinde de aynı şekilde devam etmiştir. Örneğin, KB'de Kaşgarlı Mahmut'un gösterdiği dil kurallarına uygun bir şekilde isim-fiil için {-AsI} ekleri değil, {-gU} eklerinin kullanılışı, sıfat-fiil için {-dAÇI} eklerinin yerine {-gUÇI} eklerinin kullanılışı, Hakaniye edebî dili ile İdikut Uygur edebî dilinin bir dilin iki versiyonu olduğunu kanıtlamaktadır.

Çalışmamızda söz konusu {-gU} ekleriyle yapılan isim-fiilin KB'deki kullanılışı üzerinde duracağız.

Bu isim-fiilin KB'deki kullanılışı üzerinde mütalaada bulunmadan önce aynı dönemde Hakaniye Türkçesinin kurallarına göre yazılan Kaşgarlı Mahmut'un DLT'sinde geçen bu husustaki verileri gözden geçirelim.

Kaşgarlı Mahmut şöyle diyor:

“İsm-i zaman, ism-i mekân, ism-i alet: Asıl kelimeye -Çiğil, Yağma, Tohsı, Argu, Yukarı Çin'e kadar Uygur dillerinde- tok ve ق'lı kelimelerde و , غ ; ince ahanekli kelimelerde - غ yerine و , ك getirilir. Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde bu isimleri yapmak için, emr-i hazır sigasına و , ی , س harfleri getirilir” (Keşkeri 1983: 88)

Bundan başka, {-gU} ekleri ile yapılan isim-fiil hakkında DLT'de (Keşkeri 1981: 45; 1983: 274, 470) yukarıda bahsettiğimiz bilgilere benzeyen kayıtlar vardır.

Meselenin aslına geçmeden önce, bu hususta şu iki noktadan bahsetmek lazımdır. Bunun biri, Kaşgarlı Mahmut, bu ekler ile yapılan isim-fiili (bizim kullandığımız terim ile) *ism-i zaman* ve *ism-i mekan*'dan ibaret iki kola ayırıp göstermiştir. Bir diğeri ise, bu isim-fiilin kullanılması ve kullanılmamasını Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesini birbirinden ayıran başlıca bir özellik olarak tarif etmiştir.

Gerek İdikut Uygur edebî dili, gerekse Hakaniye yazı dili, doğuda-bu iki bölgede yaşayan Uygurlar başta olmak üzere Karluk, Çiğil, Yağma, Tohsı gibi kabileler için ortak bir edebî dil olmuştur. Rus Türkoloji bilgini BASKAKOV bu hususta şöyle diyor:

“(…) O dönemin edebî dili Uygur dili idi veya diğeri bir deyişle Kaşgarlı Mahmut'un verdiği listeye göre, Uygur-Karluk kabileleri ve boylarından müteşekkil olan Hakaniye Türklerinin dili idi” (1986: 2-3).

KB, manzum olarak yazılan bir eserdir. Bir dilin manzum ve mensur eserlerde kullanılış tarzı birbirine benzemiyor, yani manzum eserlerde yazar sözcüklerin leksikolojik manasını biraz geniş ölçüde, kayma anlamlarda kullanmakla birlikte gramatikal amillerden de geniş ölçüde yararlanıyor. Bu yüzden, Kaşgarlı Mahmut DLT'de o dönemdeki Hakaniye edebî dilinin kurallarını detaylı olarak göstermesine rağmen, bunlar arasında bazı kuralların KB'de daha geniş ölçüde kullanılmış olduğunu görüyoruz. Örneğin, {-gU} ekleri ile yapılan isim-fiil, KB'de pek çok kelimelerde, isim, sıfat ve zarf kategorisinde kullanılmakla birlikte fiil kipleri işlevinde de kullanılmıştır. Aşağıda {-gU} ekleri ile yapılan isim-fiilin KB'de kullanılışını altı büyük gruba ayırıp göstereceğiz.

I. Fiilin Kip Kategorisinde Kullanılışı

KB'de {-gU} ekleri ile yapılan fiiller 200 civarındadır. Bunların destanda görünme sayısı 760 kadardır.³ Bunların arasında kip işlevli olanlar çoğunluğu teşkil ediyor ve sayısı da 350'yi geçmektedir. Bu, muhtemel eserin nazım halinde yazılması ve yazarın düşüncelerini öğüt ve nasihat tarzında ifade etmiş olmasıyla ilgilidir. KB'den yaklaşık bir yarım asır sonra yazılan AH'de da bu isim-fiilin öğüt

³ {-gUçl}'lı yapılar dikkate alınmamıştır, zira destanda bu ekin kullanılışı daha önce Osmanof 1995: 29-31'de ele alınmıştır.

ve nasihat tarzında fiilin gereklilik ve gelecek zaman bildirme (haber) kipi olarak kullanıldığını görüyoruz.

Örneğin,

yılan teg bu ajun yılan oklağı
yırağ turğu yumşak dep azılmağı (AH: 74)

başı bardı hayrnıñ soñı bargusı (AH: 118)

KB’de {-gU} isim-fiilinin fiil kipleri olarak kullanıldığı beyitler hakkında şunlar söylenebilir:

A. Gereklilik Bildirme

Aşağıdaki beyitlerde {-gU} isim-fiili, ‘gereklilik’ ifade etmiştir:

tağı bir bitikçi⁴ turur sözlegü (2704)

negü sözlegü erse sözle tilin (3280)

irik⁵ sözlemegü özüg tutğu berk (5221)

könül kimke beřgü⁶ muñum kimke ayğu (6581)

tüşüg yörmegü öz könülçe körüp

yeme⁷ aymağı tegme erke turup (5998)

biliglig böğüler⁸ sözün tınlağı (3594)

kişi utruķı türmek alma teğı⁹

---

⁴ Arat 1991: *bitigçi* (s. 283).

⁵ Arat 1991: *irig* (s. 520).

⁶ Arat 1991: *birgü* (s. 649).

⁷ Arat 1991: *yime* (s. 595).

⁸ Arat 1991: *büğü* (s. 361).

⁹ Arat 1991: *tigü* (s. 461).

öz utru negü erse alğu yeğü¹⁰ (4598)

bularda kayu erse aş suv yeğü¹¹
anı teñle barğu azu barmağu (4578)

Bundan başka, destanda yine gereklilik bildiren isim-fiiller ve onların geçtiği beyitler şunlardır:

1. Olumlu Yapılar

açğu: 1756; açınğu: 2952, 5513; adırğu: 2342, 6019; akıtğu: 1058; alğu: 3371; alınğu: 4455; anunğu: 1103, 1145; arıtğu: 4407, 6012; atağu: 199; avınğu: 3783; ayğu: 6581; azlağu: 3231; bağu: 3506; barğu: 1755, 2973, 3462, 4571; başlağu: 2487; bayutğu: 5513; bergü: 1013, 1058, 2398, 2829, 2982, 2990, 4580, 4658, 4802, 4928, 5172, 6581; bilgü: 1651, 1897, 2027, 2952, 3997, 4166, 4620, 4682, 5994, 6019; bilingü: 727, 4162; bolğu: 546, 2275; boşutğu: 6010; çıkarğu: 4808; eşitğü: 306, 1012, 1013, 1913; etgü: 3043, 5495; içgü: 2882; ilengü: 3162; irtegi: 1730; karılğu: 4316; katıglanğu: 2503, 4093, 4859; katılğu: 3363, 4316; kelgü: 510; keřtergü¹²: 4799; kılğu: 109, 545, 897, 1018, 1101, 1102, 1610, 1686, 1688, 2068, 3231, 3475, 4049, 4432, 4996, 5006, 5119, 5516, 6416, 6431; kılınğu: 4037; kısğu: 1453; kirgü: 2540, 6553; kizlegü: 2689, 3231; kođđu: 1376, 4116, 4621; körgü: 1898, 2496, 4579; körüngü: 510; kötürgü: 636; küdezgü: 650, 2519, 2582, 2774, 2791, 2833, 2850, 2892, 4120, 4142, 4369, 4519, 4526; kügü: 2033, 5846; okığu: 3506, 4571; otatđu: 4253; öğürgü: 2342, 2829, 6019; öglengü: 4141; ögretgü: 1228, 4166; ötegi: 2965; pıřırđu¹³: 636, 4036; pütgü¹⁴: 5620; pütürgü¹⁵: 2982, 4036; sakınđu: 2584, 2850, 3783, 6023; saklanđu: 2503; sevgü: 2910; sığu: 3342; sınağu: 636, 4080; sızurđu: 1919; sözlegü: 192, 287, 961, 997, 999, 1014; suyurkağu: 3383; süzđu: 5201, 5495; tapındurđu: 635, 1755; tapınđu: 615, 2951, 4156; teggü: 2376; tegişđu: 2375, 2376; teğü¹⁶: 1730, 1732, 1816, 2706, 3928, 4598, 4640, 5142, 6061, 6428; teğürgü: 1822, 4080, 4451, 5723; tergü¹⁷: 5513; tınlağu: 1014, 4144; tikgü: 2165; tilegü: 1291, 2304, 4780, 5579; tirilgü: 4455, 5457; tođurđu: 2982, 5513; turđu: 4161, 4600; tutđu: 547, 842, 1221, 1702, 1990, 2060, 2063, 2081, 2110, 2341, 2355, 2388, 2576, 2717, 2777, 2850, 2858, 2904, 2965, 3001, 3030, 3127, 3171, 3676, 3720, 4139, 4211, 4390, 5083,

¹⁰ Arat 1991: *yigü* (s. 461).

¹¹ Arat 1991: *yigü* (s. 460).

¹² Arat 1991: *kitergü* (s. 489).

¹³ Arat 1991: *bıřırđu* (s. 79, 407).

¹⁴ Arat 1991: *bütgü* (s. 558).

¹⁵ Arat 1991: *bütürgü* (s. 308, 407).

¹⁶ Arat 1991: *tigü* (s. 190, 199, 283, 396, 461, 465, 513, 601, 635).

¹⁷ Arat 1991: *tirgü* (s. 548).

5172, 5173, 5221, 5550, 5846; tutunğu: 3392; ülegü: 3027; yetürğü: 4859, 6019; yeğü¹⁸: 2424, 2785, 2892, 4133, 4571, 4598, 6010; yorığü: 4166, 4317; yulğu: 2989; yüdgü: 2910, 5558.

2. Olumsuz Yapıdakiler

almağı: 4144; atamağı: 2986, 4640; aymağı: 2811; bərmegü¹⁹: 2811, 5741; çıkarmağı: 2687; evmegü²⁰: 557; ıdmağı: 6367; keşşmegü²¹: 3492; kesmegü: 3674; kılmağı: 2497, 4495, 5741, 5772, 6257; kodmağı: 2800; ögmegü: 1776; pütmegü²²: 1831; samağı: 4638; sözlemegü: 997, 1913, 5221; temegü²³ 1831; tıdmağı: 2811; tutmağı: 4177, 4450; urmağı: 5741; yermegü²⁴: 1776; yüdürmegü: 2304.

ERCİLASUN, gereklilik kipinin bu şekli hakkında şöyle demiştir:

“Esasen -ğu/-gü'nün gereklilik eki hâlini alması da her halde 'kerek' ile kullanılışı ve sonra 'kerek' sözünün düşmesi sonucudur” (Ercilasun 1984: 150).

Bizce, bu, dilin gelişme merhalesinde ortaya çıkan ve sonra kalıplaşan bir hadise değildir. Çünkü Hakaniye dilinin varisi olan Çağdaş Uygurcada ve şivelelerinde böyle bir özellik yoktur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, bu, yazarın aynı şekli geniş ölçüde kullanmasıyla ilgilidir.

{-gU} isim-fiilinin *kerek* sözü ile birleşerek gereklilik kipi bildirdiği örnek fazla değildir.

Örneğin:

oķıgıcı kelürke anunğu kerek
uzun yol yorırķa ętingü²⁵ kerek (1473)

ķalı mundağ erse sevingü kerek
ayıtmış sözümnü sen ayğu kerek (1910)

¹⁸ Arat 1991: *yigü* (s. 256, 290, 300, 416, 459, 461, 596).

¹⁹ Arat 1991: *birmegü* (s. 293, 570).

²⁰ Arat 1991: *ivmegü* (s. 70).

²¹ Arat 1991: *kişşmegü* (s. 351).

²² Arat 1991: *bütmegü* (s. 200).

²³ Arat 1991: *timegü* (s. 200).

²⁴ Arat 1991: *yirmegü* (s. 194).

²⁵ Arat 1991: *itingü* (s. 164).

Bunun dışında *kerek* ile 'gereklilik' ifade edilen beyitler şunlardır:

454, 641, 643, 754, 978, 1011, 1059, 1086, 1593, 1811, 2116, 2131, 2285, 2300, 2351, 2399, 2534, 2552, 2567, 2766, 2675, 2680, 2949, 2958, 2974, 3209, 3369, 3457, 3495, 3765, 4163, 4168, 4362, 4385, 4492, 4569, 4654, 4749, 4784, 4857, 5355, 5356, 5497, 5573, 5649, 5650, 5652, 5656, 5698, 5993, 6020, 6030, 6066, 7887.

B. Gelecek Zaman Bildirme (Olumlu)

tirig ölgü ahır töşengü yerig²⁶ (237)

eðersiz yıgaç mingü muñluğ bolup (1428)

saña ma seziksiz²⁷ bu öd kelgü ol (1502)

Bu yine aşağıdaki beyitlerde de görülmektedir:

23, 1347, 1383, 1427, 1445, 1633, 1899, 2407, 3528, 4466, 4698, 4816, 5316, 5607, 5842, 6112, 6390, 6429, 6556, 6109, 6400.

Olumsuz şekilde ise {-gU} isim-fiilinden sonra *ermez* fiili kullanılmıştır.

Örneğin,

telim ıalğu ermez tiriglik küni
uzun bargu ermez uluğluk küni (6145)

vefa kılgı ermez bu dünya²⁸ bilin
yana bulğu ermez keçigli tünün (4811)

yana yangı ermez yigitlik küçi (5149)

saña teggü ermez tapuğda adın (1380)

uzun turğu ermez ay köñli köni (4914)

²⁶ Arat 1991: *yirig* (s. 39).

²⁷ Arat 1991: *siziksiz* (s. 167).

²⁸ Arat 1991: *dünya* (s. 160).

añar bolğu ermez bu dünya²⁹ yakın (4847)

Bunun dışında, aynı özellik aşağıdaki beyitlerde de görülmektedir:

1240, 1377, 3827, 3865, 4736, 4817, 5135, 5139, 5149, 5346, 5926, 6297, 6425.

Gelecek zaman bildirme kipi aşağıdaki şekillerle de ifade edilmiştir:

1. Söz konusu isim-fiillerden sonra *turur* sözü eklenir.

Örneğin,

törümüş neñ erse yoğalğu turur (692)

kara yer³⁰ töşengü turur ay böğü³¹ (1426)

buzulğu turur bu ętilmişlerin³²

saçılğu turur bu yumıtmışlarıñ (3555)

Yukarıda bahsedilen beyitlerin dışında yine şu beyitler de bu hususta önemli bilgileri vermektedir:

2318, 5278, 5324, 5605, 6146, 6258.

2. Söz konusu isim-fiillerden sonra *bolur* ve *bolmaz* sözü eklenir.

Örneğin,

aynı taştın atğu bolur ay sığun (5111)

kişi eldin elke³³ söz ıdğu bolur (2701)

beg içtin bolur körgü taştın közi

bağırsak kılı ol közi hem sözi (3124)

²⁹ Arat 1991: *dünya* (s. 484).

³⁰ Arat 1991: *yir* (s. 160).

³¹ Arat 1991: *büğü* (s. 160).

³² Arat 1991: *itilmişleriñ* (s. 357).

³³ Arat 1991: *ildin ilke* (s. 282).

işengü bolur iş qalır qılmadı (5533)

bağırsağ kişi özke küzñü bolur (5619)

añar baqsa qılq yañrı tüzgü bolur
örük³⁴ turğu bolmaz örükler³⁵ qanı (1386)

ęsiz³⁶ bolsa bolmaz ajunuğ yeğü³⁷ (1459)

C. Geçmiş Zaman Bildirme

Bu isim-fiiller *boldı* fiili ile birlikte geçmiş zaman bildirme kipini ifade eder.

Örneğın,

ayur qılğı boldı saña bir işig (4934)

kimiñ oğlağı bolsa oğlı kıızı (1223)

añar yığlağı boldı muñluğ özi
özüm yanğı boldı bayatqa bu kün (5644)

özüm yanğı boldı bayatqa turup (5645)

D. Şart (Sebeup-Karşılık veya Dilek-Koşul) Bildirme

Burada söz konusu olan kip {-gU} isim-fiillerinden sonra *erse* sözünün eklenmesiyle ifade edilir.

Örneğın,

negü qolğı erse aça sözle qol (3453)

sen ök bil negü qılğı erse keñeş³⁸ (3497)

---

³⁴ Arat 1991: *örüg* (s. 156).

³⁵ Arat 1991: *örügler* (s. 156).

³⁶ Arat 1991: *ısız* (s. 163).

³⁷ Arat 1991: *yigü* (s. 163).

³⁸ Arat 1991: *kiñeş* (s. 351).

yana bargu erse barayın özüm (3886)

negü aygu erse ayayın sözüm
bolup algu erse nerek bu ajun (4779)

seni³⁹ oğgu erse anı oğ özün
kişi algu erse ula tut maa (4490)

Bu yapılar 3886, 3895, 5218, 6566. beyitlerde de rastlanıyor. Eğer {-gU} ekiyle biten fiil tamamen isim durumunu alırsa böyle bir yapıdaki *erse* sözü sadece vurgulama rolünü oynuyor.

Örneğin,

yeđü⁴⁰ kedgu erse yeđüm⁴¹ bar keğim

Bu isim-fiilden sonra *bolsa* sözü eklenirse, ‘gereklilik’ işlevi ‘sebe-karşılık (dilek- koşul)’ işleviyle kaynaşır. Bunu bir bütün olarak göze önüne alırsak ‘sebe-karşılık kipi’ ortaya çıkacaktır.

Örneğin,

yağığ basgu bolsa urunsa ayıp (2343)

yana kurgü bolsa er at sözcisi (2540)

E. İstek Bildirme

{-gU} isim-fiilinden sonra *erdi* fiili eklenirse istek kipi yapılır. KB’de böyle yapılar çok seyrek görülmesine rağmen, aynı dönemin konuşma dili ve edebî dilinde böyle bir özelliğin varlığı kesindir.

Örneğin,

eşitmegüm erdi anın sözlerin (3859)

meniğ ılıımı aydım erdi saa

³⁹ Arat 1991: *sini* (s. 474).

⁴⁰ Arat 1991: *yigü* (s. 378).

⁴¹ Arat 1991: *yigüm* (s. 474).

könül barmağı erdiñ emdi maña (1089)

burun ıdğum erdi kamağ edgülüg
asığ kılğay erdi yarın belgülüg (1131)

Yukarıda verilen örneklerden başka, *kel* ve *bar* sözü ile birleşerek istek kipini ifade eden ve cümlede haber (yüklem) rolünü oynayanlar da vardır, ama bu çok seyreklerdir.

Örneğin,

yana bargusı keldi evre küçün
kadaşımka bargum kelir örtüğün (5663)

oğıgu kelir baksa avnur könül (2694)

tağı bolğusı bar yetilse yaşı (1647)

II Sabit Kelimeler Kategorisinde Kullanılışı

1. İsim Kategorisinde

A. İsimlerin Hâl Kategorisinde

A. 1. Yalın hâli olarak cümlenin öznesi işlevindedir.

Örneğin,

tikip önmegey erdi yerde⁴² yeğü⁴³ (4346)

anıñ tört eşi⁴⁴ ol avıngu körüp (49)

biziñde ozağığ kim erdi teğü⁴⁵ (2699)

Bu hususta yine aşağıdaki beyitlerde örnekler vardır:

---

⁴² Arat 1991: *yirde* (s. 437).

⁴³ Arat 1991: *yigü* (s. 437).

⁴⁴ Arat 1991: *işi* (s. 22).

⁴⁵ Arat 1991: *tigü* (s. 282).

1123, 2826, 2920, 3871, 4597, 4646, 4652, 4655, 4873, 5099, 5425, 5499.

A. 1. 1. Yalın hâlde cümlede yüklem vazifesi görüyor.

Örneğin,

isig neŋ yetürgü⁴⁶ içürgü emi (6014)

kiŋike tusulğu ikigü ajun (1659)

A. 1. 2. Özne ve yüklem dışında yalın hâlde zarf işlevinde de kullanılıyor ve nitelik (hâl) rolünü oynuyor.

Örneğin,

boluğluğ körür men yarağu munı (1628)

tapuğ kizlegü kıl kiŋi körmesü (3235)

könül kılğu oğ teg boğum boldı ya (371)

A. 2. İlgi hâli olarak (iyelik eki düşürülmüş) tamlayan işlevindedir.

Örneğin,

aş içğü tegiri öküŋ ya azığ (4580)

arığın tile barça içğü yeğü⁴⁷ (4801)

keçürmiş keçürgü ara bir tüŋün (3634)

A. 3. Yönelme hâli olarak cümlede niteleme işlevindedir.

Örneğin,

toğardın ese keldi öndün yeŋi⁴⁸

ajun etküğe⁴⁹ açtı uŋtmağ yolu (63)

---

⁴⁶ Arat 1991: *yitürgü* (s. 596).

⁴⁷ Arat 1991: *yigü* (s. 480).

⁴⁸ Arat 1991: *yili* (s. 23).

⁴⁹ Arat 1991: *itgüke* (s. 23).

ajun tutğuka er ukušluğ kerek
bođun⁵⁰ başğuka öğ kerek hem yürek (217)

Bu hususta, yine aşğıdaki beyitlerde örnekler vardır.

218, 281, 284, 380, 552, 600, 776, 903, 906, 1264, 1422, 1479, 1626, 1785, 1874, 1887, 2057, 2211,
2362, 2581, 3021, 3113, 3121, 3204, 3308, 3313, 3315, 3372, 3456, 3468, 3477, 3622, 3658, 3760,
3926, 3927, 3983, 4007, 4234, 4769, 4788, 4793, 4855, 5025, 5464, 5745, 5809, 6380, 6406.

Yönelme hâli ekinin düşürüldüğü beyitler:

yegü⁵¹ içgü[ge] katmış kamuğ otlarığ (2903)

oķır bizni bargu[ğa] seziksiz⁵² uğu (5340)

kişi köñli bilgü[ge] tanuķ erdi til söz (6579)

A. 4. Bulunma hâli olarak cümle için niteleme işlevindedir.

Örneğın,

küdezilse içgüde kıl tü yamığ (2917)

tişig katma erke yegü⁵³ içgüde
kalı kattıñ erse keçer keçgüde (4517)

A. 5. Yükleme hâli olarak doğrudan doğruya nesne işlevindedir. Bunun örnekleri sonradan KB'ye eklenen manzum mukaddimede (B) geçer:

ķayu ol meļik kim tokış kılğunı
uruşlar öğinde çerik⁵⁴ tüzgünü (B 44)

bir ança bekitip yakın tutğunı

⁵⁰ Arat 1991: *budun* (s. 38).

⁵¹ Arat 1991: *yigü* (s. 301).

⁵² Arat 1991: *siziksiz* (s. 531).

⁵³ Arat 1991: *yigü* (s. 454).

⁵⁴ Arat 1991: *çerig* (s. 7).

bu kıtsuz yavuz tep⁵⁵ yırak salgını (B 49)

Aşağıda verilen beyitlerde yönelme hâli eki düşürülmüştür.

183, 495, 1046, 1344, 1769, 2322, 2888, 2902, 3142, 3404, 3718, 3902, 4129, 4348, 4420, 4450, 4456, 4527, 4537, 4601, 4615, 4645, 4653, 4660, 5033, 5359, 5440, 5441, 5553, 5823, 6284, 6401.

A. 6. Üçün sözü ile birlikte niteleme işlevindedir.

Örneğin,

toğuglı neçe toğdı ölgü üçün (1210)

özünj iki künlük avıngu üçün (3532)

ağak berdi⁵⁶ iki yorıgu üçün (3659)

ķamuğ bir toğum yem⁵⁷ aş içğü üçün
özünjnı uçuz kıлмаğıl sen küçin (4587)

özünjke tusulğu üçün tut kışig (5535)

A. 7. Teg edatıyla beraber tamlayan ve niteleme işlevindedir.

Örneğin,

tile bar mu körgil ķadaşlar ara
saña uđgu teg bir ayıtğıl köre (3136)

bu ança iş ermez ağır kelğü teg
bu iştin belinlep⁵⁸ yırak tezgü teg (4950)

Nitelik rolünü oynayanlar, sıfatlara nispeten:

bođun⁵⁹ ģali eğğü du'a artğü teg (6351)

⁵⁵ Arat 1991: *tip* (s. 8).

⁵⁶ Arat 1991: *birdi* (s. 368).

⁵⁷ Arat 1991: *yim* (s. 460).

⁵⁸ Arat 1991: *belinlep* (s. 494).

⁵⁹ Arat 1991: *boğun* (s. 620).

uğuşluğ kişiler sözi öggü teg (6356)

Fiillere nispeten,

bu yanlıg sü başçı bulur erse beg
iş başka bargay küvenç bolgu teg (2413)

ötedi tapuğçı hağın öggü teg (4071)
taşımını körür sen kişi öggü teg (5104)

A. 8. {+çA}'nın eklenmesiyle cümlede zaman sınırını belirterek niteleme işlevindedir. Böyle bir yapı KB'de 20 yerde geçer. Bunlar arasında 4769. beyitte geçen *toğğuça* ile 4770. beyitte geçen *ölmegüçe* örneklerinde ekin ünlüsü yuvarlaktır, diğerleri ise tamamıyla {-gInçA} şeklindedir. AY'de da bu yapı bazen yuvarlak ünlü ile, bazen düz ünlü ile yazılmıştır.

Örneğin,

bilgüçe (2 / 204); bolgınça (14/184, 19/237); bolğuça (8/376); bolmağuça (3/390); ergüçe (4/376, 14/376); ertginçe (18/181, 19/350); eşidgüçe (13/86, 18/99); kanğuça (14/362); kanmağuça (13/362).

Anlaşıldığı gibi, düz ünlülerin bu yapısının yazıda görülmesi, muhtemelen yazıda konuşma dilinin takip edilmesiyle ilgilidir.

Örneğin,

ya otta çeçek⁶⁰ önmeğinçe yaşıl (120)

yaşı yetmeğinçe yorımaz kılam (293)

tapuğ siñmeğinçe tilek kim bulur (612)

kiçigde bedüğinçe ol bolgu teñ (1650)

tapuğka körüinginçe körse anı (2563)

---

⁶⁰ Arat 1991: *çiçek* (s. 28).

Sadece bazı beyitlerde ‘sınırlama’ işlevinde değildir. İki eylemin birinin konuşan tarafından kabul edilmediğini ve hareketin gerçekleşmediğini belirtmektedir.

Örneğin,

miñ edgüg ağakını tutgunça sen
yağanı bir ök yolu tutgıl esen (3806)

B. İsimlerin İyelik Kategorisinde Görülmesi

İyelik kategorisinde kullanılan {-gU} isim-fiili cümlede çeşitli vazifededir.

B. 1. Birinci şahıs eki ile gelenler

B. 1. 1. Özne görevindekiler,

kavuşgum kaçan erki teñri bilir (6176)

yegüm⁶¹ ot köki bolsu yamğur suvı tap (6571)

tonum koy yünji tap yegüm⁶² arpa aş (4765)

B. 1. 2. Doğrudan doğruya nesne olanlar:

sevüg savçı birle kopur kopgumu (47)

biziñ kelgümüzni küdeşip yatur (4835)

Bundan başka şu beyitlere bakınız: 3801, 4794, 5342, 5343.

B. 2. İkinci şahıs çekim eki ile yapılan kelimeler, fiilin gelecek zaman bildirme kipi işleviyle cümlede yüklem vazifesi görür.

Örneğin,

meniñdin keđin⁶³ sen negü kılguñı (1277)

---

⁶¹ Arat 1991: *yigüm* (s. 648).

⁶² Arat 1991: *yigüm* (s. 477).

⁶³ Arat 1991: *kiğin* (s. 145).

munında narukı negü bergüñi⁶⁴ (4557)

B. 3. Üçüncü şahıs çekim eki yapılan kelimeler aşağıda gösterileceği gibi üç çeşit vazife görüyor.

Örneğin,

aşka oqımaq bargu barmağusun ayur (C 61)

kalı kolsa sen söz yorık bolğusun (4300)

Bu konu ile ilgili olan şu beyitler de vardır:

C 56, C 57, C 60, C 62, 2067, 3882, 4325, 5769, 6075.

Gelecek zaman bildirme kipi olarak cümlede yüklem vazifesini görüyor.

Örneğin,

neçe kaçsa ahır ölüm tutğusu

neçe kalsa ahır ölüm yetğüsü (1382)

Bu hususta şu beyitler oldukça dikkati çekicidir:

233, 543, 1420, 1744, 1828, 1864, 2257, 3950, 4493, 4700, 5108, 5596.

Cümlede özne vazifesi görenler:

anıñ şükri boldı yanut kılğusu (753)

söz ülgü on ol sözlegüsü bir ol (998)

kamuğ neñ kötürgüsü içtin bolur (5113)

Bu hususta da yine şu beyitler vardır:

1020, 1731, 1982, 3248, 3924.

---

⁶⁴ Arat 1991: *birgüñi* (s. 467).

III Sıfat Kategorisinde Kullanılışı

Sadece sıfat kategorisinde kullanılan tek bir söz vardır. Bu, *ermek* fiilinin olumsuz gövdesine {-gU} ekinin eklenmesiyle yapılan ve 'tembel' anlamına gelen *ermegü*'dür. Bu söz 3604. ve 6394. beyitlerde geçer.

IV Tamamlanmamış Hareketi Gösteren Sıfat-Fiil Kategorisi

Cümlede tamlayan olarak kullanılır:

ayıtğu: 981, 1921, 2176, 5050, 5621; manğu: 1618, 6466, 6467; katılğu: 4182, 4200, 4336, 4472;
kılğu: 2101, 5308, 5501, 5540, 5651; kızğu: 333, 453, 480, 1100, 1164, 2385, 2915, 3073, 4707,
4524, 4544, 4938.

Bunlar ayrı ayrı olarak *kişi*, *ney*, *iş*, *ey* 'en', *meniz* 'beniz', söz gibi kelimeleri açıklamıştır. Bunun gibi, tamamlanmamış hareketi gösteren sıfat-fiil kategorisinde kullanılarak cümlede tamlayan vazifesi görmüştür. Beyitler şunlardır:

12, C 69, 524, 697, 803, 1096, 1154, 1170, 1352, 1393, 1474, 1576, 1648, 1807, 1832, 1969, 1988,
2181, 2325, 2360, 2489, 2658, 2865, 2885, 2889, 3052, 3285, 3449, 3611, 3665, 3694, 3802, 3831,
4157, 4158, 4160, 4303, 4330, 4441, 4568, 4664, 4762, 4764, 4797, 4820, 4849, 4887, 4965, 5125,
5138, 5180, 5187, 5189, 5309, 5476, 5638, 5784, 6155, 6179, 6294, 6561.

Aşağıdaki beyitlerde, tamamlanmamış hareketi gösteren sıfat-fiil kategorisinde kullanılan bu isim-fiiller, bir taraftan tamlayandan sonra gelmiş diğer taraftan onların arasına diğer unsurlar karışmıştır.

Örneğin,

negü ol maña ay sözüñ sözlegü (2948)

munı bar mu yalñuñ anı sözlegü (908)

ķamuğ ħalķ yumıtğu bu ol çın ķapuğ (3747)

özi köñliñe sıggu bulmaz yölek (5096)

V. Sadece İsim-Fiil Kategorisi

Bunun örnekleri azdır:

boşuğ berğü⁶⁵ açığ olarğa tegiş (2495)

tükel kılğu bulsa bu aymış tatığ (3991)

VI Yapım Ekleriyle Kullanılışı

1. {+lXk} eklerinin eklenmesi. Kaşgarlı Mahmut, bu isim-fiilden sonra {+lXk} ekinin eklendiği şekli şöyle tarif ediyor:

“Kendisinden haber verilen gizli bir fiili işlemek, fâilin hakkı olduğu manasına gelen bir sıfatla nitelenen fâildir” (Keşkeri 1983: 73, 238; 1981: 33).

KB’in telif tarihinden önce ve sonra Uygur yazısıyla yazılan Budizm’e ait eserlerde bu şeklin çoğunlukla tamamlanmamış hareketi gösteren bir sıfat-fiil olarak cümlede tamlayan ve niteleme vazifesi gördüğünü, isim olarak özne rolünü oynadığını, *ermez* ve *ol* kelimeleri ile birlikte ‘gereklilik’ işlevinde yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz.

Örneğin,

işlegülük iş (AY: 11/51); tınlıglar kelgülük ödinte (AY: 9/19); amraqlardan adrılguluk emgek bolmasun (AY: (3/609); teñrilike ayağuluğ körgülük bolurlar (AY: 2/125).

Burada gösterilen aynı örnekler, tamamlanmamış hareketi gösteren bir sıfat-fiil olarak tamlayan vazifesi görmüştür. Şimdi gereklik kipi için örnek vereceğiz:

kizlegülük yaşarğuluk ermez (AY: 140/20); oqıtğuluğ biltürgülük ermez (AY: 377/8); neteg burkan qutıña evirğülük ol tep ötünti (AY: 168/5-6)

Aşağıda göreceğimiz örnekte isim manasında gelmiştir:

teñri teñrиси burkannıñ bilgülüki körgülüki (AY: 169/19-20); aş kılğuluk orun (XB: V31/20-21); adrılguluğ yerge tegdükte (XB: V40/15); buşı bergülük küşüşüm ol (XB: V29/20-21)

Aynı örneklerde bitmeyen sıfat-fiil olarak tamlayan vazifesini görmüştür. Gereklik kipi olarak yüklem işlevinde olmasına şu örnek gösterilebilir:

⁶⁵ Arat 1991: *birgü* (s. 263).

sögüt kesser (...)ge yıldızn kesgülük ol

Tamamlanmamış hareketi gösteren bir sıfat-fiil olarak nitelik vazifesi görmüştür. Buna örnek olarak şu cümleyi gösterebiliriz:

uçrumlarda kokuşlarda tüşgülük bolğay

KB'de bu şekil 10 yerde geçer. Bunların arasında 232, 1636, 3734 ve 5898. beyitlerde geçen *yeğü-keḡgülük*, 2439.beyitteki *keḡgülük*, 2078. beyitte geçen *kuḡguluk* sözleri isim manasında, 3616 ve 6636. beyitlerde geçen *ölgülük* sözü ise gelecek zaman bildirme kipi işlevindedir. Sadece 2078. beytin *ḡara ḡılı ol bu yırak turḡuluk* şeklinde verilen ikinci dizesindeki *turḡuluk* sözü gereklilik işlevindedir.

AH'de ise aynı form 8 yerde geçer. Bunlar arasında 65. beyitteki *köḡgülüg*, *keḡgülüg*, *kiḡgülüg*, 68. beyitteki *yüḡgülüg*, 118.beyitteki *kötürgülüg* ve *kelgülüg* sözleri gelecek zaman bildirme kipi olmuştur. 68. beyitteki *yeğü-keḡgülüg* sözü isim vazifesini görmüş. Sadece 44. ve 68. beyitlerde geçen *kirgülüg*, *etgülüg* sözleri gereklilik kipi olarak kullanılmıştır:

biligsiz tirigle yitük körgülüg (AH: 44)

tarıḡlıkta ḡatlan tarı etgülüg (AH: 68)

Bu örneklerden anlaşıldığı gibi, {-gUlUk} yapısı Orta Çağ Uygur dilinde yalnız gereklilik kipi için kullanılmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda gelecek zaman bildirme kipi, tamamlanmamış hareketi gösteren sıfat-fiil ve isim gibi grammatikal ve leksikolojik kategorilere de dâhil olmuştur.

2. {+sXz} eklerinin eklenmesi

Böyle bir yapı KB destanında 12 yerde geçer. Bunların çoğunluğu gelecek zaman bildirme kipi, tamamlanmamış hareketi gösteren sıfat-fiil ve imkânsızlık anlamını vermiştir. Örneğin, fiilin gelecek zaman bildirme kipi manasında:

kerek beg kerek ḡul barır kelḡsüz (1396)

keḡürmiş tiriglik barır kelḡsüz (3630)

keḡer uş bu öḡ kün yana yanḡusuz (4831)

barıglı turur bu ajun alusuz (5254)

keigli turur bu ajun alusuz (6115)

sözün egü sözle özün ölgüsüz (180)

Tamamlanmamış hareketi gösteren sıfat-fiil manasında,

arın amış erke yüzi körse aş

usup suvsamışa körüp kanusuz (2924)

tiriglik olur men özüm ölgüsüz

yigitlik tiler men arı bolusuz (2756)

özün egülek ıl yitip bargusuz (5254)

atı aldı menü bolup yitgüsüz (5943)

Aşaıdaki beyitte bu şekil aynı eylemin gerekleşme durumunun bulunmadıını bildirmiştir:

yazıldı ajuna anı tirgüsüz

eşitti tözü al anı örtgüsüz (2685)

Sonuç olarak, XI. yüzyıl Hakaniye edebî dilinde yazılan manzum eserlerin sayısı çok az olması nedeniyle, aynı manzum eserlere dayanarak bu dilin kullanılışı ve kuralına ait detaylı bilgi vermek olduka zordur. Sadece KB'ye dayanarak elde ettiimiz bu sonuçlar muhtemelen okuyucuları tatmin etmeyecektir. Dolayısıyla, bu alışmamızı KB araştırmacılarının sadece bir 'taslak' olarak düşünmesini istiyoruz.

Kısaltmalar

AH = Atabetü'l-Hakayık.

AY = Altun Yaruk.

DLT = Dîvânu Lugâti't-Türk.

KB = Kutadgu Bilig.

MS = Maitrisimit.

XB = Xuanzang-Biyografisi.

Kaynakça

ARAT, R. R. (1991). Kutadgu Bilig I: Metin, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BASKAKOV, N. A. (1986). Türkiy Tillar, Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyati.

BOROVKOV, A. K. (1963). Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv, Moskva: İzdatel'stvo Vostočnoy Literaturı.

CAFEROĞLU, A. (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

ERCİLASUN, A. B. (1984). Kutadgu Bilig Grameri: Fiil, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

HACİP, Y. H. (1991). Kutadgu Bilik: Hazırki Zaman Uygur Tilidiki Nesriy Yeşmisi, [Haz.] A. TURDI; K. EKBER, Şıncañ: Şıncañ İçtamaiy Penler Akademisi.

KAYA, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KEŞKERİ, Mehmet (1981). Dîvânu Lugâti't-Türk (Türkiy Tillar Divani) I, [Haz.] A. ABBAS et al, Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyati.

KEŞKERİ, Mehmet (1983). Dîvânu Lugâti't-Türk (Türkiy Tillar Divani) II, [Haz.] A. ABBAS et al, Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyati.

KEŞKERİ, Mehmet (1984). Dîvânu Lugâti't-Türk (Türkiy Tillar Divani) III, [Haz.] A. ABBAS et al, Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyati.

OSMANOF, M.; TÖMÜR, H.; GAPPAR, A. (1995). "Kutadgu Bilik'te İpadilengen Edebiy Til Togrisida", Şıncañ İctimaiy Penler Tetkikati, 3: 43-54.

TUGEŞEVA, L. Yu. (1991). Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-tszana Fragmentı iz Leningradskogo Sobraniya İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, Moskva: Nauka.

YÜKNEKİ, E. E. B. M. (1980). Etebetu'l-Hekayik, Neşrge Teyyarlıguçılar: H. TÖMÜR; T. AYUP, Beijing, Milletler Neşriyati.

Bilge Kagan (Dođu 41) Yazıtındaki NIńTYn İbaresini Üzerine

On the Phrase NIńTYn in Bilgä Qayan Inscription (East 41)

Erdem UÇAR

(İzmir/Turkey)

E-mail: merdemu@gmail.com

On the 41st line of the eastern side of the Bilgä Qayan inscription there is a phrase in the form of *NIńTYn*. However, this phrase is damaged today in the original inscription. In the old copies of the inscription, this phrase is found as *NwńTYn*, *NIATYn*, *NIńčTYn* and *NIńTYn*. For this reason, the phrase has been read differently. In this article, the previous reading proposals will be evaluated and the meaning of reading will be emphasized.

Key Words: transcription, Bilgä Qayan inscription, *ańıtayn*.

Bilge Kagan yazıtının doğu cephesinin 41. satırındaki *NińTYn*, yazıtta bugün hasar görmüş durumdadır. Yazıtın erken dönemde alınan kopyalarında da ibare farklı şekillerde gösterilmiştir. Bu durum da ibarenin farklı olarak okunup anlamlandırılmasına neden olmuştur.

Aşağıdaki tabloda, şimdiye kadar filologların bu ibare hakkındaki okuma ve anlamlandırma teklifleri kronolojik olarak sıralanmıştır:

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Radloff 1895: 66-67	<i>anı atayın</i>	'onu atayım'
Thomsen [1896] 2002: 190-191	<i>anı ayıtayın</i> [~ <i>anıtayın</i> ~ <i>aytayın</i> (?)]	'onu isteyeyim (?)'
Radloff 1897: 145b, 166a	<i>anı inçitayın</i>	'onu cezalandırayım'
Vambéry 1899: 81	<i>anı injiteyin</i>	'incitmek'
Orkun 1936: 68	<i>anı ayıtayın</i>	'onu talep edeyim'
Malov 1959: 14, 18, 21	<i>anı ańıtayın</i>	'onu cezalandırayım'
Tekin 1968: 245, 278	<i>anı ańıtayın</i>	'onu korkutmak için'
Ergin 1970: 28, 69	<i>anı ańıtayın</i>	'onu korkutayım'
Aydarov 1971: 313	<i>anı anıtayın</i>	'onu cezalandırayım'
Clauson 1972: 268b	<i>anı ayıtayın</i>	'ondan açıklama talep etmek'
Abdurahmonov-Rustamov 1982: 130	<i>anı ańıtayın</i>	'onu korkutayım'
Tekin 1988: 50-51	<i>anı ańıtayın</i>	'onları korkutayım'
Erdal 1991: 764	<i>ayıtayın</i>	'ondan açıklama talep etmek'
Şükürlü 1993: 261, 266	<i>anı anıtayın</i>	'ona anlatayım'
Karcaubay 2003: 197, 205	<i>anı ańıtayın</i>	'onu cezalandırayım'
Bazılhan 2005: 96	<i>anı ança tuyun</i>	'onu şöyle tutayım (?)'
Tuğuşeva 2008: 54, 63	<i>anı ańıtayın</i>	'onları korkutayım'
Recebli 2009: 337, 347	<i>anı ayıtayın</i>	'onu cezalandırayım'
Berta 2010: 156, 195	<i>anı ańıtayın</i>	'onu sorgulayayım'
Ölmez 2012: 130, 145	<i>anı ańıtayın</i>	'şunları bir korkutayım'
Şaymerdinova 2014: 233, 242	<i>anı ańıtayın</i>	'onu cezalandırayım'
Hudiyev 2015: 249, 255	<i>anı anıtayın</i>	'ona anlatayım'

Şirin 2016: 472	<i>anı ańıtayın</i>	'korku salmak, korkutmak, tedhiş etmek, yıldırmaq'
Ercilasun 2016: 580-581	<i>anı ańıtayın</i>	'onları korkutayım'
Aydın 2017: 95	<i>anı ańıtayın</i>	'onları korkutayım'

MALOV, *ańıt-* 'cezalandırmak' okuyuşunu desteklemek için bu fiil ile alakalı Yakutça *aya* 'vah!', *ayı* 'suç, günah' ile Uygurca *ayıg* ve *ańıg* 'kötü ve fena' kelimelerini tanık olarak göstermiştir (1959: 90b).

CLAUSON, yazıtta *ańıtayın* değil, *ayıtayın* 'to demand (an explanation)' olduğunu belirtmiştir (1972: 268b).

ERDAL, CLAUSON ile aynı fikirdedir, çünkü *Fin Atlası*'nda **D** (ń) işareti belirsizdir. Dolayısıyla *ańıt-* diye bir fiil mevcut değildir (1991: 764, dip. 498).

TUGUŞEVA, *ańıt-* 'korkutmak' fiilinin **ań-*'in (> *aymak*) ettirgen çatısı olduğunu, bu kökten teşkil edilen *aymanç*'ın 'korku, dehşet' bulunduğunu ifade etmiştir (2008: 63, dip. 115).

TEKİN, *Fin Atlası*'ndaki *ńTYn* şeklindeki kayda güvenilmesi gerektiği kanaatinindedir. Ayrıca, RADLOFF'un *ınçıtayın* 'cezalandırayım' okunuşunun böyle bir kelime Eski Türkçede olmadığı için kabul edilemeyeceğini belirtir. Eğer burada /ı/ ile başlayan bir kelime olsaydı bunun yazılması gerektiğini söylemiştir. Yazıtlarda, **ǰ** işareti **ξ** veya **ǰ** işaretine çok benzediği için RADLOFF kelimeyi /nç/'li olarak düşünmüş olmalıdır. TEKİN'e göre, Uygurcada geçen *ayınç* 'korku', *aymanç* 'korku', *ayın-* 'korkmak' ve *ayman-* 'korkmak' kelimeleri aslında tanıklanmamış farazî **ay-* köküne dayanmaktadır (krş. Mo. *ayu-* 'korkmak'). Bu nedenle, yazıtlardaki kelime /ń/'li olmalıdır (1988: 109).

TEKİN, *Altaic Etymologies I* başlıklı makalesinde de Eski Türkçe *ayın-* 'korkmak' (< **ay-ın-*) ile Moğolca *ayu-* 'korkmak' denliğini teklif etmiştir (1996: 267). DOERFER, TEKİN'in iddia ettiği *ańıt-* ile *ayınç* ilişkisinin pek mümkün olmayacağını düşünür, çünkü Eski Türkçedeki /ń/, Moğolcada /n/'dir, mesela *koń* = *konin* 'koyun'. Bu anlamda, Moğolcada beklenen fiil, **anu-* şeklinde değil, *ayu-* şeklinde olmalıdır (1992: 17).

İbarenin şimdiye kadar çeşitli şekillerde okunmasının nedeni yazıtın orijinalindeki harflerin farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Bugün ibarenin geçtiği kısım epey tahrip olmuştur. Bu durum, muhtemelen 125 sene önce de aynıydı, çünkü *Fin Atlası*'nda 𐰃𐰄𐰅𐰆 *NwńTYn* ibaresindeki 𐰃 , 𐰅 ve 𐰆 işaretleri daha 1892'de emin olunamadığı için silik olarak gösterilmiştir (Inscriptions de l'Orkhon 1892: 12). RADLOFF (1895: 66; 1896: C) ve ALYILMAZ (2005: 132), 𐰃 işaretini 𐰄 ile değiştirmiştir. THOMSEN de aynı görüştedir. Dolayısıyla bu harfin 𐰄 olduğu kesindir. Yazıtların kopyalarında görüş birliğine varılamayan harf ise 3. sıradaki 𐰅 işareti olmuştur. Buna göre, 3. sıradaki işaret RADLOFF'ta ilk önce 𐰄 , sonra ise 𐰅 şeklinde, *Fin Atlası* ve Alyılmaz 2005'te de 𐰅 şeklindedir. O hâlde, ibare iki şekilde olabilir: 𐰃𐰄𐰅𐰆 *NInçTYn* veya 𐰃𐰄𐰅𐰆 *NInTYn*.

Yazıt, uzun süre açık alanda kaldığı ve parçalandığı için yazılı yüzeyler önemli ölçüde tahrip olmuştur (Alyılmaz 2005: 121). Bu durum da cümlelerin bağlamının tam olarak anlaşılmasını engellemektedir. İbarenin geçtiği bağlamı anlamak için 40. ve 41. satırlara bakalım. Bununla beraber, satırlardaki 'takribî' ek-sik harf sayısını da göstermeye çalışalım:

40. satır

<...> [**~ 10 harf**] <...>GqŋA : y(é)r(i)ŋ(e)rü : subıŋ(a)ru : kontı : bir(i)ye k(a)rluk : bod(u)n t(a)pa : süle t(é)p : tud(u)n : y(a)mt(a)r(ı)g itt(i)m b(a)rdı <...> [**~ 30 harf**] élt(e)b(e)r : yok bolm(i)ş : in(i)si : bir qwrG<...> [**~ 45 harf**]

41. satır

<...> [**~ 9 harf**] (a)rk(i)şı : k(e)lm(e)di : (a)nı *nçTYn* / *nTYn* : tép sül(e)d(i)m : kor(i)gu : (i)ki üç : kiş(i)l(i)gü : t(e)z(i)p b(a)rdı : k(a)ra bod(u)n : k(a)g(a)n(i)m : k(e)lti tép : w̄g<...>qA [**~ 30 harf**] : at bért(i)m kiç(i)g (a)tl(i)g(i)g <...> [**~ 45 harf**]

İbarenin geçtiği bölümde 'gelmeyen/ulaşmayan' bir *arkış*'tan bahsediliyor. Bu *arkış* kime aittir? İbaremizdeki *anı* 'onu' zamiri kimin veya neyin karşılığında kullanılmıştır? 41. satırdaki *kara bodun kaganım kelti* cümlesindeki *kara bodun* ve *kagan* hangi halkı işaret etmektedir? Çoğu neşirde 40. satıra bakılarak 41. satırda da Karluklardan bahsedildiği düşünülmüştür. Ancak doğu cephesi metninde pek çok olayın hızlı geçişlerle sıralandığı görülmektedir. 40. ve 41. satırın ortasında

ve sonunda yıpranmış kısımlardaki cümleler hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Belki de burada başka bir halktan bahsediliyordur. Bu konuda kesin bir şey söylenmesi oldukça zordur.

İbare, şu cümlelerin içerisinde geçmektedir: *(a)rk(ı)ş(ı) k(e)lm(e)di NInçTYn / NIñTYn tép sül(e)d(i)m*. Cümlede, *süledim* ‘askerî sefer düzenledim’ diyen Bilge Kagan’dır. Bilge Kagan’ın askerî sefer düzenlemesinin iki nedeninin olduğu düşünülebilir: 1. *arkış kelmedi* ve 2. *NInçTYn / NIñTYn tép*.

Bunlardan ilki olan *arkış* gelmemesi, yani kervanın ulaşmaması askerî sefer için önemli bir nedendir. CLAUSON, buradaki *arkış*’ı ‘elçi’ ile tercüme etmiştir (1972: 217a), ancak Eski Türkçede, *arkış*’ın bunun dışında bir de ‘kervan’ anlamı vardır. Yazıtlarda bu anlamda geçtiği yerler bulunmaktadır. Ancak *arkış*’ın ‘kervan’ temel anlamının altında aslında ‘vergi’ anlamı yatmaktadır. CHAVANNES’e göre, Türk Kağanlığı’nda bir halkın kağana bağlılığını gösteren iki alâmet vardı: vergi ve ok (1903: 27; Erkoç 2008: 75, dip. 156). Bunlardan ilkinin yazıtlardan da öğrenmek mümkündür. Mesela, Bilge Kagan, Basmılların İduk Kut ünvanlı idarecisi vergi vermediği, yani ‘*arkış göndermediği*’ için 703’te onlara askerî sefer düzenlemiştir: *yégirmi yaşım basmıl iduk <k>ut uguşum bodunu<m> erti arkış idmaz téyin süledim* (BK D25). Dolayısıyla, *arkış*’ın gelmemesini askerî seferin düzenlenmesi için bir sebep olarak düşünmek pekâlâ mümkündür.

Şimdi, askerî seferin ikinci nedeni olan *NInçTYn / NIñTYn* ibaresi üzerinde duralım. *Fin Atlası* ve Alyılmaz 2005’teki kopyalarda ibarenin sorunlu kısmının *ñTYn* şeklinde gösterilmesi, ibarenin doğru okunuşunda oldukça önemlidir. Bu durumda *atayın, inçitayın, aytayın, ayıtayın, aııtayın* ve *ança tuyun* şeklindeki okumaların doğru olma ihtimali azalmaktadır.

⊗ işareti hakkında şimdiye kadar birçok görüş ifade edilmiştir. Bu konuda yapılan son araştırmada ⊗ işaretinin ön damak ünsüzü olduğu ve tek bir sesbirime karşılık geldiği ve anlam ayırıcı özellikte olduğu gösterilmiştir (Sultanzade 2017: 207-209). Bu nedenle, *𐰽𐰺𐰸𐰸* ibaresinin Tekin 1968’deki gibi *(a)nı (a)ñ(ı)t(a)y(ı)n* şeklinde okunması gerekmektedir. Böyle bir okuma teklifinde, asıl sorun *aııtayın* kısmındadır, çünkü *aııt-* fiili yapısı bakımından tartışmalıdır. Cümledeki *aııt-*’in üzerinde ‘volitional’ işlevine sahip *{-(A)yIn}* eki bulunmaktadır. Ek,

cümlenin bağlamı açısından uygundur. Ekin getirildiği gövde *añit-* < *añ-it-* şeklinde tahlil edilebilir. Böyle bir tahlilde bir *añ-* kökü düşünülmelidir.

Kanaatimizce, *añ-* ve *añit-* fiillerinin doğru anlamı, bunların *añıg* ile ilişkisinin doğru tespit edilmesiyle ortaya çıkarılabilir. Eski Türkçe *añıg*'ın *añ-* ve *añit-* ile ilgili olduğu daha önce dile getirilmiştir. Bu nedenle, *añıg* üzerinde biraz durmak istiyoruz.

CLAUSON, *añıg*'ın yapısı ve kökeni hakkında bir açıklama yapmamış, sadece kelimenin iki farklı anlamını zikretmiştir: 'çok(ça), epey(ce)' ve 'kötü(ce)'. Ayrıca, *alıg* 'alık, aptal' kelimesinin aslında *añıg* ile eş anlamlı olduğunu ve muhtemelen *añıg*'ın ikincil şekli olduğunu belirtmiştir (1972: 135b, 182a).

ERDAL, *añıg*'ın *ayın-* 'korkmak' ile ilgili olduğunu, **aynıg*'ın (< *ayın-ıg*) daha sonra büzülmeye *añıg* hâlini aldığını ve *añıg*'ın *ayın-*'ın 'indirect object'i olduğunu belirtmiştir. Ona göre, /ń/, ön damak /n/'si değil, genizsil /y/'dir (1991: 181-182).

Şimdiye kadar *añıg* için genellikle 'kötü, fena' anlamı gösterilmiştir. Bu anlamlandırma şüphesiz doğrudur, ama *añ-* fiilinin anlamının belirlenmesinde bu anlamlandırma tam olarak faydalı olmamaktadır. Eski Türkçede {-(X)g} eki, bazı örneklerde geçişsiz fiilin fâilini gösteren isimler yapmaktadır (Erdal 1991: 222-223). Buna göre, *añıg* için 'kötü, fena' anlamı düşünülürse, *añ-*'in da 'kötü olmak, fena olmak' gibi bir anlamının düşünülmesi gerekecektir. Ancak şimdiye kadar *añ-* ve *añit-* için önerilen anlamlar arasında böyle bir anlama rastlanmamaktadır. O hâlde, **añ-*'in başka bir anlamı olmalıdır.

Kanaatimizce, *añ-* fiilinin asıl anlamı 'yok olmak, kaybolmak' olarak düşünülebilir.¹ Bu temel anlamdan gelişen ikinci anlam da 'zarar vermek, yıkmak, yok etmek' olmalıdır. Düşündüğümüz bu temel anlamdan hareketle *añıg* için 'zarar, yokluk' anlamı net olarak ortaya çıkmaktadır. Kelimedeki bu anlam gelişiminin

¹ *Dîvânü Lugati't-Türk'te Kaşgârî'nin Oğuzca olarak kaydettiği aṅ (= Arapça lā) 'yok' (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 32 [s. 19]) muhtemelen añ- ile ilgilidir.*

benzerini Arapçada da takip edebiliyoruz: *zā* ‘kaybolmak, yok olmak; mahvetmek, bozmak, yıkmak, zarar vermek’; *zāyā* ‘kayıp, zarar, yıkım, harap’; *zā’i* ‘kayıp, zavallı, sefil’ (Wehr 1976: 547b-548a).

Aynı şekilde, Türkçedeki ‘yokluk’ ve ‘kötülük’ kavramları arasındaki ilişki için bugün Türkiye Türkçesinde Arapça alıntı olarak kullanılan *fenā* kelimesi de iyi bir örnektir. Bu alıntı, Osmanlı Türkçesinde hem ‘kötü’ hem de ‘yokluk’ anlamında kullanılmıştır. Aslında dünya dillerinde ‘yokluk, kayıp’ ile ‘zarar’ arasındaki ilişkiyi açıkça gösteren pek çok kelimeye daha rastlıyoruz. Mesela, İngilizce *loss, perdition, perish, damage*; Almanca *das Verlust*; Fransızca *perte*, vs.

Dolayısıyla, ‘yokluk’, ‘kayıp’ kavramından ‘zarar’ ve yine bu kavramdan ‘kötü’ anlamının ortaya çıkması kolaylıkla anlaşılabilir. Buna göre, Eski Türk yazıtlarında *ańıg*’ın geçtiği yerlerde kelimenin ‘kötü’ anlamı yanında, ‘zarar, zararlı’ anlamının da düşünülmesi metnin bağlamının daha net anlaşılmasını sağlayacaktır. Krş. KT G5 = BK K4, KT G7 = BK K5, T34. Ayrıca, ulamtı² *ańıg* yok (KT G3 = BK K2) cümlesinde *ańıg*’ı ‘yokluk’ temel anlamına dayanarak ‘sefalet’ şeklinde anlamlandırmak metnin bağlamı açısından daha uygun gözükmektedir.

Eski Türk yazıtlarında *ańıg*’ın *edgü* ile karşıt anlamlılık sergilediği görülmektedir. Bu karşıtlık, aslında *ańıg*’ın anlamının daha net görülmesine yardımcı olabilir. Mesela, *edgü* şu cümlede, ‘zararlı’ anlamındaki *ańıg*’ın zıttı olarak ‘fayda, faydalı’ anlamındadır: *edgü* körteçi sen (BK K14). Eski Türkçede *edgü*’nün bu anlamı Uygurca metinlerde de görülmektedir. Krş. ulug törlüg asıgka *edgüke* tegür- ‘zu großartigen Vorteil₂ gelangen lassen’ (Röhrborn 2017: 142); y(a)rılıkamakıñız- nıñ ok *edgüsi* tétir ‘ist der Vorteil davon, dass Ihr geruht habt (...)’ (Röhrborn 2017: 142).

Yakutça *ayı* ‘günah’ (Sleptsova 1972: 35b) ve Dolganca *ańı* ~ *ańı* ‘günah’ (Stachowski 1993: 34) kelimelerinin Eski Türkçe *ańıg* ile ilişkili olduğu tahmin edilmektedir (Stachowski 1993b: 98-99). Eski Türkçedeki ‘zarar, zararlı’ anlamında düşündüğümüz *ańıg*’ın bu anlamından hareketle Yakutçada ‘günah’ anlamının ortaya çıkması açıklanabilir gibi gözükmektedir. Bu anlam gelişimi için

² DOERFER, *ol amtı* yerine *ulamtı* ‘ayrıca, bundan başka’ okunuşunu teklif etmiştir (1965: 195).

Türkçeye Farsçadan geçen *gunāh* alıntısı iyi bir örnektir. Krş. Pehlevice *wināh*-‘bozmak, yıkmak’ ~ *wināh* ‘günah, suç’ > Farsça *gunāh* (Mackenzie 1986: 91).

O hâlde, *añıg*’ın Eski Türk yazıtlarında ‘1. zarar, zararlı; 2. kötü; 3. korkunç; 4. pek çok, aşırı’ anlamlarının olduğu söylenebilir.

Runik harfli metinlerde kelimenin ‘korkunç’ anlamına rastlanmasa da ‘pek çok, aşırı’ anlamının bu anlam üzerinden ortaya çıktığı tahmin edilebilir³: *añıg edgü* ‘olağanüstü iyi’, *añıg yablak* ‘aşırı kötü’, vb. Bu mecazlaşmadan dolayı *añıg*, Türkiye Türkçesindeki *korkunç* ve *dehşet* sözcükleriyle karşılaştırılabilir: *korkunç zeki*, *dehşet güzel*, vb. (Şirin 2015: 66). Ayrıca krş. İngilizce *awful* ‘korku’ → *awfully* ‘aşırı, pek çok’; Arapça *dahişa* ‘korkmak, şaşırma’ → *mudhiş* ‘çok, pek fazla’, vs.

Begire yazıtının (E 11) 6. satırının sonunda neşirlerde (a)zd(i)m şeklinde okunan bir kelime bulunur. Bu kelimedeki ilk harf, bütün nâşirler tarafından RADLOFF’tan (1895: 316) beri /z/ olarak kabul edilmiştir. SERTKAYA, 1991 yılında VASİLYEV ile beraber yazıtı bizzat yerinde (Güney Sibiryaya) inceleme imkânı bulmuştur.

SERTKAYA, şunu söylemektedir:

“Orijinal metinde ise Radloff, Orkun, Malov ve Vasilyev’in Z okuduğu ligatür çok açık bir şekilde ñ olarak teşhis edilmektedir ve metinde **𐰆** şeklinde olmak üzere ayna pozisyonunda yazılmıştır”.⁴

SERTKAYA, buna dayanarak, Begire (E 11) yazıtında *ñdm* şeklinde geçen kelimenin (a)ñd(i)m ‘öldüm’ şeklinde okunmasını teklif eder. Ayrıca, Tekin 1968’de *añ-* ve *añıt-* için önerilen ‘korkmak’ ve ‘korkutmak’ anlamlarının ‘ölmek’ ve ‘öldürmek’ şeklinde değiştirilebileceğini ve *añıg*’ın kökünün *añ-*’a dayandığını belirtmiştir (1995: 69-71).

³ HAMILTON’a göre, Uygurcadaki *ayıg* kelimesinin anlamı ‘kötülük’ kavramından ‘çok’ kavramına geçiş şeklinde gerçekleşmiştir. Bunun için Fransızca *méchant* ‘kötü’ → *vachant* ‘çok’ örneği gösterilmiştir (1998: 169b).

⁴ VASİL’YEV’in runa listesinde /z/ karşılığında gösterilen **𐰆** işareti yedi yazıtta daha tespit edilmiştir: E 11, 26, 27, 59, 100, 108, 109 (1983: 142). Ancak bahsedilen harf, bu yazıtların hepsinde şekil bakımından aynı değildir. Bu nedenle, VASİL’YEV’in tespitine ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

SERTKAYA'nın *ań-* ve *ańıt-* fiillerinin anlamını 'ölmek' ve 'öldürmek' şeklinde düşünmesi oldukça isabetlidir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, *ań-* fiilinin asıl anlamı 'yok olmak' şeklinde düşünüldüğünde 'ölmek' anlamının kelimenin temel anlamından ortaya çıkmış olması oldukça muhtemeldir. Zaten Eski Türk yazıtlarında 'ölmek' kavramı *yok bol-* ile de ifade edilmiştir (Roux 1984: 139-141).

Kanaatimizce, 'yok etmek' anlamındaki *ańıt-* fiili Şine Usu yazıtının doğu cephesinin 8. satırında da geçmektedir: *tatarıg ayıtdım*. Yazıttaki *ayıtdım* hakkında ŞİRİN tarafından bir makale yazılmıştır. Ona göre, *ańıt-*'ın ikincil biçimi *ayıt-* 'korkutmak' olmalıdır ve /ń/ genizsilliğini yitirip ön damaksıllaşarak /y/ olmuştur: *ańıt-* > *ayıt-*. Buna benzer seslik gelişim Ongin yazıtının 1. satırında da görülür: *yañ-* > *yay-* 'yaymak, dağıtmak; bozguna uğratmak'. Ayrıca, *ańıg* 'kötü, fena' ile **ań-*, *ańıt-* 'korkutmak, tedhiş etmek' ve Uygurcadaki *ayın-* 'korkmak' aynı ailenin üyeleridir. (2008: 183-196)⁵

ŞİRİN, bu anlamlandırmasına dayanak olarak oldukça dikkate değer bir tespitte bulunmaktadır:

"Orduyu sefere çıkarmak" çok ciddi hazırlık gerektiren bir eylemdir ve ancak düşman bir bodunu/boyu dize getirmek veya bir bölgeyi fetih/zapt etmek için yapılır. Bir boyu "konuşturmak, soruşturmak" için *sülemek/yorı(t)mak* işine girilmez. Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtlarında *süle-* ve *yorı-* fiillerinden oluşan cümlelerden sonra gelen diğer cümlelerin yüklemi, her zaman *b(a)s-* "baskın yapmak"; *süŋ(ü)ş-* "savaşmak"; *(a)l-* "ele geçirmek, fethetmek, zapt etmek"; *b(a)z kıl-* "itaat altına almak, bağımlı kılmak, kendi siyasal oluşumuna dâhil etmek, ilhak etmek"; *boz-* "tahrip etmek, yıkmak, dağıtmak"; *tir-* "başka bodun ve boyları kendi müttefiki kılmak"; *kubr(a)t-* "başka bodun ve boyları kendi müttefiki kılmak", *tokı-* "kılıç veya mızrakla vurmak; savaş yapmak" gibi savaşla doğrudan ilgili eylemler olmuştur. (Şirin 2008: 190-191)

Eski Türk yazıtlarında askerî sefer düzenlemenin belirli şartlara bağlı olduğu görülmektedir. ŞİRİN'in de belirttiği üzere 'soruşturma' amacıyla askerî sefer düzenlemek pek mantıklı değildir. Bu tespiti katılmakla beraber, askerî sefer düzenleme nedeni olarak 'korkutma' gayesinin güdülmesi de kanaatimizce çok mantıklı değildir. Askerî sefer düzenlemenin yegâne gayesi 'fethetmek' ve 'boyunduruk altına almak' amaçlıdır. Şine Usu yazıtındaki bağlamdan anlaşılacağı

⁵ Aynı görüş ve kelimenin okunuşu üzerine daha önce ileri sürülen öneriler için ayrıca bk. Şirin 2016: 128-129.

üzere Moyun Çor, Tatarlarla çok ciddi bir mücadelenin içinde gözükmektedir. O hâlde, yazıtın doğu cephesinin 8. satırındaki *ayıt*-'ın 'yok etmek, harap etmek, ortadan kaldırmak' anlamında düşünülmesi daha doğru olacaktır.

Muhtemelen **ań-* ve *ańıt*-taki /ń/ fonemi, Uygurcada genizsilliğini yitirip ön damağa geçerek /y/ olmuştur.⁶ Tarihi belli olmayan Mani harfli bir fragmandaki (MIK III 34b [T II T20]) Runik harflerin Mani harfleriyle karşılıklarının gösterildiği bir listede $\mathfrak{B}$ işaretinin Mani harfli karşılığı 'YY *ıy~iy* olarak gösterilmiştir (Le Coq 1909: 1050). Bu listeye göre, /ń/ foneminin /y/ olması erken bir dönemde gerçekleşmiş olmalıdır.

Ancak burada başka bir sorun ile karşılaşılıyor. Uygurcada *ayıt*- (< *ańıt*-) 'korkutmak' anlamında bir fiile rastlanmaz. Bunun sebebi muhtemelen kelimenin eşesli/eşyazımlı *ayıt*- 'söylemek' ile birbirine karıştırılmasını önleme düşüncesidir. Bunun yerine *ay*- 'yok olmak' (< *ań-*) fiili kaynaklı bazı gövdelere rastlanmaktadır:

ayın- (< **ay-ın-*) '1. korkmak, korkmuş olmak, hayretten şaşırılmış olmak; 2. utanmak, alçak gönüllü olmak' (Röhrborn 2010: 116-117); *ayınç* (< **ay-ınç*) 'korku, endişe, kaygı, dehşet' (Röhrborn 2017: 94); *ayınçlıq* (< **ay-ınç+lıq*) 'korkudan oluşan, korkuya dayanan' (Röhrborn 2017: 95); *ayınçsız* (< **ay-ınç+sız*) 'korkusu olmayan, korkusuz' (Röhrborn 2017: 95); *ayıqla*- (< **ay-ıg+la-*) 'aşağılamak, (bir kişiyi) kötülemek, hakaret etmek, iftira etmek' (Röhrborn 2010: 115-116); *ayıqlaş*- (< **ay-ıg+la-ş-*) 'birbirini aşağılamak, birbirine hakaret etmek, küfretmek' (Röhrborn 2010: 116).

Eski Türk yazıtlarında *ańıg*, Uygurcada *ayıg* (< **ay-ıg* < **ań-ıg*) olmuştur. Krş. *ayıg* '1. talihsizlik, sıkıntı, fenalık, zarar; talihsiz, sıkıntılı, fena, zor, hoş olmayan; 2. günah, kötülük, günahkârlık, (Budizmde ruhsal anlamda) kirlilik, günahkâr, kötü, kirlî; 3. dedikodu, söylenti, iftira' (Röhrborn 2017: 82-87).

⁶ ÖLMEZ, *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki Eski Türkçe alıntılar arasında *ayaħu* 'fürchten, erschrecken' kelimesini de zikretmiştir. Ona göre, *ańıg*'ın kökünün ettirgen gövdesi Eski Türkçede *ańıt*- 'korkutmak, tehdit etmek' şeklindedir. Eski Türkçe kelimeler Moğolcada bir ünlü ilavesiyle görüldüğü için Eski Türkçe *ań-* Moğolcada *ayu-* şeklini almıştır. Buna göre, Ana Türkçede kelime **ań-* şeklinde tasarlanmalıdır (2013: 379). CLAUSON, Eski Türkçe *ayın-* ile Moğolcadaki (XIII. yüzyıl) *ayu-* benzerliğini 'tesadüfi' olarak düşünmüştür (1972: 274b).

RADLOFF'un *Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nde Şorca olarak kaydettiği *ay-* 'solmak, (rengi) kaybolmak' (1893: 9) veya Hakasça *ay-* 'kaybolmak' (Arıkoğlu 2005: 56b; Subrakova 2006: 39b⁷) kelimeleri belki de Eski Türkçe **ay-* (< *ań-*) ile ilgilidir.

SEVORTYAN'a göre, *eymen-* ile *ayın-* aynı köke dayanmaktadır (1974: 249-251). Tekin 1996: 267'de de aynı görüş kabul edilmiştir, ancak iki kelime arasında anlamsal bir bağ yoktur. Ayrıca iki kelime arasında *korkmak* ile beraber ikilemelerde kullanılması dışında herhangi morfolojik bir bağ görülmez. Dolayısıyla iki kelime arasında etimolojik bir ilişkinin düşünülmesi için herhangi bir sebep yoktur (Erdal 1991: 599).

Aynı şekilde *Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü*'nde de Eski Türkçe *eymenmek* ile Moğolca *ayu-* denkliliği düşünülmüştür (Starostin 2003: 496-497), ama bu denklilikte anlamsal ortaklık dışında başka bir benzerlik bulunmaz. Bu nedenle *eymenmek* ile Moğolca *ayu-* arasındaki yapısal ortaklık izaha muhtaçtır. Ancak POPPE'ye göre Orta Moğolca *ayu-* < *ay-u-* 'korkmak' ile Eski Türkçe *ayın-* 'korkmak, endişelenmek' denkliliği mevcuttur (1960: 66).

Eski Türkçede **ań-* fiilinin temel anlamını (denotation) 'yok olmak, kaybolmak' ve 'zarar vermek' olarak düşündüğümüzde kelimenin çağrışımsal (connotative) anlamının Uygurcada 'korkmak' şeklinde ortaya çıkması açıklanabiliyor, zira 'zarar vermek' kavramı insanda 'ürperti, korku' duyularını tetiklemektedir. Bunun için krş. İngilizce *fear* 'korku' < *far* 'zarar' (Skeat 1888: 205a).

Aslında POPPE ve TEKİN'in ilk Türkçe farazî **ay-* köküyle ilişkilendirdiği Moğolca *ayu-* fiilinin farklı şekilleri de Eski Türkçedeki kelimenin anlam gelişimleriyle benzerlik göstermektedir. Krş. *ayu-* 'korkmak' (Lessing 1960: 20a), *ayumura* '1. korkunç, dehşetli; 2. son derece, pek çok, aşırı' (Lessing 1960: 25b); *aymur-* 'kötüleştirmek, bozulmak' (Lessing 1960: 21b); *aydarla-* 'bozulmak, ahlak ve davranış bakımından kötüleşmek' (Lessing 1960: 20a), vs.

Buna göre, ilk Türkçe **ań-* 'yok olmak, kaybolmak' kökünden türeyen gövdeler liste hâlinde şöyle gösterilebilir:

---

⁷ Fiil, sözlükte *ayarga* maddesinde verilmiş ve kelimenin kökü yanlış olarak *aya-* şeklinde gösterilmiştir.

ilk Türkçe *ań- ‘yok olmak, kaybolmak’
ań- ‘1. yok olmak, kaybolmak; 2. ölmek’. Krş. Hakasça <i>ay-</i> ‘kaybolmak, yitmek’; Şorca <i>ay-</i> ‘solmak, (rengi) kaybolmak’.
ańıt- (< ań-ıt-) ‘yok ettirmek, ortadan kaldırmak’. Krş. Krş. Uygurca <i>ayın</i> ⁸ (< *ay-ın-) ‘1. korkmak, korkmuş olmak, hayretten şaşırılmış olmak; 2. utanmak, alçak gönüllü olmak’; <i>ayınç</i> (< *ay-ınç) ‘korku, endişe, kaygı, dehşet’; <i>ayınçlıg</i> (< *ay-ınç+lıg) ‘korkudan oluşan, korkuya dayanan’; <i>ayınçsız</i> (< *ay-ınç+sız) ‘korkusu olmayan, korkusuz’; <i>ayıg</i> (< *ay-ıg < *ań-ıg) ‘1. felaket, yokluk, sefalet, zarar; 2. günahkâr, suçlu’; <i>ayıgla-</i> (< *ay-ıg+la-) ‘aşağılamak, (bir kişiyi) kötülemek, hakaret etmek, iftira etmek’; <i>ayıglaş-</i> (< *ay-ıg+la-ş-) ‘birbirini aşağılamak, birbirine hakaret etmek, küfretmek’; <i>ayı</i> ‘çok, çok fazla, aşırı’. ⁹
ańıg (< ań-ıg) ‘1. talihsizlik, sıkıntı, fenalık, zarar; talihsiz, sıkıntılı, fena, zor, hoş olmayan; 2. günah, kötülük, günahkârlık, (Budizmde ruhsal anlamda) kirlilik, günahkâr, kötü, kirli; 3. dedikodu, söylenti, iftira’. Krş. Tuvaca <i>ançıg</i> ‘sıkıcı, bezdirici, can sıkıcı, kötü’ < *anyıg (?) < ańıg (?); Yakutça <i>ayı</i> ‘günah’; Dolganca <i>ańı ~ ańı</i> ‘günah’.

Eski Türkçe *ańıg* acaba Yakutça ve Dolganca dışındaki Türk dillerinde de yaşıyor mu? Tuvacada bir kelime vardır: *ançıg* ‘sıkıcı, bezdirici, can sıkıcı, kötü’ (Ölmez 2007: 75a-b). Kelimenin anlam bakımından *ańıg* ile ilişkisinin olduğu kesindir. *Tuvacanın Etimolojik Sözlüğü*’ne göre, kelimenin kökü **ay-* ~ **ań-* ‘korkmak, ürkmek’ ya da ‘korkutmak’ olabilir. Aynı şekilde bk. *ayın-* ‘korkmak, endişelenmek’, fakat bu kelimenin temeli fiil değil, isim olabilir. Anlam ve yapı bakımından *ançıg* kelimesine en yakını biçim Yakutçadaki *ançıy-* fiilidir. (Sondaki {-y} kuvvetlendirme eki), PEKARSKI, bu kelimeyi *munna munçuybata*, *anna ançıybata* şeklindeki cümlelerin içerisinde kullanmıştır. Cümlelerin anlamı “O hiç bir şeye önem vermedi, hiç pişman olmadı” (nedamet etmek) (Tatarintsyev 2000: 117).

TATARİNTSYEV’in Tuvacadaki *ançıg*’ın kökü olarak düşündüğü Yakutça *ançıy-*’ın yapısı ve anlamı *ançıg* ile ilgili gözükmemektedir. Tuvaca *ançıg* Eski Türkçe *ańıg* ile ilişkili olabilir. Tuvaca ve Ortak Türkçe arasında kelime başında bir /y-/

⁸ Ayrıca krş. Anadolu Ağızları *aymaz* (< *ay-maz ?) ‘edepsiz, utanmaz’ (DS: 426a).

⁹ Uygurcada *ańıg* ile ilişkili bir de *ayı* ‘çok, büyük ölçüde, çok iyi’ (Röhrborn 2017: 80-82) vardır. Kelimenin yapısı hakkında kesin bir şey söylenemiyor, ama RÖHRBORN’a göre *ayıg* ve *ayı* Uygurcada klasik öncesi dönemde birbirinden ayrılmış, bu ayrılık klasik dönemde imlâya yansımış olmalıdır (2017: 80-81). Belki de Uygurcada *ayı* o dönemde henüz tanıklanmamış olan **ay-* kökünden {-ı} zarffiil eki ile türetilmiştir.

> /ç-/ farklılığı bilinmektedir. Belki de Eski Türkçedeki /ń/ ünsüzü genizsilliğini yitirip önce ön damağa geçip /y/ olmuş ve sedalı yarı ünlü hâlindeki /y/ sedasız dış damak ünsüzü /ç/'ye dönüşmüş olmalıdır: *ańıg* > *anyıg < *ançıg* (?).

Sonuç olarak, Bilge Bilge Kagan yazıtının doğu cephesinin 41. satırındaki *arkışı kelimedi anı ańıtayın tęp süledim* şeklindeki cümlede geçen ibarenin (a)nı (a)ń(ı)t(a)y(ı)n ‘onu yok ettireyim, ortadan kaldırayım’ olarak anlamlandırılmasının doğru olabileceğini düşünüyoruz.

Kısaltmalar

B = Batı.

BK = Bilge Kagan yazıtı.

D = Doğu.

dip. = dipnot.

DS = Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993).

G = Güney.

K = Kuzey.

krş. = karşılaştırınız.

KT = Kül Tigin yazıtı.

T = Tuńukuk yazıtı.

Kaynakça

ABDURAHMONOV, G.; A. RUSTAMOV (1982). *Kadimgi Turkiy Til*, Toşkent: Ukituvçi Naşriyeti.

ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.

ARIKOĞLU, E. (2005). *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.

AYDAROV, G. (1971). *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'menosti VIII Veka*, Alma-Ata: Nauka.

AYDIN, E. (2017). Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

BAZILHAN, N. (2005). Kazakistan Tarihi Turalı Türki Derektmeleri, Tom II: Köne Türük Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas), Almatı: “Dayk-Press”.

BERTA, Á. (2010). Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını, Çev. E. YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CHAVANNES, E. (1903). Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, S. Pétersbourg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk’.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

DOERFER, G. (1965). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit, Band II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

DOERFER, G. (1992). “Bemerkungen zu Talât Tekins Orhon Yazıtları”, Türk Dilleri Araştırmaları, 2: 5-17.

ERCİLASUN, A. B. (2016). Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERCİLASUN, A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014), Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERGİN, M. (1970). Orhun Abideleri, Ankara: Milli Eğitim Kitapları.

ERKOÇ, H. İ. (2008). Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

HAMILTON, J. R. (1998). Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası, Kalyāṇaṃkara ve Pāpaṃkara, Çev. E. KORKUT; İ. BİRKAN, Ankara: Simurg Yayınları.

HUDİYEV, N. (2015). Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili, Bakı: Élim ve Tehsil.

Inscriptions de l’Orkhon (1892). Recueillies par l’expédition Finnoise 1890, Société Finno-Ougrienne, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.

KARCAUBAY, S. (2003). Orhon Muraları: Tarihnamalık-Derektanulık Taldau, 1 Kitap, Astana: Kultegin.

LE COQ, A. von (1909). "Köktürkisches aus Turfan (Manuskriptfragmente in köktürkischen 'Runen' aus Toyoq und Idiquit-Schähri [Oase von Turfan])", Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1909: 41: 1047-1061.

LESSING, F. D. (1960). Mongolian-English Dictionary, Bloomington-Indiana: The Mongolia Society.

MACKENZIE, D. N. (1986). A Concise Pahlavi Dictionary, London: Oxford University Press.

MALOV, S. E. (1959). Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

NADELYAYEV, V. M. et al (1969). Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka" Leningradskoye Otdeleniye Leningrad.

ORKUN, H. N. (1936). Eski Türk Yazıtları I, İstanbul: Devlet Basımevi.

ÖLMEZ, M. (2007). Tuvacanın Sözcükleri (Eski Türkçe ve Moğolca Denklemleriyle), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ÖLMEZ, M. (2012). Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi: Metin-Çeviri-Sözlük, Ankara: Bilge-Su Yayıncılık.

ÖLMEZ, M. (2013). "Moğolların Gizli Tarihi ve Sözcükleri Üzerine", Bengü Beläk: Ahmet Bican ERCİLASUN Armağanı, Ed. B. GÜL, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 377-384.

POPPE, N. (1960). Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I: Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

RADLOFF, W. (1893). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Erster Band: die Vocale, St. Pétersbourg: Imperatorskaya Akademiya Nauk.

RADLOFF, W. (1895). Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

RADLOFF, W. (1896). Atlas der Alterthümer der Mongolei, Dritte Lieferung, St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.

RECEBLİ, E. (2009). Qedim Türk Yazısı Abideleri, 4 Cildde, 1 Cild: Göytürk Yazısı Abideleri, I Hisse, Bakı: Nurlan.

ROUX, J. P. (1984). “Le vocabulaire de la mort chez les anciens Turcs”, Ural-altaische Jahrbücher Neue Folge, 4: 134-149.

RÖHRBORN, K. (2010). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I: Verben, Band 1: ab- – äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2017). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš – äžük, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

SERTKAYA, O. F. (1995). “Göktürk Tarihinin Meseleleri: Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993: 67-75.

SEVORTYAN, E. V. (1974). Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obščetyukiye i Mectyurkskiye Osnovı na Glasniye), Moskva: İzdatel’stvo “Nauka”.

SKEAT, W. W. (1888). An Etymological Dictionary of the English Language, Oxford: Clarendon Press.

SLEPTSOVA, P. A. (1972). Yakutsko-Russkiy Slovar’, Moskva: İzdatel’stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”.

STACHOWSKI, M. (1993a). Dolganischer Wortschatz, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

STACHOWSKI, M. (1993b). Geschichte des jakutischen Vokalismus, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

STAROSTIN, S. et al (2003). Etymological Dictionary of the Altaic Languages, Vol. I-III, E. J. Brill: Leiden-Boston.

SUBRAKOVA, O. V. (2006). Hakassko-Russkiy Slovar’ (Okolo 22 tıs. Slov). Novosibirsk: “Nauka”.

SULTANZADE, V. (2017). “Türk Runik Alfabesindeki ‘Çift Ünsüz’ İşaretleri Üzerine”, Bilig, 82: 201-216.

ŞAYMERDİNOVA, N. G. (2014). Drevnetyurkskaya Kartina Mira v Tekstah Pis’mennih Pamyatnikov, Uçebneye Posobiye, Astana: S İzdatel’stvo ENU im. L. Gumilyeva.

ŞİRİN, H. (2008) “Şine Usu Yazıtı’nda Kayıtlı ‘t(a)t(a)r(ı)g:(a)y(ı)td(ı)m’ Cümlesi Üzerine”, International Journal of Central Asian Studies, 12: 183-196.

ŞİRİN, H. (2016). Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞÜKÜRLÜ, E. (1993). Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili, Bakı: Maarif Neşriyyatı.

TATARİNTSYEV, B. İ. (2000). Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka, Tom I: A-B, Novosibirsk: "Nauka".

TEKİN, T. (1968). A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington: Indiana University.

TEKİN, T. (1988). Orhon Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (1996). "Altaic Etymologies I", International Journal of Central Asian Studies, 1: 245-268.

THOMSEN, V. (2002). Orhon Yazıtları Araştırmaları: [1.] Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri; [2.] V. Thomsen Tarafından Çözülmüş Orhon Yazıtları; [3.] Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf; [4.] Turcica, Çeviren ve Yayına Haz. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [→ Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsingfors 1896]

TUGUŞEVA, L. Yu. (2008). Tyurkskiye Runiçeskiye Pis'menniye Pamyatniki iz Mongolii, Moskva: İnsan.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). 12 Cilt, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VASİL'YEV, D. D. (1983). Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Pis'mennosti Aziatskogo Ariala (Opit Sistemizatsii), Moskva: İzdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Vostoçnoy Literatürü.

WEHR, H. (1976). Dictionary of Modern Written Arabic, Ed. J. M. COWAN, 3. Edition, New York: Spoken Language Services.

A Text Written in Khwarezmian Turkic of 14th Century*

14. Yüzyılda Harezmi Türkçesiyle Yazılan Bir Metin

Hülya UZUNTAŞ

Trakya University (Edirne/Turkey)
E-mail: hulyauzuntas34@gmail.com

The text, carries language features of Khwarezmian Turkic, includes sections from the mid of 37th section to mid of 43rd section of a literary work copied in Arabic letters. Some parts from its beginning and from its end are missing. The text, including some stories told by prophets, religious information and religious advices. In the available seven sections of the text, there is no information about the writer of the text, the date when the text was written, who its copyist was. I wrote my master thesis on the aforementioned text in 2012 by using the facsimile of FAZYLOV published in the Journal of Turkish Studies. In this study, some information about this text will be given and its language features will be emphasized.

Key Words: Khwarezmian Turkic, the Text Copied in the Arabic Letters, Language Features.

---

* The study that I prepared by using my master thesis, is the revised version of my paper was presented at the 59th Permanent International Altaistic Conference (Ardahan-TURKEY, June 26th and July 1st, 2016).

The text which has the characteristics of 13th-14th century Khwarezmian Turkic Language consists of the chapters from the middle of 37th chapter (bāb) to the middle of 43rd chapter of a work which was copied in Arabic script. The beginning and the end of the text are missing. The existing 11 pages are not known which part of the work they belonged. The original text is consists of at least 43 chapter as it can be understood from the current text.

The size of the text which contains 16 lines at each page is 18 x 16 cm. The six lines of the text cannot be read because of the last part of 11th page was destroyed.

There is not any information about the writer, the date it was written, the copyist and the copy date of the text which contains prophet parables, religious information and advices and also which consists of some short information from the *surahs* in Koran and which is 11 pages.

Uzbek folklore researcher ZARIPOV presented aforementioned text to Uzbek linguist FAZYLOV. Thus, FAZYLOV had the opportunity to examine the text and he published his first study on it in 1970 in Russian titled as *Fragmenty Neizvestnogo Starotjurkskogo Pamjatnika*. FAZYLOV published the text which he reviewed 20 years later of his first study, titled *Eine choresmtürkische Handschrift über gute und böse Taten* in German (1990: 207-221). This publication of FAZYILOV is included in the first volume of *Turcologica* series as well.

Six chapters of text which consists of seven chapters have titles. But since the current text starts in the middle of 37th chapter, the first chapter doesn't have a title.

The untitled chapter is about 'faith'. Therefore we can say the possible title should be *otuz yetinçi bāb: fī'l-īmāni* 'Thirty seventh chapter: about faith (belief)'.

Other titles in the text are as follows:

- *otuz sekizinçi bāb: fī en-nasiḥāti* 'Thirty-eighth chapter: about Advices'
- *otuz tokuzinçi bāb: et-tevāzu'* 'Thirty-ninth chapter: about Humility'
- *qırkınçi bāb: el-ḥalīm* 'Fortieth chapter: about Tender-mindedness'

• *kırk birinçi bāb: fi ma‘rifeti gaybūbeti* ‘Forty-first chapter: about talking of his back: Gossiping’

• *kırk ikinçi bāb: fi ‘alāmet en-nifāḵ* ‘Forty-second chapter: about Signs of Dis-sension’

• *kırk üçünçi bāb: fi’l vaṣiyyet* ‘Forty-third chapter: about Legacy’

The content of the text were enriched with some verses and parts of verses of Koran. But we see in two verses that some words were written unlike in the Koran:

• *Surah Nahl (16/23): inne-hu lā yuḥibbu’l-müstekbirīn* ‘it was written as mütekebbirīn instead of müstekbirīn in the text’.

• *Surah İsrâ (17/44)-Surah Fâtır (35/41): inne-hu kāne ḫalīmen ḡafūren* ‘it was written as inne’llāhu instead of innehu in the text’.

There are some short parts of *surahs*:

1	Surah āl-i İmrān (3/134)	v'el kāz imīne'l-ḡayza v'el-‘āfīne ‘ani'n-nās “and they who swallowed their anger and for-give people.”
2	Surah āl-i İmrān (3/134)	v'allāhu yuḥibbu'l-muḫsinīn “and God loves benefactors (who is doing fa-vor)”
3	Surah āl-i İmrān (3/104)	ve ye'murūne bi'l-ma'rūfi ve yenhevne ‘ani'l-münker “Let there be a community of goodness and forbid evil commanding.”
4	Surah Ankebūt (29/69)	v'ellezīne cāhaddū feynā lenehdinenlehüm sübülenā “We guide them who jihad (=take our way) for our sake”
5	Surah Bakara (2/124)	... li'n-nāsi imāmen... “...imam (leader) to people...”

6	Surah Fātır (35/43)	<i>[ve lā]yeħyıkul mekrus seyyi ü illābī-ehlih</i>
		“Whereas bad trip finds the owner.”
7	Surah Fetih (48/10)	<i>fe men nekese fe innemā yenküsiü ‘alānefsih ve men evfā bi mā āhede</i>
		“Who returns from his promise, would be re- turn to his disadvantage.”
8	Surah Hicr (15/88)	<i>vaħfiđ cenāħake li’l-mü’minin</i>
		“Take the believers under your protection (be modest, be protector).”
9	Surah Hucurāt (49/12)	<i>ve lā tecessesü ve lā yağteb ba’đukum ba’đan</i>
		“And do not search each other’s flaws. And do not gossip.”
10	Surah Hucurāt (49/12)	<i>ve lā tecessesü ve läyağteb</i>
		“Do not be curious and do not gossip”
11	Surah Hucurāt (49/12)	<i>e yuħibbu eħadukum en yekule laħmeeħihi meytin</i>
		“If one of you likes to eat his/her dead brother?”
12	Surah Hūd (11/75)	<i>inneibrāħime le-ħalimun evvāhün munibun</i>
		“Surely Ibrahim is really mild-mannered, mer- ciful and who turns towards God.”
13	Surah İsrā (17/44) - Surah Fātır (35/41)	<i>inne-hu kāne ħalimen ğafüren</i>
		“Actually Allah is forgiving.”
14	Surah Māide (5/13)	<i>fa’fu ‘anhum vaşfaħ</i>
		“Still forgive and tolerate them.”
15	Surah Nahl (16/23)	<i>inne hu läyuħibbu’l-müstekbirin</i>
		“Surely God doesn’t like who is arrogant.”
16	Surah Nisā (4/145)	<i>inne’l-münāfikine fi’d-derki’l-esfeli mine’n-nār</i>
		“Certainly hypocrites are in the lowest layer of hellfire.”

17	Surah Sāffāt (37/101)	<i>fe beşşernā-hü bi ğulāminḥalīm</i> “So we heralded him (Ibrahim) a mild son.”
18	Surah Tevbe (9/67)	<i>ve yakḫbiḏüne eydiyehum</i> “And they are stingy.”
19	Surah Yunus (10/23)	<i>innemābağyüüküm ‘alā enfesiküm</i> “Your exuberances are for your disadvantage.”

The language of the text is Khwarezmian Turkic which was developed by Karakhanid Turkic was the first period of Middle Turkic Language period (Sağol-Yüksekkaya-Argunşah 2015: 164) Khwarezmian Turkic includes the period of XIII. and XIV. centuries of Middle Turkish period.

Essentially Khwarezmian Turkic depends on the Karakhanid Turkic which had given a new identify to its written language by adopting several words and grammatical rules from the dialect of Turkic tribes such as Oghuz and Kypchak (Yüce 1988: 485), has given its place to Chagatai Turkic since the end of XIV. century.

Khwarezmian Turkic has a great importance in language history because it is the transition language from Karakhanid Turkic to Chagatai Turkic (Eckmann 2011: 2). Even though its first known works date back to XIII century, the main literary works of Khwarezmian Turkic were written in XIV century. It is seen that the language of the text has the features of Khwarezmian Turkic.

Main Language and Orthographic Features of the Text

The long vowels in quoted words in this Arabic script text are shown regular with the letters and vowel points, but there is no rule for the short vowels and the spelling of the vowels in Turkish words.

ilāhī (2/1), *āzād* (6/11), *endişe* (7/4) etc.; *töḥmet* (1/3), *düşmān* (2/10), *mekr* (3/5); *bir* (1/5), *bu* (1/6), *burun* (2/12) etc.

The closed vowel /é/ is written at the beginning of the word as *elif + ye* (ای), in the first syllable as (ای):

érđi ايردى (1/16), *él-leri* ايل لارى (10/2), *bég-niñ* بيك نينك (2/2) etc.

Also for the spelling of closed vowel /é/ in *bériyye fatha* and *kasra* were used together:

bériyyede بَرِيَّيْدَه (1/5), (1/16)

It is seen that some derivational affixes and inflectional suffixes are written separately. But it doesn't mean that it is a rule:

helāl-lıķ حلال ليق (8/15), *sordı-lar* سوردى لار (5/16); but *yamanlıķ* يمانلىق (5/12), *yiber-diler* يبارديلار (7/14)

The conjunction *kim* is sometimes written adjacent to the previous word:

aydı-kim ايديكم (3/8), *üçün-kim* اوجونكم (8/13); but *aydı kim* ايدي كم (2/6)

The verb *bolmak* can be used as both *olmak* and *bolmak*:

oldı (7/13) ~ *boldılar* (4/4)

There are some samples showing the omission of the consonant /g/ at the end of

{+IXG} suffix.

bahtlı (5/1), *tatlı* (11/6), *sözli* (11/6); but *sözlüg* (5/3), *tatlıg* (5/12), *türlüg* (6/2).

There are some samples of the consonant changes in front-inner and last sounds in the text:

Front Sound:

b- > m-

The change of b- > m- at the beginning of the word can be seen:

munlar (7/13, 8/3), *meniñ* (1/2), *mundağ* (2/3).

t- > d-

The t- sound is kept at the beginning of the word:

turdılar (8/2), *tüşümde* (9/1), *tükelinden* (10/1).

Inner Sound:

-g- > -v-

It is seen at one sample that the consonant -g- in inner sound turns to -v-:
birevniḡ (4/5), *birevge* (4/5); but *biregü* (8/13), (9/3).

-ḡ- > -ḡ-

There is only one sample in the text:

yarlıḡadım (9/9); but *yarlıḡanḡanını* (6/6).

Last Sound:

-ḡ > -ḡ

There is only one sample in the text:

ḡaḡdı (6/7)

-z > -s

The consonant -z which is at the end of the present times suffix sometimes turns to -s in the text (-mAz > -mAs):

bolmaz [*ḡabül b.*] (9/6) ~ *bolmas* [*ḡabül b.*] (8/15), *sevmez* (4/10) ~ *sevmes* (10/3).

More or fewer letters-syllables or affixes in some words of the text, or their misspelling resulted in some mistakes in the copy of text:

Missing Letter: {<ü>mmetim} (1/3), *içinde*<d>*ür* (1/3), *ina*<n>*maḡdur* (2/8), *ḡa*<v>*l* (3/4), *ba*<r>*dur* (3/12), *ḡay*<b>*übeti* (7/2)

Missing Syllables: *nüşire*<vā>*n-ı* 'ādil (6/11), <yarlı>*ḡadım* (9/9).

Missing Additional: *barma*<ḡa> (1/14), *yap*<ma>*ḡuḡı* (11/3).

More Letter: *dōst*-{t}*ıma* (3/14), etc.

More Additional: *eyle*{me}*ḡenini* (4/7).

Wrong Word: {saḡa} <maḡa> (1/15).

Only the form {+(n)İḡ} unrounded-narrow vowels of genitive suffix are used in the text:

yaķınıñ (1/15), *sıǵırnuñ* (3/13), *ķarındaşlarnuñ* (8/11), *münāfıķlarnuñ* (9/15), *sultān-larnuñ* (10/9))

Besides the accusative {+nI} is generally used, after the 3rd person singular and plural possessive suffixes, it is sometimes used as {+n} in the text:

işhāk-nı (5/9), *selmānnı* (7/14), *īmānnı* (5/15), *ǵuşşasını* (11/3), *suçını* (6/5), *tevfıķını* (6/6); *yüzlerin* (8/9), *gūrın* (9/11).

Besides the datives are generally used as {+gA}, there are some samples in which they are used as {+nA} after the 3rd person singular and plural possessive suffixes, and as {+A} after the 1st and 2nd person singular possessive suffixes:

feriştelerge (2/8), *künge* (2/11), *muħammedge* (4/11), *yemekke* (8/4); *evine* (1/12), *ķapusına* (3/7), *ķulına* (6/12), *ķullıķķılarına* (5/14); *dōst-{}ıma* (3/14), *ķapu+a* (3/8).

The locatives are used only as {+dA}:

içinde (4/16), *ķur'ānda* (7/4), *dünyāda* (8/11), *tüşümde* (9/1), *öñümde* (9/1).

The ablatives are generally used as {+dAn}, sometimes as {+dIn}. Besides the ablative form of the locatives can be seen:

sütin-den (3/14), *yamandan* (10/14), *ħarāmdan* (11/1), *yamandın* (10/6), *yolındın* (11/8); *ķur'ānda* (1/8), *evde* (7/12), etc.

The Simple Present and Perfect Tense conjugations are used more than the others:

Simple Present Tense: *sever men* (3/12), *tilemez men* (4/6), *barur sen* (1/6), *ister* (6/6), *kōrer* (7/6), *tartarlar* (4/15), etc.

Perfect Tense: *kōrdüm* (1/5), *sōylemedim* (9/3), *keldiñ* (3/10), *buyurdı* (4/10), *tapmaduķ* (8/4), *yediñiz* (8/5), *sordı-lar* (5/16), *tapmadılar* (7/13) etc.

Some phrases are omitted in Arabic text in FAZYLOV's transcription:

... {<ü>mmetim} ... (1/2), ... *mēn* ... (1/14), ... *ķılǵanınu* ... (4/7), ... ol ħalk-ı uluğ içinde 'aziz bolur. her kim tekebbürlik ķılsa, aşıķı zencirini tartarlar... (4/15-16), ... aydı ... (5/15), ...saña raħmet ķılǵay üçünçi bitigde yazılmışdur kim: "teñri ... (6/15-16), ... yal-ğuz ... (8/14), ... bir tēgmeçik bolmaz. münāfıķlarnıñ nişānı oldur

kim ... (10/11), ...yā rabbe'l-'ālemīn ... (11/9), ...ibrāhīm ... (11/11), ...zürriyyetimi ... (11/12)

Some affixes and words are transcribed differently from the Arabic text in FAZILOV's transcription:

	anı> anča (3/12)
	etgen-niņ > etkängä (6/6)
	suna bergil > sözlä bergil (6/13)
	şığır kibi <bo>lur ¹ > şyğyr kibi bujurur (10/13)

As a result I think this short text which is about the main features of language and orthography which introduced outlined, will be a source work for Khwarezmian Turkic field.

References

ECKMANN, J. (2011). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Ed. by O. F. SERTKAYA, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

FAZILOV, E. I. (1970). Fragmenty Neizvestnogo Starotjurkskogo Pamjatnika, Toškent: Izd. "Fan".

FAZILOV, E. I. (1990). "Eine choresmtürkische Handschrift über gute und böse Taten", Journal of Turkish Studies, XIV: 207-221.

¹ In the facsimile of the text, the first part of the word that is under the line crossing through the middle of the page is completed as <bo>lur in regard to the previous sentence: *ṭā'at-sız bolur, kendü özi şığır kibi <bo>lur* (10/13).

SAĞOL-YÜKSEKKAYA, G.; M. ARGUNŞAH (2015). Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri, İstanbul: Kesit Yayınları.

Turcologica I, Taşkent, 2008: 264-281.

UZUNTAŞ, H. (2012). XIV. Yüzyıla Ait Çağatayca Bir Metnin Transkripsiyonu, Çevirisi, Sözlüğü ve Dil Özellikleri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul. (Unpublished Master's Thesis)

YÜCE, N. (1988) "Türkler" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, 12/2I, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul: 468-530.

Türk Kültürünün Rus Kültürü Üzerindeki Etkileri

The Effects of Turkish Culture on Russian Culture

Yusufcan YASİN

(Ürümchi/China)

E-mail: mkasgar@126.com

The relationship between Turkish and Russian cultures began in the early 9th century. From that time on, the relationship between the two nations became very strong and the Russian people was heavily influenced by the Turkish culture. Turkish culture in the history of Russian culture left important traces as ‘Turkish phenomenon’.

Key Words: Turkish and Russian relationship, Turkish culture, Russian culture.

Orta Asya ile bunun tabii bir devamı olan güneydoğu Avrupa bozkırları, bilhassa Güney Rusya bozkırları tarihin kaydettiği en eski devirlerden beri, Türklerin yaşadığı bir saha olmuştur. Burası Orta Asya'da yer darlığı, kıtlık veya siyasî-askerî bir sebeple sıkıntıya düşen ve bu tedirginlikten kurtulmak için huzurlu, rahat, hür yeni iklimler arayarak batıya göç eden muhtelif Türk kavimlerinin yeniden kaynaşmalarına sahne olduğu gibi, Türklerin Avrupa kavimleri ile temaslar kurduğu ilk mıntıka da olmuştur.

Milattan sonraki IV. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Asya'dan batıya doğru göç eden Hun, Ogur-Bulgar, Sabir, Avar, Hazar, Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak Türk kavimleri, önce bu mıntikalarda toparlanmış ve muazzam imparatorluklar, siyasî ve askerî teşekküller kurmuştur ve sonra Avrupa'nın iç bölgelerine doğru ilerlemiştir. Nihayet burası Türklerin ikinci anayurdu haline gelmiş ve Türk kültürünün başlıca merkezlerinden birini teşkil etmiştir. Türklerin Rus kültürü üzerindeki etkileri de tam burada başlamıştır. Söz konusu kültür etkileri ise, komşuluk, ticarî faaliyetler, savaşlar, evlenmeler sonucunda taklit yoluyla ortaya çıkmıştır.

İlk olarak şunu belirtmek istiyoruz ki, Türklerin Rus kültürü üzerindeki etkileri *Oğuzname* adlı meşhur Türk destanına da yansımıştır. Bu destanda Oğuz kağanın batıya doğru ilerlediği ve İdil vadisinde Urumhan'ı bozguna uğrattıkları, Urumhan'ın *Urusbeg* adlı kardeşinin Oğuz kağana bağlandığı ve Oğuz kağanın ona *Saklap* adını verdiği kaydedilmiştir (Shimin-Ayup 1980: 50). Kimi araştırmacılar adı geçen Türk destanındaki *Urumhan* ve *Urusbeg* adlarıyla Slavlar ve onların doğu kolu olan Rusların kastedildiğini ileri sürmektedirler. Tarihî gerçekler de destanda söylendiği gibidir. Nitekim XIII. yüzyılda Turfan'da istinsah edilen Oğuz kağan destanında Türk hâkimiyeti altına girmiş olan Ruslardan bahsedilmesi, aynı destanın Türk kültürünün Rus kültürüne yaptıkları etkilerini belirtmek bakımından büyük önemi haiz olduğunu gösterir. Ayrıca, Rusların köken bakımından Türkler ile hiçbir ilgisi yoktur. Böyle olmasına rağmen, ortaçağda Araplar ve İranlılar (İbn Fazlan, Mervizi gibi tarihçiler) Rusları Türk zannetmişlerdir. Bu durumu, Türk kültürünün Ruslar üzerindeki derin etkileri olarak kabul ediyorum.

Araştırmalar sonucunda bilindiği gibi, Türk-Rus ilişkileri ise IX. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Bu Hazar devletinin gelişme çağlarına rastlar. Bu tarihten itibaren Türkler ile Rus topluluğunun ilişkileri gittikçe yoğunlaşmış ve günümüze kadar süregelmiştir. Aralarında devam eden karşılıklı ilişkilerde, Türklerin Rus kültürüne verdikleri unsurlar, onların Rus kültüründen aldıklarından fazladır. Üstelik Ruslar Türk kültürünü içten benimseyerek almıştır. Gerçekten asırlar boyunca Rusların hukuk, ordu, adliye, iktisadî hayat, mimarî, madencilik, ev takımları, giyim, kıyafet, müzik, dil, düşünce, edebiyat, sanat, soyadlar, örf ve adet vs. gibi Türk kültüründen aldığı unsurlar, onların kültür tarihinin inkişafına büyük katkıda bulunmuş ve Rus kültür tarihinde bir ‘Türkizm’ hareketini ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden, eski Sovyetler Birliği’nde bir Türkolog tarihçi “*Rusya tarihi, Kiev Rusları zamanından bu yana devamlı olarak ilk-Ortaçağ Türk kavimleri dünyasına bağlıdır*” (Hayit 1987: 26) diyerek bu noktayı açıklamıştır. Burada şunu hemen belirtmek icap eder ki, bin yıldan fazla devam eden bu cereyan, zaten iki ayrı kavim mensubunun hayatı ve kaderi üzerinde farklı mahiyet taşıyan büyük tarihî hadisleri ve kültür değişmelerini ortaya çıkarmıştır. Bu iki milletin kalkınmaları veya geri kalmaları, yükselmeleri ve çökmeleri, her şeyden önce karşılıklı ilişkileri ve birbirine yaptıkları kültür etkilerinin mahiyeti ve neticesiyle ilgili olmuştur.

Bilindiği gibi, Rus kültürünü etkileyen ilk Türk kavmi Hazarlardır. Hazarlar VII-X. yüzyıllarda kuvvetli teşkilatı, canlı ticarî faaliyeti, dinî toleransı ve iktisadî refahı ile Kafkaslar ve Karadeniz’in şimal düzlüklerinde İdil’den (Volga) Özü’ye (Dinyeper) Çolman’a ve Kiev’e uzanan sahada siyasî istikrar sağlamıştır ve doğu Avrupa tarihinde büyük bir rol oynamış en mühim Türk devleti olarak görünmektedir. Aynı devlet kuvvetli ordusu ile, hâkim olduğu geniş sahada asayiş ve ulaşım güvenliği temin ederek VII.-IX. yüzyıllar boyunca doğu Avrupa’da tam manasıyla bir ‘Hazar Barışı Çağı’ gerçekleştirmiştir. Hazar Barışı ulaşımı hızlandırmış, mal mübadelesini arttırmış, dolayısıyla hakanlık doğu ve batı milletlerinin kütleler halinde ticaret ve sanat erbabının kaynaştığı bir ülke haline gelmiştir. Hazar barışının sağladığı sükûnet ve huzurla gelişen ticarî faaliyet, tarihin en mühim hadiselerinden biri olmak üzere, Rus-Slav devletinin teşekkülüne yardım etmiştir (Kafesoğlu 1988: 195, 198). Böyle bir elverişli ortam,

VIII. yüzyıl içinde İskandinavya'dan gelen ve Ladoga ve İlmen gölü çevrelerinde yerleşerek, Doğu Slavları hakimiyetleri altına almaya ve yer yer şehir tesis etmeye başlayan Ruslar (Norman-Vareg)'ın iktisadın gelişmesini sağlamak amacıyla Hazar devletinin hakimiyetini tanımamasına sebep olmuştur. Mas'udi'ye göre, bu esnada bir kısım Ruslar Hazar payitahtı Etil'in Hazaran kısmında yaşarlar ve Hazarlara ücret ile askerlik ederlerdi. İbn Havkal “*Rusların ticaret merkezi daima Hazaran'da bulunur, Hazarlar onların getirdiklerinden onda bir alırlar*” demektedir. Bir kısım Rusların şimalî Kafkasya'da Hazarlara tabi koloniler kurdukları bazı kayıtlardan anlaşılmaktadır (Togan 1948: 410). Yine Mesudî'ye göre, Hazar memleketinde yedi adet baş kadı vardı ki, bunlardan ikisi müslümanların, ikisi Hazarların, ikisi hristiyanların, biri de Sakaliba (Mesudî'de: Slav ve Cermenler) ile Rusların ve kitabı olmayan diğer milletlerin işini görürdü. Müslüman kadılar Kur'an'a, Hazarlar Tevrat'a, Hıristiyanlar İncil'e ve kitabı olmayanlar da kendi adetlerine göre hükmederlerdi (Togan 1948: 400).

Hazar devletinin diğer kavimlerde olduğu gibi, Ruslar üzerinde de uyguladığı hoşgörü, aynı kavmin ticaret yaparak zenginleşmesine ve Hazar devletini model alarak hâkimiyet teşkil etmesini sağlamıştır. BARTHOLD'un belirttiği gibi, bunun ilk örnekleri, daha 839'da kurulmuş olan Rus birliğinde başkanın kendine Türkçe *hakan* (Chacanus) unvanını vermesinde görülür. 988'de Hıristiyanlığı kabul eden VLADIMIR ve sonra Knez YAROSLAV (1036-1050) hâlâ 'Hakan' (Kagan) unvanını taşımağa devam ediyordu. Metropolit HILAROIN (XI. asır), İbn Rüş'te (920'lerde), Gardizi ve Franik vakayinamesi hep Rus hakanlarından bahsederler (Kafesoğlu 1988: 199). 862'de Rus devletini kurmuş ve Sambata'ya gelerek, Hazarlara bağlı olarak, ticarî ve siyasî faaliyetlere girişmiş olan RURİK'in halefi OLEG kendi hâkimiyetine geçirmeğe muvaffak olan Kiev şehrinin Türkler tarafından kurulduğu ileri sürülmektedir. TOGAN'a göre, Kiev, Hazar hakanına bağlı üç birader (her halde üç kabile) Kıy, Şek (Çek) ve Hori (Horiv) tarafından tesis edilmiştir. Kıy (çoğulu Kıyat), Çek 'Çekli' ve Huri 'Yakutların ismi olmak üzere, Kuri ve Huri' Türk uruğ isimleridir (1948: 399). X. yüzyılda Kiev şehrinin bir kısmı 'Kozari' diye anılmakta idi. Kiev'e Türkçe *Mankermen* 'büyük hisar' da denilmiş. Kevin Alan BROOK'un bildirdiğine göre, Kiev Türkçeye ait bir kelimedir ve 'kuyu ev' anlamında gelir. Moskova'daki

Kremlin ‘hisar, kale’ sarayı adının Türkçe’den geldiği belirtilmiştir. İlk Rus kanunnamesi veya vekayinamesi *Ruskaya Pravda*’da “Drujina (idareciler) ile halk münasebetlerinin açıklanmasında adeta bir Hazar-Türk topluluğunu müşahede etmek mümkündür” (Kafesoğlu 1988: 199).

Rusların Hazarlardan öğrendikleri yalnız hukuk sahasında değil, aynı zamanda içtimaî ve kültürel hayatın diğer sahalarında da olmuştur. Gerçekten, Hazar çağında Kuzey Kafkasya’dan Orta Rusya’ya kadar tek bir kavmin elinden çıkmış ve her bakımdan Hazar özelliği gösteren bir kültürün yaşadığını hissetmek, anlayanlar için hiç de zor değildir. Ticaret ve taklit yolu ile Hazar eserleri, Rusya’nın kuzey bölgelerine kadar yayılmıştır. Kuzey Rusya’da önemli bir kültür merkezi olan Liada buluntuları bu yayılışın en güzel örneğini teşkil ediyorlardı (Ögel 1971: 77). Çernigov, Gnezdoro, Birka (İsveç) ve Kiev'deki Viking mezarlarında arkeologlar Hazar veya Hazar tipinde eşyalar buldular (giysi ve çömlek). Bu hususta SVYATOSLAV (946-972) da açık bir misal teşkil etmiştir. Peçenekleri örnek alarak yetiştiği için, ‘bir Peçenek başbuğu vasfındaki’ SVYATOSLAV Türk kültürünü çok benimsediğinden, halkına aynı kültür unsurlarının önemi hakkında teşvikte de bulunmuştur. Bununla kalmamış ve Türk tarzına daha uygun askerî güçleri meydana getirmeye çalışmış ve hem eğitim hem de teçhizat (silah, giyim, tuğ) bakımından aynı tarzda kara ve nehir(su) kuvvetlerini kurmuştur (Kafesoğlu 1988: 201-202, 238). Burada şunu belirtmek icap eder ki, Knez Oleg (882-912) zamanına kadar Türk-Hazarlara tabi olmak üzere yaşayan ve Hazarların sayesinde hâkimiyet ile iktisadî teşkilat tesis etme yeteneklerine sahip olan Ruslar, bu tarihten sonra da Hazarlardan ve Peçeneklerden aldıkları kültürün gücüyle hızla gelişmeye başlamıştır. Nihayet aynı kültüre dayanarak, 965’de Hazar devletine son vermiş Svyatoslav zamanında, Ruslar Hazar denizi ve Kafkaslar ile Balkanlar yönünde yayılmaya başladılar (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Maddesi, 1980: 321).

IX. yüzyılın sonlarında Peçenekler Karadeniz’in kuzeyini işgal ederek, Ruslar ve Bizans ile temasa geçtiler. Peçenekler Doğu Avrupa’da muntazam bir devlet kuramamış olmasına rağmen, savaş ve müdafaa zamanlarında ortak hareket etmiştir. Savaşçılığı ve silah yapmakta mahirliği ile, Rusların ve Bizansların dikkatini çekmiştir. Gerek Rus, gerek Bizans kaynakları Ruslar ile

Peçenekler arasında X. yüzyılın ortalarına doğru sıkı bir münasebetin kurulmuş olduğunda müttefiklerdir. Bilhassa Bizans kaynakları Rusların Peçenekler ile daima iyi geçinmeye gayret ettiklerini, zira Peçeneklerin Rus memleketine akın yaparak büyük ziyanlara sebebiyet verebilecek durumda olduklarını belirtmektedirler. Bu arada Peçeneklerin, Rus prenslerine paralı asker temin ettikleri de anlaşılmaktadır. Nitekim 944 yılında Rusların Bizanslara karşı açtıkları fakat sonu tatlıya bağlanan seferde, Peçenek askerlerinin de Rus ordusunda yer almış olduğunu öğreniyoruz (Gürün 1981: 252). Hatta meşhur SVYATOSLAV'ın 965'de Hazarlara karşı yaptığı sefer esnasında, Peçeneklerin dahi Ruslara katılmış oldukları ileri sürülmektedir (Kurat 1964: 538). Yukarıda zikredildiği gibi, Rusların Hazar devletini ortadan kaldırıp, Doğu Avrupa tarihine yeni bir siyasî kuvvet olarak katılmasında Peçeneklerin rolü oldukça önemli olmuştur. Böyle olmasına rağmen, çok geçmeden müttefiklerin arası açılmış ve 972'de SVYATOSLAV Peçenekler tarafından öldürülmüştür.

Rus vakayinamelerinde, 915'ten 1036 yılına kadar geçen 121 yıl içinde, Peçeneklerin Ruslara karşı 11 defa büyük çapta akın yaptıkları kaydedilir. Filhakika, Peçenek akınları Rusların Hazar gölüne ve Karadeniz'e inmelerine mani olmuştur. Bahsedildiği gibi, SVYATOSLAV'ın Peçenek örneğinde yetişmesi, Rusların Peçenek süvarilerine müracaat etmeleri ve Türk tarzında askeri güçleri meydana getirmeleri gibi olaylar Peçeneklerin Rus kültürü üzerindeki en derin etkilerinin askerî sahada görüldüğünü belirtmektedir. Bilhassa Peçenekler ile sıkı temasın Rus atlı kıtalarının teşekkülü üzerinde mühim tesiri olduğu kabul edilmelidir (Kurat 1964: 538).

Bunun dışında, Peçenek kültürünün kalıntıları olmak üzere bazı yer adları muhafaza edilmektedir. Toponimi araştırmalarından anlaşıldığı kadarıyla, bugünkü Ukrayna, Macaristan, Romanya, Balkanlar ve Anadolu'da Peçenekler ile ilgili birçok yer adına rastlanmaktadır; bilhassa Macaristan'da bu gibi isimler çoktur. Balkanlar'da ve Rusya'da bunlara hayli rastlanmaktadır (Kurat 1964: 542). BARTHOLD'un belirttiğine göre, VII. yüzyılın sonralarından beri Orta İdil boylarında yaşamakta olan Bulgarların dericiliği, X. yüzyıllara gelince çok inkişaf etmiştir. Bulgarların uzun konçlu çizmeleri müslüman memleketlerine ihraç ediliyordu ve orada en lüzumlu şey haline gelmiştir. Sonraları Bulgarların aynı

sahada büyük değere sahip olan debbaglık sanatı da Ruslara geçmiştir (Barthold 2006: 89). Rusların İdil Bulgarlarından öğrendikleri yalnız bununla kalmamış, aynı zamanda devlet idare etme yöntemlerini de benimsemiştir. Ruslarda hakim olan ülüş sistemi, komşu Baltık kavimlerdekinden farklı ve Türkçe olmakla kalmayıp, ‘ulus’larını İdil bulgar şivesine göre *volost* tesmiye etmişler ve bununla bu sistemi nereden aldıklarını belirtmişlerdir (Togan 1981: 357).

XI. yüzyılın ilk yarısında Peçenekleri batıya iten Uzların, gömme adetleri ve tababet alanında Rusları etki altına aldıkları ileri sürülmüş ise de, aynı konuda daha açık bilgi verecek kaynaklara malik değiliz. Ama Uzları takip ederek Doğu Avrupa’yı işgal eden Kuman-Kıpçakların kültür düzeylerinin üstünlüğü ve Rusların ona merak ettiği çeşitli kaynaklardan anlaşılıyor. Ruslar ile ilk olarak 1054’ de temasa gelen Kuman-Kıpçaklar, hakimiyetini Balkaş gölü ve Talas bölgesinden Tuna ağızlarına kadar yaymış ve Rus, Bulgar, Alan, Burtas, Hazar, Ulah ve Mordvaları tabiiyetine almıştır. Buna rağmen, Kuman-Kıpçaklar da Peçenekler gibi tam bir siyasî birlik meydana getirememiş, fakat kavmî birlik halinde, vakit vakit müşterek hareket edebilmiştir. Rus kaynaklarından anlaşıldığına göre, savaş sanatında çok ilerlemiş olan Kuman-Kıpçak tarihinin baslıca mevzuunu düşmanları ile mücadele teşkil eder (Arat 1977b: 714). Aynı mücadelelerin sürekli artması Rusların kaderi üzerinde büyük etkiler yapmıştır. Hakikatan, Kiev Rusyası’na Kuman-Kıpçakların sürekli akınları, Varegler (Ruslar) ile Slavların bir takım yer değiştirmelere maruz kalarak birbirleri ile karışıp kaynaşmalarına ve bugünkü büyük Rus kitlesinin meydana gelmesine de yol açmıştır (Genç 1983: 275). Rus ilim adamları tarafından Rus edebiyatının en eski ve en güzel örneği olarak kabul edilen *Slova o Polku Igoreva* ‘Igor Bölüğü Destanı’ da onların 1185’te Kuman-Kıpçaklar karşısında uğradıkları müthiş hezimetin etkisi ile meydana gelmiştir. Bir nevi kahramanlık destanı olan bu eserin yazarı henüz kesin olarak bilinmemektedir. Rus edebiyatının hayat görüşüdür diye ifade edilmekte olan bu destan, Kuman-Kıpçakların tarihi, kültürü ve dilinin tesirleri altında meydana gelmiştir (Hayit 1987: 27). Kuman-Kıpçaklarda destancılık inkişaf etmiştir. Onlar, *Sarakan*, *Bus*, *Bonyak* ve onun oğlu *Sevinç* ve *Konçak* isimindeki kahramanlarına ait destanları söylerlerdi. Kuman-Kıpçakların kahramanlık destanlarını Azak’taki Gotlar da öğrenmişlerdir. Ortak ile oğlu

Kunçek~Konçak adlı iki hükümdarına ait destanlarını Ruslar da öğrenmişlerdir (Togan 1981: 164). Bu yüzden Kuman-Kıpçak düşmanlığına rağmen, aynı destanda ve diğer Rus vekayinamelerinde Kuman-Kıpçak edebî boyası yerleşmeye muvaffak olmuştur. Görülen etkiler yalnız edebî sanatlara mahsus kalmamış, Rus savaş kültürü ve maden sanatı alanında da verimli ve çekici olmuştur. Nitekim BARTHOLD gibi otorite bir tarihçi dahi Rusların millî kültür varlığı sayılan ‘sekme bacak atma dansının’ Kuman-Kıpçaklara ait olduğunu açıklamaktadır. Araştırmalar bu iddiayı elbette kesinleştirecektir (Caferoğlu 1984: 160).

Türklerin Ruslar üzerindeki kültür tesirleri içinde *balalayka* da vardır. Rusların çok sevdikleri ve dünyada tanınan musiki aletlerinden biri olan *balalayka* Türklerin *kopuz* isimli sazının biraz değiştirilmiş şeklinden başka bir şey değildir (Hayit 1987: 30). KAFESOĞLU’nun belirttiğine göre, Asya Hunlarından beri bütün Türkler arasında en çok tanınmış olduğu anlaşılan bu basit, fakat tatlı sesli saz *kopuz~kobuz* atalarımızla Rusya’ya değil, aynı zamanda Mısır, Suriye, Balkanlar, Macaristan, eski Çekoslovakya, Polonya, Ukrayna ve Almanya’ya da geçmiş ve oralarda çok sevilen sazlardan biri olmuştur (1988: 258).

Rusların ve Balkanlar’ın tarihine ve kültürüne büyük değişmeler getiren Kuman-Kıpçakların, kavimler birliği halinde devam eden siyasî teşekkülü XIII. yüzyıla gelince Moğol istilasıyla dağılmıştır. Adını verdiği *Deşt-i Kıpçak* ve çevreleri de üzerinde yaşamakta olan Türk kavimleriyle beraber Moğol imparatorluğuna ilhak edilmiştir.

Türk kökenli Cengiz’in kurduğu Moğol imparatorluğunun Batı kanadını teşkil eden Altın Orda devleti, kısa sürede Moğol vasfını kaybederek bir Türk devleti hüviyetine bürünmüştür. Filhakika, aynı devlet siyasî teşkilat, dil ve kültür bakımından tam bir bozkır Türk devletini andırıyorlardı. *Deşt-i Kıpçak* dahil olmak üzere, doğuda İrtiş bölgesinden batıda Karpat dağlarına kadar olan geniş toprakları kapsayan Altın Orda devletine Moskova ve Kiev Rusları başta olmak üzere Rusya’daki bütün knezlikler de boyun eğmiştir.

Altın Orda devleti döneminde (1237-1502), Ruslar aynı devlete 240 sene vergi ve haraç ödemek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla aynı hakimiyetin Rus tarihi

ve kültürü üzerinde çok yönlü etkilerinin görüldüğü muhakkaktır. Bilhassa Rusların dağınık kenezlikler durumundan çıkarak güçlü bir millî devlet teşkil etme düzeyine yükselmesini Altın Orda devletinin siyasî ve iktisadî hayatı sağlamıştır. Batu Han'ın buraları zaptettiğinde Rus yurdu tam bir siyasî anarşi içinde çalkandığından, iktisadî ve kültür refahının gerekli şartlarından biri olan iç emniyet mevcut değildi. Altın Orda tarafından tespit edilen kuvvetli bir disiplin, evvelâ her yerde iç emniyet ve asayişin yerleşmesine neden oldu; yine bu asayişin kurulmasıyla ilgili olarak, Saray ile Rus knezliklerindeki başkanlar ve darugalar, yahut askerî başbuğlar (tümen, bin ve yüz beğleri) arasında muntazam bir münasebet temin maksadıyla, daha Cengiz zamanında kurulan posta usulü, yeni yol sistemi geliştirildi.

O zamana kadar bir tek para sistemi olmayan Rus yurdunda, aynı esaslar üzerinde sikke bastırıldı. Rusça *denği* 'para, tenke' tabiri, Türkçe *tiyin* 'sincap' sözünden gelmiştir; gümrükler intizamlı bir hale kondu ki, Rusça *tamojnya* 'gümrük' tabiri de Türkçe-Moğolca *tamga* 'damga' sözünden gelmektedir. Bunun dışında Rus knezlerinin, büyüklerinin ve askerlerinin Saray'a ve hattâ İç Moğolistan'a kadar gitmeleri, birçok Rus büyüklerinin Tatarlar ile sıkı ilişkileri, Rusların yaşayış, giyim tarzlarında olduğu gibi, düşünüş ve görüşlerinde de Tatarların etkileri altında kalmalarına sebep olmuştur. Aynı şekilde Altın Orda'da tatbik edilen kuvvetli bir merkezî devlet rejiminin ve han otoritesinin, dolayısıyla Rus knezlerine bir örnek teşkil ettiğinde şüphe yoktur. Gerçekten, TOGAN'ın belirttiği gibi, Altın Orda idaresinde kalmaları, Ruslara istikrarlı bir siyasî bir idare sistemini sağladı. Ivan KALITA (1328-1340) aynı merkezî devlet temayülüne uyararak ufak ve dağınık knezlikleri büyük knezlik merkezi olan Moskova etrafında birleştirmek ülküsünü tahakkuk ettirdi ve 'Rusların ilk birleştiricisi' unvanını aldı (Togan 1981: 370). Rus tarihçilerin fikirlerine göre, Moskova knezliği devlet idare hayatı meselesinde Altın Orda devletinden çok örnekler almıştır. Moskova knezleri Rus Çarları, I. Peter'e kadar diplomatik faaliyetlerinde ve elçilik merasimlerinde Altın Orda diplomasisinin bütün özelliklerini aynen tatbik etmişlerdir. Rus knezleri ve boyarlarının elbiseleri Türk prenslerinin elbiselerinden farklı değildir. Moskova knezliği bağımsız olduktan sonra da siyasî hayatında Türk etkileri devam etmiştir. Mesela, XVII.

asırda Rusya’da bulunan 915 prens ve boyarların 156’sı Türk Tatarlarından ibarettiler (Hayit 1987: 28). Kazan’ın 1552’de Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra bile, Rus asilzadeleri için Tatarlarla akraba olmak, Tatar kanı taşımak büyük bir onur ve övünme kaynağıydı. Rusların 1547’de en büyük hükümdar unvanı olarak kullanmaya başladığı *Çar* ‘büyük han’ sözünün, Hunlar zamanından beri Türkler arasında bilinmekte olan *çur~çor* unvanına dayandığı bunun en güzel örneklerindedir.

Zikredilmesi gerekli olan bir nokta daha var ki, daha Hazar devleti zamanında *Hakan* başta olmak üzere, bazı Türkçe unvan adları ve diğer birçok kelimeler Rus diline girmiştir. Böyle bir durumun Peçenekler zamanında da devam etmesi doğaldır. Bu sahada araştırma yapmış olan büyük Türk dilcisi CAFEROĞLU *Boyla-Buyla, Tudun, Bayan, Suçi, Uçan, San* gibi deyimlerin, aynı sıralarda İdil Bulgarcasından Rus diline geçen kelimeler olduğunu belirtmektedirler (1984: 100). Bunlardan ‘reis, başkan’ anlamında düşünülen *Boyla~Buyla* unvanı Rus kültür tarihinde büyük değer kazanmış ve *boyar~boyarin* şeklinde Rus aristokratlar grubuna mahsus bir terim haline gelmiştir (Boyla veya Buyla Maddesi, 1955: 499). Birçok milletlerin günümüz politik kurumlarında yaygın görülen ve ‘daire, servis, büro’ anlamında gelen ve menşe itibariyle Fransızca zannedilmekte olan *byoru* deyiminin aslını *boyar* sözüne bağlayıp kökeninin Türkçe *boyla* muessesesine dayandığını düşünmek daha doğru olabilir.

Igor Bölüğü Destanı Türk dilinin Rus dili üzerindeki tesirini gösteren ilk eserdir. Anlaşıldığına göre, destanda yerleşmiş Türkçe kelimelerin sayısı, oldukça büyük bir lugat teşkil edecek mahiyettedir. Dolayısıyla daha XVIII. yüzyılda Rus bilim adamları adı geçen destandaki Türk kökenli kelimeler üzerinde araştırmalar başlamıştır. Daha sonra BREZIN, GRIGOREV, MENGES, KAZIMBEK, MELIORANSKIY, KORŞ, KONONOV, BASKAKOV, SETAROV ve YUNALEYIVA gibi bilim adamları bu konuda araştırmalar yapmıştır. Özellikle BASKAKOV’un 1985’te yayınlandığı *Igor Destanında Türk Leksikası* adlı kitabı büyük öneme sahiptir. Türk dilinin Rus dili üzerindeki etkileri yalnız bu destanda değil, aynı zamanda Rusyada XIII.-XV. yüzyıllarda meydana getirilen 11 adet destan ve hikayede de görülmektedir (Hayit 1987: 29). Moğol istilasıyla Türk dili geniş bir yayılma ve büyük bir inkişafa geçtiği için, destanlarda da görüldüğü gibi, Altın

Orda döneminde Rus dilinde yerleşen Türkçe alıntılar geçen devirlere nazaran daha çoğalmış ve Rus dili sözlük haznesinin zenginleşmesini sağlamıştır. Kırgız Türk yazarı AYTMATOV'a göre, “Rusçanın üçte biri Türkçeden gelen kelimelerden oluşuyor”. HAYİT'in belirttiği gibi, meselenin önemli yönü, Rus dilindeki Türkçe kelimelerin rakamla ifadesi değil, Rus kültürünün en önemli kavramlarının ancak Türkçe sözlerle ifade edilmekte olduğudur.

Bu konuya elbette semantik açıdan bakmak gerekir. Nitekim Rus diline girmiş Türk menşeli kelimeler Rusya'da ve eski Sovyetler Birliği'nde çok ilgi çekici bir konu teşkil etmiştir. Eski Sovyetler Birliği'nde *Sovyetskaya Tyurkologiya* dergisi ve bazı diğer dergiler bu konu ile meşgul olduğu gibi, aynı devlette 1970'e kadar, üç defa *Doğu ve Batı Slav Dillerindeki Türkçe Menşeli Kelimeler* konusunda sempozyumlar düzenlenmiştir (Hayit 1987: 29-30). Rus diline yerleşen Türk kökenli sözler çağdaş sözlüklerde de geçer. 1954'te Pekin'de yayınlanan *Uygurca-Çinçe-Rusça Lugat*'ta, 1955'te Almaata'da yayınlanan *Rusça-Uygurca Lugat*'ta ve 1990'da Pekin'de yayınlanan *Kratkiy Russka-Kitayskiy i Kitayska-Ruskiy Slovar*'da da yüz yirmiden fazla Türkçe söze rastlıyoruz.

Aşağıda bunlardan bazı örnekleri göstermek istiyorum:

1. Hukuk, Adliye, Harb ve Bilgiye Ait Sözcükler

han 'han', *hanj* 'kukla prens', *bek* 'bey, knez', *bekstva* 'beylik', *orda* 'orda, saray', *sud* 'yargı'¹, *kara* 'ceza', *kurgan* 'kurgan', *ura* 'hurra, urmak, hücum etmek', *karaul* 'karakol', *yesaul* 'hassa ordusu', *ataka* 'atak, hücum etmek', *tavariş* 'yoldaş', *yazik* 'dil', *karandaş* 'kurşun kalem', *san* 'san, unvan', vs.

2. İktisat ile İlgili Sözcükler

tamojna 'gümrük, tamga veya damga' sözünden türemiştir. *karvan* 'ticaret heyeti', *bay* 'zengin adam', *bogaç* 'zengin adam', kelimesi Fransızca sayılmış ise de bunu doğru bulmuyoruz. Türklerin Fransuzlar ile temas kurmalarından önceki devirlere ait olan eski destanlarından *Dede Korkut*'ta kelime *han* adı olarak kullanılmıştır. *dengi* 'dengi-para', *kopeyka* 'para birimi' Çağataylılardan *Kebek*'in adından gelir. *tovar* 'ticaret malları', *çaban* 'çoban', *torgi* 'aksiyon', vs.

¹ Aslı Farsça zannedilen *sud* sözü Türkçe suç sözü kaynaklı olmalıdır.

3. Giyim ve Kuşama Ait Sözcükler

kalpak 'kalpak', *ştan* 'pantolon', *sandal* 'sandal', *başmak* 'ayakkabı', *soruk~soruçka* 'gömlek', *serga* 'küpe', *latka* 'bez', *mata* 'matah', *kuşak* 'kuşak', *yarlık* 'börk, marka', *yepança* 'eski ceket', *ton* 'ceket', *çekmen* 'çekmen', *jaket* 'ceket, pelerin', *tapan* 'taban, kabluk', *tesma* 'tasma, kuşak', *zigzag* 'eğri hatlar', *zinak* 'alamet', *usma* 'osma, süsleme boyası', *surguç* 'laka', *borod* 'bıyık', vs.

4. Evler, Ev Eşyaları ve Diğer Aletler ile İlgili Sözcükler

yurta 'çadır, yurt sözüne dayanır', *çayhana* 'çayhane', *kaznak* 'ambar', *şater* 'çadır', *oçag* 'ocak', *barak* 'baran, ağaç ev', *utyug* 'ütü', *sunduk* 'sandık', *çemodan* 'çemadan, bavul', *samawar* 'semawer', *balaman* 'balaman', *çaynik* 'çaydanlık', *kubok* 'kab, küp', *sofa* 'uzun divan', *ştik* 'keskin bıçak', *arkan* 'halat', *balda* 'balta, çekiç', *ketmen* 'ketmen', *burav* 'burgu, matkap, tornavide', *arba* 'araba', *igla* 'iğne, ilğa', *viyuk* 'yük, bagaj', *baraban* 'davul', *kanat* 'halat, ulama', *kapkan* 'kapan', *talk* 'beyaz kavut', *tara* 'sarılmış eşyalar', vs.

5. Sıfat Sözcükleri

yarkiy 'aydın, açık, bariz', *tuman* 'duman', *aliy* 'al, kırmızı', *bogatir* 'kahraman', *yauz* 'cengaver', *azart* 'cesaretlenmek', *alç* 'açgözlü, yiyici', *bagrowey* 'bağır renk', *tomniy* 'koyu renk', *çubariy* 'çapar, at rengi', *kariy* 'doru, siyah renkli at', *kolkliy* 'gülünç', *merzkiy* 'kabili, iğrençlik', *zorkiy* 'keskin, bıçak', *tuskliy* 'ışık geçmez, kapalı', *kuterme* 'gürültü', *basmaç* 'basmacı', *koçevoy* 'göçebe, göçeri', *dim-dimka* 'boğucu sıcak, sis', vs.

6. Yiyecek ve İçecek Şeyler, Yer, Bitki ve Sulara Ait Sözcükler

şaşlık 'şiş kebab', *plov* 'pilav', *baklajan* 'patlıcan', *injur* 'incir', *izyum* 'üzüm, kuru üzüm', *uryuk* 'erik', *abruz* 'karpuz', *şeftala* 'şeftali kaktüsü', *fistaşka* 'çam fıstığı', *çınara* 'çınar', *aliça* 'aliç', *ayran* 'ayran', *çigit* 'çiğit', *yaçeman* 'buğday', *karagaç* 'kara ağaç', *kendir* 'kendir', *julgun* 'yulgun', *kamiş* 'kamuş', *vada* 'su, vadi', *buza* 'boza', *çay* 'çay', *bağça* 'kavun tarlası, tarla', *aul* 'köy, kışlak', *kayma* 'kenar, kiyi', *başseyin* 'sunun yukarı yatağı', *arik* 'ark, kanal', vs.

7. Hayvan ve Diğer Canlı Adları

bars 'kaplan', *kaban* 'yaban domuzu', *maral* 'geyik', *argamak* 'argamak, at', *loşad* 'at', *loşak* 'eşek', *işak* 'eşek', *kulan* 'kulan', *koza* 'koyun, keçi', *barsuk* 'porsuk-

borsuk', *bika* 'boğa', *djeyran* 'ceylan', *ular* 'ulay', *kukuşka* 'kuku', *balk* 'balık', *kalkan* 'kalkan', *koşka* 'dişi kedi, koçkar', *çerepaha* 'kaplumbağa', *paha* 'bağa', *tarakan* 'kırkayak-çokbacaklı', *sazan* 'toprak solucanı', *berkut* 'kartal', *sarança* 'çekirge', vs.

Bununla beraber, Ruslarda epeyce yaygın olarak görülen pek çok soyadların Türkçe ile ilgili olduğunu iyi biliyoruz. *Karahan*, *Korkmazov*, *Hanikov*, *Turgenev*, *Kutuzov*, *Kozlov*, *Uşakov*, *Bikov*, *Kurşakov*, *Çemedanov*, *Sergey*, *Çekmenov*, *Baskakov*, *Çapayev*, *Bulatov*, *Tuhaçevskiy*, *Buharin*, *Yanayev*, *Butin* ve *Aksakov* gibi soyadlar bu cümledendir. Bu hususta önemli araştırmaları yapan dilbilimcilerin başında gelen BASKAKOV, Altın Orda devleti döneminden bugüne kadar Ruslar arasında üç yüze kadar Türk kökenli soyadlarının kullanıldığını bildirmektedir (1997: 8-11).

Türk dilinin Rus dili üzerindeki en büyük etkilerinden biri *Kazak* ismidir. Anlaşıldığı gibi, *Kazak* tabiri 'hür, serbest adam, mert, cesur, yiğit', 'kendi devletini terk eden isyancılar', 'beğendiği tarafa giden adamlar' anlamına gelir. XV. ve XVI. yüzyıllarda serbest yaşamak umuduyla, Moskova merkezi hükümetine ve Rus feodallerine karşı isyan ederek, Don, Yayık (Ural), İdil (Volga), Terek ve Dnyeper nehirleri çevresine göç eden ve göçebe veya yerleşik bir hayat süren bir kısım Ruslar tarihte *Kazak* (Rusça *Kozak*) ismiyle tanındılar. Aynı *Kazak* kelimesi de Türklerin *Kazak* kavminin ismidir. Bu Kazaklar yavaş yavaş teşkilatlanıp önemli bir askerî kuvvet oldular ve teşkilatının terimlerinden çoğu Türkçe veya Moğolca idiler. Mesela, Kazakların başbuğlarına *ataman* adı verilirdi. Bu ad bugüne kadar *hetman*, *getman* gibi muhtelif biçimlerde muhafaza edilmiştir. İnzibat subayları *yasavul* adı ile anılırdı. Yine *araba*, *küren*, *ulan* gibi terimler de askerî istihlamlar arasında görülmüştür (*Kazak Maddesi*, 1980: 438-439). *Kazak* adı aynı anlamda yine Rus-Slav diline de geçmiştir ve bilhassa hudut boylarında bekçilik vazifesi gören bir nevi imtiyazlı askerî koloni mensuplarına âlem olmuştur (Arat 1977a: 499).

Türk kültürün etkileri Rus yer adlarında da görülmüştür. Rus dilbilimcilerinden BASKAKOV Rusya'daki birçok yer adların Türk menşeli olduğunu bildirmektedir. BASKAKOV, aynı konu ile ilgili olan "*Moskova'da Türkçe Menşeli Cadde İsimleri*" adlı makalesinde şöyle yazmıştır: "Bu makalede Moskova cadde isimlerinin doğu dillerine dayandığını, yani Türk, Moğol, Arap ve Fars menşeli olduğunu göstermek

amaç edilmiştir. Bu çeşit cadde isimlerinin ekseriyeti Rus diline yine Türk dilinin aracılığıyla girmiştir.” Görüldüğü gibi, bu çeşit isimler millet adı, coğrafi isimler ve soyadlarına dayanmaktadır. BASKAKOV, buna örnek olarak *Tatar Caddesi, Türkmen Caddesi, Bayar Caddesi, İzumrud Caddesi, Arbat Caddesi, Ordinka, Balkanskaya, Balkayskaya, Yauzskaya, Izmaylov, Turgenev, Kozlov, Çapayev* gibi yer adlarını göstermiştir (1979: 20-29).

Yukarıda görüldüğü gibi, Türkçeden Rusçaya geçen sözlükler ve dil özellikleri hayret edilecek derecede çeşitli ve anlam bakımından derin olmakla, Türklerin Ruslar üzerindeki kültür etkilerinin en çok dil sahasında görüldüğünü kanıtlamaktadır. Böyle olmasına rağmen, aynı konu bugüne kadar gramer, fonetik ve deyim varlığı bakımından yeterince araştırılmamıştır.

Rusların gelenek, örf ve adetlerinin de Türk kültürünün etkisi altında kaldıklarını biliyoruz. Kadınlara saygı göstermek, üç, yedi, dokuz sayılarını kutsal olarak tanımak, ata önem vermek, sağ tarafın muteber sayılması, ekmek ve tuzu kutsal şey olarak tanımak, bıyık bırakmak, beline hançer (kılıç) veya bıçak takmak gibi yaşam tarzlarının Türklerden geçtiği bellidir. Rus dilbilimcisi RADLOFF da Rus tüccarların yanlarında Altay bıçaklarını taşımayı arzu ve tercih ettiklerini belirtmiştir (Ögel 1991: 163). Yine Rus mimarî sanatına Türk mimarisi tesirinin büyük olduğu ileri sürülmektedir. Aynı etki Rus duvar tarzlarında açıkça görülmektedir. Osmanlılar tarafından Rus çarîçesi KATHERİNA’ya hediye edilen ‘Sultan II’ isimli atın, Rus cinsi olan ‘Orlov-Rostopchin’ türünün oluşmasını sağlamış olduğu, Rus at ırkları kökeninde Türk hayvancılığının ne derecede etkili olduğunu bildirmektedir. Türkler yine diğer şark milletleri kültürünün Ruslara geçmesinde de bir geçit rolü oynamıştır. Örneğin, XII. yüzyılın sonlarından başlayarak Rusçaya Türkçenin sayesinde birçok doğu dilinden çok sayıda kelimenin geçmiş olduğu görülür (Yenisoy 1998: 7).

Rusların Türk kültürünün etkileri altında yaşadıkları tarihleri XIX. yüzyıla kadar sürmüştür. Ruslar, Türk kültürünü kendi istekleriyle benimsemiş ve kabul etmiştir. Bu yüzden aynı kültür Rus toplumunun kalkınmasında ve Rus kültürünün gelişmesinde çok önemli bir araç olmuştur.

XIX. yüzyılda Rusya Orta Asya'yı zapt ettikten sonra, Osmanlılar hariç, Türkler hayatında Rus kültürünün etkisi görülmeye başlamıştır. Fakat aynı etki farklı mahiyettedir ve Rus imparatorluğunun büyük Rusçuluğu hedef yapan, gayr-ı insanî tarzda süren sömürgecilik politikasının mahsulüdür. Bu cereyan, Rusların Türkleri Ruslaştırmak ve Hristiyanlığa sokmak amacıyla sürdürdüğü kültür hegemonyasıdır ve Rus kültürünün Türklere zorlama yoluyla yüklenmesi sonucunda vuku bulmuştur. Sözde kültür etkisi zannedilen bu çeşit kültür baskısını hedef yapan Türklerin siyasî hayat, ideoloji ve kültür bakımından çalkanmasına ve zayıflamasına sebep olmuştur.

Kaynakça

ARAT, R. R. (1977a). "Kazakistan" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, 6, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 494a-505b.

ARAT, R. R. (1977b). "Kıpçak" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, 6, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 713a-716b.

BARTHOLD, W. (2006). Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara: Çağlar Yayınevi.

BASKAKOV, N. A. (1978). "Zur Etymologie einiger Turkismen in der russischen Sprache", Ural-altaische Jahrbücher, 50: 12-16.

BASKAKOV, N. A. (1979). "Tyurkizmı v Nazvaniyax Moskovskix Ulits", Sovyetskaya Tyurkologiya, 2: 20-29.

BASKAKOV, N. A. (1997). Türk Kökenli Rus Soyadları, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

Boyla veya Buyla Maddesi (1955). Türk Ansiklopedisi, 7, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 498a-499a.

CAFEROĞLU, A. (1984). Türk Dili Tarihi, İstanbul: Enderun Kitabevi.

GENÇ, R. (1983). "Türk Tarihi" Maddesi, Türk Ansiklopedisi, 32, Milli Eğitim Basımevi, Ankara: 269a-295b.

GÜRÜN, K. n(1981). Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Ankara: Bilgi Yayınevi.

HAYİT, B. (1987). Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

KAFESOĞLU, İ. (1988). “Türkler” Maddesi, İslam Ansiklopedisi, 12/2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 142a-280b.

Kazak Maddesi (1974). Türk Ansiklopedisi, 21, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 438b-439a.

KURAT, A. N. (1964). “Peçenekler” Maddesi, İslam Ansiklopedisi, 9, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 535b-545a.

ÖGEL, B. (1971), Düünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, I, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

ÖGEL, B. (1991). İslâmiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

SHIMIN, G; T. AYUP (1980). Kedimki Uygurların Tarihiy Dastani: Oğuzname, Beijing: Milletler Neşriyatı.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Maddesi (1980). Türk Ansiklopedisi, 29, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 273a-348b.

TOGAN, A. Z. V. (1981). Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul: Enderun Kitabevi.

TOGAN, Z. V. (1948). “Hazarlar” Maddesi, İslam Ansiklopedisi, 5/1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul: 397a-408b.

YENİSOY, H. S. (1998). Tarih Boyunca Slav-Türk Dil İlişkileri: Türkçede ve Öteki Türk Lehçelerinde Slav Leksik Unsurları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Zu altuigurisch *yemdük* ‚Schamhaare‘

On the Old Uyghur yemdük ‘pubic hair’

Peter ZIEME

(Tokyo/Japan)

E-mail: ziemepet@gmail.com

In this paper two Old Uyghur fragments are edited and discussed. Both are unique, and since there are no continuous lines their interpretation is extremely difficult. While the first one seems to be part of an unknown Buddhist sūtra, the other one belongs to a Buddhist confession text. In both remnants rare words occur, among them *yemdük* which is so far not attested in Old Uyghur.

Key Words: *yemdük*, Old Turkic, U 3109 and U 5000.

J. P. LAUT hat in seiner Übersicht über die türkischen Wörter für die Teile des menschlichen Körpers im Falle der Schamhaare oder des Schambeins nur auf Maḥmūd al-Kāšgarī's unerschöpfliches Wörterbuch verweisen können (2010: 60). Hier sollen nun zwei altuigurische Belege vorgestellt werden.¹ Beide Fragmente sind zurzeit noch Unikate, beide stammen aus ganz unterschiedlichen Zusammenhängen, und in beiden Fällen liegen keine fortlaufenden Zeilen vor, so dass die Interpretation außerordentlich erschwert ist. Zudem kommen in beiden Fällen auch über *yemdük* hinaus schwierige, wenn nicht sogar bisher unerklärliche Wörter vor. Die noch immer hohe Zahl unbearbeiteter altuigurischer Texte ist eine Herausforderung, der sich die Vertreter der altuigurischen Philologie mehr und mehr zu stellen haben.

Im Falle von buddhistischen Texten ist es generell so, dass man sie nur dann richtig verstehen kann, wenn Vorlagen und Parallelen erkannt sind. Für den ersten Fall besteht eine gewisse Hoffnung, dass durch dazugehörige Fragmente etwas mehr vom Kontext zu gewinnen sein und so eine Identifizierung möglich wird. Die Blattzahl *yeti kirk* ‚37‘ weist darauf hin, dass es sich um ein buddhistisches Werk handelt, das offensichtlich aus einer ‚Rolle‘ (*juan*) bestand. In geringerem Maße gilt dies für den zweiten Text, denn dieser ist ein Sündenbekenntnis, das mit sehr großen Variationen vertreten ist, bei denen man nur selten direkte Vorlagen nachweisen kann.

1. U 3109 (T II Y 22²)

Das aus Yargoli (Yarxoto) stammende Fragment ist ein oberer Teil aus einem hohen Pustakabuch à sechs Zeilen pro Seite. Nur die beiden Zeilen nach dem noch sichtbaren Schnürloch reichen etwas darüber hinaus. Es wird davon ausgegangen, dass die Blattzahl *yeti kirk* auf dem oberen Rand der Rückseite angebracht war. Die Schrift entspricht dem Typ der klassischen Buchschrift.

¹ Die Fragmente sind im Digitalen Turfanarchiv (DTA) der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften einsehbar.

² In der auf dem Glas angebrachten Signatur ergänzt durch 501.

Text und Übersetzung

recto

01 [ ]-da [	iš]	[	]
02 küdüklär üzä [	]	durch Handlungen [	]
03 yarsıtıp ³ „ „ ○ [	]	verekelt habend [	]
04 balıkdın ○ [	]	aus der Stadt ⁴ [	]
05 sın-ıg äv-länip sup[urgan	]	das Grab ⁵ als Haus einrichtend, Gra[b	]
06 ye(m)dükin ⁶ yemlänü ud-nurj y[	]	Schamhaare des [ ] essend, der Kuh [ ]	]

verso yeti kırk „

01 kuykasın türültürüp „ tarta [	]	Haut des [ ] faltend, ziehend [	]
02 karamtı oy-da solap [	]	in schwärzliche Grube einschließend [ ]	]
03 tirig čivil ○ [	]	lebendig [	]
04 ayıg kılınč ○ [	]	schlechte Tat [	]
05 kara k'd//[	]	schwarzer käd// (?) [	]
06 [ ]m'k [	]	[	]

Einige Notizen

r03 Maḥmūd al-Kāšgarī listet sowohl *yarsı-* ‚to be revolted, disgusted by (something Acc)‘ als auch *yarsıt-*, Faktitiv von demselben, auf (ED: 971b). Da letzteres in OTWF fehlt, ist anzunehmen, dass es in altuigurischen Texten bisher nicht vorlag.

r05 Alle drei Wörter können nur einzeln diskutiert werden, in welchem Zusammenhang sie stehen, ist noch nicht klar. Man kann sich fragen, was für eine abstruse Geschichte sich hinter diesen drei Wörtern verbirgt. Das Verb *ävlän-* erscheint hier zum ersten Mal, für die Belege bei Maḥmūd al-Kāšgarī gibt CLAUSON

³ Transliteration: *y'rsydyp*.

⁴ Da es keinen Kontext gibt, wäre auch ‚aus dem Fisch‘ denkbar.

⁵ Andere Möglichkeit wäre ‚den Körper‘.

⁶ Transliteration: *yy^mdwkyn*. Links wurde ein kleines m nachträglich eingefügt.

die Übersetzung ‚to get a dwelling of one’s own‘ und die auch heute übliche ‚heiraten‘ an (ED: 11a). Vom anschließenden Wort sind zwar nur die ersten drei Buchstaben deutlich lesbar, doch dürfte die Ergänzung zu *sup[urgan]* ‚Grab‘ (ED: 792b) sicher sein.

r06 *yemdük*. Maḥmūd al-Kāšgarī hat nur *yämdü* ‚Schamhaare‘, doch weisen Chagataisch *yämdik* (Sanglax 337v) und Osmanisch *yämdik* (< Chagataisch) (vgl. ED: 935a) auf alttürkisches *yemdük* hin, das hier nun vorliegt, allerdings mit geschlossenem /e/, während die bisher bekannten Formen offenes /e/ haben. Da besteht gewiss ein Problem. Ein weiteres ist das nachträglich eingefügte /m/. Ohne dieses wäre das Wort allerdings auch nicht einfach zu erklären, denn was sollte *yedükin* ‚sein Gegessenes (Akkusativ)‘ bedeuten? Das ist natürlich auch nicht einfacher mit den ‚Schamhaaren‘. Für das nachfolgende Verb, das ebenfalls neu für das altuigurische Lexikon zu sein scheint, stehen mindestens zwei Erklärungsmöglichkeiten bereit. Das von CLAUSON genannte *yimlen-* (ED: 936b) ‚to be beckoned‘ (nach dem Kutadgu Bilig) ist weniger wahrscheinlich als ein unbelegtes Verb **yemlän-* von *yem* ‚meal‘ oder ‚food‘ (ED: 934a). Für letzteres kann man auf eine kiptschakische Variante des Psalms 104/28 (*Sen verince onlar toplar/Sen elini açınca onar iyiliğe doyar*) verweisen: *Berirsen alarga da yemlänirlär/açarsen çoluḡnu seniḡ da yedirirsen barçasın erkiḡ bilä seniḡ*. (Garkavec 2002: 846). Verborgener bleibt, welche Rolle die ‚Kuh‘ (*ud*) hier spielt.

Bis auf ‚schlechte Tat‘ (v04) bietet auch die Rückseite nicht geringere Merkwürdigkeiten, und insgesamt bleibt der Sinn dunkel.

v01 *kuyka* ‚Haut‘ (ED: 676b). Das Verb *türültür-* ist Faktitiv von *türül-* ‚gefaltet werden‘ (ED: 548a), also ‚falten‘, bisher nicht belegt. Wegen der Interpunktion kann es mit dem folgenden *tarta* nicht ein Biverb bilden.

v02 Was bedeutet ‚schwärzliche Grube‘? Man könnte in einige Richtungen spekulieren, aber ohne Kontext kann man keine Entscheidung fällen. Das folgende Verb *sola-* ist gut belegt, vgl. OTWF: 445.

v02 *karamtı* ‚schwärzlich‘, vgl. Aydemir 2013 1113 *sig karamtı biligim üzä*. AYDEMİRs Übersetzung ist ‚in meiner Beschränktheit‘, zweifellos ein interessantes

Phänomen einer übertragenen Bedeutung, denn wörtlich bedeuten die beiden Adjektive ‚seicht‘ und ‚schwärzlich‘.

v03 *čivil* ist nicht belegt. Das Wort dürfte, wenn man ein Synonym zu *tirig* ‚lebendig‘ annimmt, eine ähnliche Bedeutung wie dieses haben. Vielleicht kann man an den indischen Verbstamm $\sqrt{jiv}$ ‚leben‘ anknüpfen, von dem es die Ableitung *jīvala* ‚lebendig‘ gibt. Allerdings ist das *i* der zweiten Silbe nur schwer mit dem *a* der zweiten Silbe von *jīvala* vereinbar.

2. U 5000 (T II Y 31)

Ein ebenfalls aus Yargoli (Yarxoto) stammendes Fragment einer Buchrolle mit einem altuigurischen Text aus einem buddhistischen Sündenbekenntnis.

Text und Übersetzung

		Was [ich an schlechten Taten vollbracht habe],
01 [	]sar „, amtı alkunı	jetzt alles [soll bereut werden],
02 [	] težit kšanti bolz	es soll <i>deśita kšānti</i> [sein!]
03 [-un	] it ätin ⁷ bišurgučı	[ ] Hundefleisch Kochende
04 [	] „, čar tügüp čantal bolup	[...], <i>jaṭā</i> knotend; <i>caṇḍāla</i> geworden,
05 [	] kövdüñin soyturmak	[...] Häuten von Körpern - durch (solche)
06 [	arı]g-sız işlär üzä ılıkıp	[...] un[reinen] Taten verrucht geworden,
07 [	] uguš-ka yeritip tüzü	[...] vom Stamm (?) verachtet (?), alles
08 [	]myk täzgürüp „, uluš-dın	[...] fliehen lassend, aus dem Land
09 [	] sürsitip „, sıv[ı]g ilinip	[...] vertreibend (?), sanft (?) bindend,
10 [	]nwnk yemtükin [ ]	[...] die Schamhaare des [...]
11 [	] äti üzä [ ]	[...] durch das Fleisch des [...]

⁷ Transliteration: 'dyn.

Einige Notizen

02 *težit kšanti*. Beide Wörter, auf unterschiedlichen Wegen aus dem Sanskrit entlehnt, sind spezielle Termini der Sündenbekenntnisschriften.

03 *it ätin bišurguči* ‚Hundefleisch Kochende‘ gehören zu den sündigen Berufsständen. Im *Kšanti Kılmak Nom* gibt es ‚Hundeverkäufer‘ (Zieme 2016: 313).

04 *čar tügüp jaṭā* (Haarknoten [des Buddha]) knotend‘; *čantal bolup* ‚caṇḍāla (Unterschicht, Kastenlose) geworden‘. In welchem Zusammenhang man die beiden Satzteile stellen kann, ist unklar.

05 Die Deutung ‚Häuten von Körpern‘ als Element einer Tierschlachtung geht von der Annahme einer leichten Verschreibung des Verbs *soytur-* (OTWF: 809) aus, denn das folgende Nominalsuffix ist nicht wie zu erwarten *-mak* (Transliteration: *m’q*), sondern *-māk* (Transliteration: *m’k*) geschrieben. Die Handlung passt allerdings semantisch zu *kövdüy* ‚Körper‘ (ED: 688; vgl. Wilkens 2007: 2807-2808 *kövdüy ät’öz*).

06 *ılıkip*. Vermutlich ist *ılık-* Variante zu *alık-* (ED: 138a; Uçar 2017). Vgl. “*alık-* is attested in five instances in DLT fol. 105, translated with terms denoting both physical and moral rottenness, pollution, vility and corruption. Four of the instances are changed to *ılık-* by the second hand” (OTWF: 645).

07 *uguš-ka yeritip*. Die Übersetzung ‚vom Stamm verachtet‘ muss als unsicher betrachtet werden.

09 *sürsitip*. Ein Verb *sürsit-* ist nicht nachweisbar. Die gegebene Übersetzung geht von *sür-* ‚vertreiben‘ aus. In der folgenden Wortgruppe *sv[ı]g ilinip* könnte man an *sıvık* (vgl. *suwuk*, ED: 786b) anknüpfen.

10 *yemtükin*. Da dieses Fragment keine Dentalkonfusionen aufweist, ist die Variante *yemtük* mit *t* versus *d* in *yemdük* des ersten Fragments beachtenswert.

Abkürzungen

DLT = Dankoff-Kelly 1982, 1984, 1985.

ED = Clauson 1972.

OTWF = Erdal 1991.

Literaturverzeichnis

AYDEMİR, H. (2013). Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von A. von GABAIN ediert, übersetzt und kommentiert, Band I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

CLAUSON, S. G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1982-1984-1985). Mahmut el-Kāşyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part I-II-III, Harvard: Harvard University Press.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

GARKAVEC, A. (2002). Kypčakskoe Pis'mennoe Nasledie I. Katalog i Teksty Pamjatnikov Armjanskim Pis'mom, Almatı: Desht-i Kypchak.

LAUT, J. P. (2010). "Woraus besteht der alttürkische är?", Trans-Turkic Studies: Festschrift in Honour of Marcel ERDAL, Ed. M. KAPPLER et al, İstanbul: 51-66.

UÇAR, E. (2017). "Kutadgu Bilig Dizinindeki Bir Kelime Hakkında II: *alık* 'kötü, fena' Üzerine", Dede Korkut, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 6/13: 63-70.

WILKENS, J. (2007). Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kilguluk Nom Bitig, Teil I-II, Berliner Turfantexte: 25. Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.

ZIEME, P. (2016). "Some Data on Old Uigur Traps", Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis, 133: 309-318.

Selçuk ESENBEL. Japan on the Silk Road, Encounters and Perspectives of Politics and Culture in Eurasia, Brill, Leiden-Boston, 2017, xvi+374 pp.

ISBN: 978-9-004-27430-3

Mertcan AKGÜN

İzmir/Turkey

E-mail: mertcanakgun1@gmail.com

Eser, ESENBEL'in editörlüğünde gerçekleştirilen kolektif bir çalışmanın ürünü olup İpek yolu üzerindeki Japon izlerini çeşitli makaleler vasıtasıyla disiplinler arası bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Söz konusu bu eserde Japonya, Orta Asya ve İslam dünyasına dayanan zengin bir temelde Japonya ile Orta ve İç Asya'ya dair pek çok bilgi ilk kez gün yüzüne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra eser, Osmanlı'dan İran'a, Rusya'dan Hindistan ve Moğolistan'a kadar uzanan geniş coğrafyadaki Japon etkileşimine de ışık tutmaktadır. Ayrıca çalışmada Japon perspektif ve politikalarına dair farklı yaklaşımlar sunulmakta, YASUMA, KŌZUI ve MORI gibi birçok önemli ismin görüşlerine değinilmektedir.

Teşekkür (s. vii), *İllüstrasyonlar Listesi* (s. viii-ix), *Katkıda Bulunanlar Listesi* (s. x-xv) ve ESENBEL tarafından yazılan bir *Giriş* (s. 1-34) ile başlayan eser, çalışma-

nın ana kısmını oluşturan ve birbirinin devamı niteliğinde olan 16 makale ile devam etmektedir. Ayrıca eserin sonunda bir de *Dizin* (s. 365-373) bulunmaktadır. Eserde yer alan makaleler ve içerikleri sırasıyla şu şekildedir:

1. Ian NISH. *Japan and the Great Game* (s. 35-47).

Berlin’de çeşitli görevlerde bulunan Aoki SHUZO’nun hatıraları ile başlayan yazısında NISH, Afgan Savaşları sırasında Orta Asya’daki rekabet ile ortaya çıkan ve İpek yolu coğrafyasında XIX. yüzyıl boyunca süren Büyük Oyun’a Japonya’nın duyduğu ilgiyi anlatmaktadır. Bunun yanı sıra yazar, ele aldığı konuyu desteklemek için bölgedeki Japonların gerçekleştirdiği seyahatler ve bu seyahatler sonucunda aktardıkları bilgilerden de yararlanmaktadır. Bunun yanı sıra, 1904 Japon-Rus Savaşı’nın Japonya’nın keşifler dışında İpek yoluna müdahalesini artıran önemli bir eşik olduğunu göstermek isteyen NISH, söz konusu savaşta etkin rol oynayan Mançurya-Sibirya bölgesinde görevli Ishimitsu MAKIYO’nun kariyerine dair bazı bilgiler vermektedir. Ayrıca bu dönemde toplanan istihbaratın farklı açılara sonradan Japonya’da Başbakanlık yapan Tanaka GIICHI’nin seyahatinden yararlanarak ışık tutmaktadır.

2. Christopher W. A. SZPILMAN. *Western and Central Asia in the Eyes of the Japanese Radical Right* (s. 48-68).

SZPILMAN’ın eserde yer alan bu yazısı, Japon sağcı radikallerin Orta Asya ve İslam hakkındaki fikirlerini ele almaktadır. Bu amaç doğrultusunda, ordu görevlisi olan Albay Hashimoto KINGORŌ ve Teğmen Fukunaga KEN ile radikal Pan-Asya birliğinin liderleri olan Ōkawa SHŪMEI, Mitsukawa KAMETARŌ ve Kanokogi KAZUNOBU’nun görüşlerine odaklanılmaktadır. Ayrıca SZPILMAN, bu kişilerin görüşlerinden yola çıkarak Japon radikal sağının Orta Asya hakkındaki düşüncelerine dair genel bir fikir edinilebileceğine inanmaktadır.

3. Sven SAALER. *Fukushima Yasumasa’s Travels in Central Asia and Siberia: Silk Road Romanticism, Military Reconnaissance, or Modern Exploration?* (s. 69-86).

SAALER’ın yazısında Japon İmparatorluk Ordusu’nda görevli Fukushima YASUMASA’nın gerçekleştirdiği istihbarat seyahatlerine değinilmektedir. Yazarın aktardığına göre YASUMASA, Asya’nın pek çok bölgesini gezmiş, bunun sonucunda önemli bir kâşif ve istihbarat toplayıcısı olarak ün kazanmıştır. Bunun

yanı sıra Rusya ve Sibirya’da ilk elden bilgiler toplayan YASUMASA’nın gezileri, İpek yolundaki bazı bilinmeyenlerin keşfine de katkı sağlamıştır. SAALER’in FYASUMASA’nın seyahatlerini anlattığı söz konusu bu yazı, özellikle YASUMASA’nın 1891-1892 yılları arasında Berlin-Tokyo hattında gerçekleştirdiği meşhur gezisine odaklanmaktadır. Yazarın buradaki en önemli amaçlarından birisi, YASUMASA’nın bu seyahatleri gerçekleştirmesinde İpek yolunun mistikliğinin bir etkisi olup olmadığını ortaya koymaktır. Yazar ayrıca, YASUMASA’nın 1895-1897 yılları arasında Orta Asya ile Yakın ve Orta Doğu’ya gerçekleştirdiği uzun seyahatler sırasında Osmanlı topraklarında topladığı bilgilerin istihbarat görevinin bir parçası olduğu tezini de öne sürmektedir.

4. Selçuk ESENBEL. *Fukushima Yasumasa and Utsunomiya Tarō on the Edge of the Silk Road: Pan-Asian Visions and the Network of Military Intelligence from Ottoman and Qajar Realms into Central Asia* (s. 87-117).

ESENBEL’in 5 bölüm üzerine inşa edilen ve görsellerle desteklenen yazısı, YASUMASA’nın hikâyesini SAALER’in bıraktığı yerden devam ettirmektedir. Yazıda seyahat not ve raporları ışığında YASUMASA’nın uzun İç Asya seyahatleri detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra YASUMASA’nın Ekim 1985–Mart 1987 tarihleri arasında gerçekleştirdiği 3. keşif seyahati sırasında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yaptığı ziyaretine ve bu ziyaret sırasında gözlemlediği Osmanlı-Fars dünyasına da değinilmektedir. İran, Orta Asya, Kafkasya ve Osmanlı Irak’ını kapsayan bu gezi, YASUMASA’nın *Chūō Ajia yori Arabia e* ‘Orta Asya’dan Arabistan’a’ adı verilen seyahat notlarının da konusunu oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra, General Utsunomiya TARŌ’nun yakın zamanda yayımlanan günlükleri de yazıya konu edilmektedir. Söz konusu bu günlükler, istihbarat görevlisi olan Utsunomiya TARŌ’nun YASUMASA ile beraber Asya’da kurduğu geniş istihbarat ağının kanıtı niteliğinde oldukça değerli kaynaklar olarak gösterilmektedir. Ayrıca yazıda Rusya Müslümanları ile Müslüman Hint Pan-İslamcılar başta olmak üzere İpek yolu Müslümanları arasındaki Japon ağlarına da odaklanılmaktadır.

5. Li NARANGOVA. *Mongolia as a Base for Central Asia and the Silk Road* (s. 118-144).

NARANGOVA'nın çalışmasında MEIJI'nin Moğol İmparatorluğu üzerindeki Japon idealleri anlatılmaktadır. Bununla beraber Nishi TEKUIRŌ ve YASUMASA gibi kâşiflerin değerlendirmelerine de atıfta bulunulmakta ve akabinde Moğol kimliği tanımlanmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde XIII. ve XIV. yüzyıllarda Avrasya kıtasını içine alan ve İpek yolunu yeniden canlandıran Moğol İmparatorluğu incelenmektedir. NARANGOVA, yazısında Japonya'nın bir Moğol devleti kurma girişimlerini detaylı olarak anlatmaktadır. Bu nedenle yazar, Moğollarla dostluk kurmak için oluşturulan ve İç Moğolistan bölgesinde başarılı olan Japon topluluğu Zenrinkyōkai'nin kurduğu kültür ve eğitim kurumlarına da değinmektedir.

6. Komatsu HİSAO. *Abdurreshid İbrahim and Japanese Approaches to Central Asia* (s. 145-154).

HİSAO'nun yazısı, Nishi TOKUIRŌ'nun 1880 yılında o dönem Rusya işgalinde olan İli bölgesine yaptığı 2. gezisini ve Japonya'nın Orta Asya'ya müdahil oluşunu anlatmaktadır. HİSAO'ya göre TOKUIRŌ, İç Asya insanlarını değerlendirirken oldukça gerçekçi bir anlatım kullanmaktadır. Bunun yanı sıra HİSAO, TOKUIRŌ'nun seyahat raporunu ve *Chūō Ajia kiji* 'The Description of Central Asia' adlı eserini de tetkik etmektedir. Buna ek olarak yazar, Orta Asya'ya tipik Japon perspektifinden bakan bu eserin Japonya'daki Orta Asya çalışmalarının ilki olarak görülmesi gerektiği sonucuna varmaktadır. Yazının ileriki kısımlarında, gerçek bir Pan-İslamist ve Rusya Müslümanları arasındaki en saldırgan politik figürlerden birisi olan Abdürreşid İbrahim'in kariyerine ve hayatına dair değerlendirmeler yer almaktadır.

7. Brij TANKHA. *Exploring Asia, Reofrming Japan: Ōtani Kōzui and Itō Chūta* (s. 155-180).

TANKHA'nın bu yazısında, Batı modernitesinin yerleşik kurallarına karşı delilleri araştıran ve sorgulayan XIX. yüzyıl sonu Meiji dönemi yansıtılmaktadır. Ayrıca, Tokugawa Budizmi'nde bir mezhep olan Jōdo Shinshū'nun tapınağı Nishi Honganji'nin kontu Ōtani KŌZUI ve yakın arkadaşı Itō CHŪTA'nın kapsamlı Asya

seyahatlerine dikkat çekilmektedir. Bunun dışında yazıda KŌZUI ve CHŪTA'nın Japon Budizm geleneklerine bakışı ve Meiji Restorasyonu sürecinin ilk yıllarında Asya'nın kozmopolitan uygarlıklarıyla baskın Batı oryantasyonunu birleştiren bir modern Japonya arayışını yansıtan günlük ve gezi yazıları aracılığıyla Hindistan seyahatleri de incelenmektedir.

8. Erdal KÜÇÜKYALÇIN. *Ōtani Kōzui and His Visions of Asia: From Villa Nirakusō to 'The Rise of Asia' Project* (s. 181-198).

KÜÇÜKYALÇIN, Ōtani KŌZUI'nin kariyerinin ileriki kısımlarına odaklanmakta ve Kōzui'nin aile bağları ile şeceresini detaylı bir şekilde deşifre etmektedir. Ayrıca yazar, KŌZUI'nin Nishi Honganji tapınağındaki mali bir kriz sonucunda başrahiplikten istifası ile İç ve Orta Asya'ya yaptığı meşhur seyahatlerden sonraki hayatına da değinmekte, 1939-1940 yılları arasında yayımladığı 10 ciltlik eseri *Kōa Keikaku* 'The Rise of Asia Project' vasıtasıyla onun Asyacı vizyonunu ele almaktadır. Bunun dışında yazıda Ōtani KŌZUI'nin kurduğu erkek ortaokulu aracılığıyla Asyacı ideallerini gerçekleştirilmesi de analiz edilmektedir.

9. A. Merthan DÜNDAR. *The Effects of the Russo-Japanese War on Turkic Nations: Japan and Japanese in Folk Songs, Elegies, and Poems* (s. 199-227).

DÜNDAR, 1905 Rus-Japon savaşının Türk Dünyası üzerindeki etkilerinin edebi ve kültürel yönlerine odaklanmaktadır. Makalede herhangi bir politik sol-sağ ayrımı yapmadan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ATATÜRK, General Kazım KARABEKİR, Mehmet Akif ERSOY ve Nazım HİKMET gibi devlet adamı ve sanatçıların eserlerinden veya biyografilerinden yola çıkarak Rus-Japon savaşında Türklerin Japonya'ya karşı duyduğu sempatinin izlerini bulmanın mümkün olduğu fikri işlenmekte, buna sebep olarak da Japonya'nın modernite ve özgüven açısından bir model oluşturduğu işaret edilmektedir.

10. Katayama AKIO. *Some Notes on the Japanese Records and Information on the 'Turks'* (s. 228-244).

AKIO'nun bu yazısı, Japonların İpek yoluna duyduğu ilginin bir sonucu olarak ortaya çıkan Japon Türkolojisini tanıtarak söz konusu alana katkıda bulunan önemli kaynaklardan birisi olma özelliği taşımaktadır. Çalışmada MS. 720 yılında

yazılan Japon kroniği Nihonshoki'den bu yana Japon tarihinin en önemli bibliyografik kaynakları detaylı bir şekilde ele alınmakta, söz konusu bu kaynaklardan yola çıkarak Japonların Tang Hanedanlığına tabii olan Türkler hakkındaki tarihi bilgilerine ışık tutulmaktadır. Ayrıca Japonların Türkler hakkındaki tarihi bilgilerini derinlemesine inceleyen ve gün yüzüne çıkaran bu yazıda, modern Japon Türkolojisinin nasıl bir gelişme gösterdiği de izlenebilmektedir.

11. Miyuki Aoki GIRARDELLI. *Tracing Origins Along the Silk Road: Japanese Architect Itō Chūta's Travel in the Ottoman Lands* (s. 245-258).

GIRARDELLI'nin yazısında modern Japon mimarisi için *kenchiku* terimini ortaya atan Japon mimari tarihçisi Itō CHŪTA'nın 1902-1905 yılları arasında gerçekleşen dünya turu sırasında Osmanlı topraklarına yaptığı seyahate odaklanılmaktadır. Bununla beraber GIRARDELLI, yazısında Itō CHŪTA'nın Japon mimari dilindeki Doğu mimarisine karşı eleştirel bir görüş kurma çabalarını analiz etmektedir. Yazar ayrıca Itō CHŪTA'nın Doğu ile Batı arasında olan Bizans mimarisine değer verdiğini gösteren ve Osmanlı seyahatleri ile ilgili bilgiler de içeren kapsamlı notları üzerinde de durmaktadır.

12. Klaus RÖHRBORN. *The Beginning of Turkish Philology and Linguistics in Japan* (s. 259-288).

RÖHRBORN, Japonya'daki Türk filolojisi üzerinde yaptığı bu kapsamlı çalışma ile AKIO'nun aktardıklarını genişletmektedir. Söz konusu bu çalışmada özellikle Ortaçağ Budist dönem ve erken modern dönemde oluşturulmuş İç Asya Uygur metinlerinin deşifresine odaklanılmaktadır. Yazarın belirttiğine göre Japon Türkolojisi, Budist Uygur metinleri ile Çin kalıpları arasındaki ilişkiye verdiği önem bakımından Avrupa geleneğinden ayrılmaktadır.

13. Mehmet ÖLMEZ. *Appendix to the "The Beginning of Turkish Philology and Linguistics in Japan"* (s. 289-305).

RÖHRBORN'un eski öğrencisi olan ÖLMEZ'in Türkoloji alanındaki Japon faaliyetlerini incelediği bu yazısı, hocası RÖHRBORN'un yukarıdaki çalışmasının bir nevi devamı niteliğindedir. ÖLMEZ'in bu eseri, RÖHRBORN'un çalışmasını 2009 yılına kadar genişleterek Japon Türkolojisinin kapsamlı bir listesini ve incelemesini sunmaktadır. Bunun yanı sıra ÖLMEZ, Uygur metinleri ile diğer Türkçe

materyaller üzerinde çalışan Japon bilim insanlarının önemli eserlerini sunan bu çalışmasını hazırlarken RÖHRBORN'un metodunu takip etmiş ve bunu hocasının çalışmasına bir ek olarak yayımlamıştır.

14. Banu KAYGUSUZ. *F. Beato Beyond Empires: Flaneur, Photo Reporter, Merchant* (s. 306-322).

KAYGUSUZ'un yazısında Osmanlı İmparatorluğu ile Japon İmparatorluğu Dainippon'u birleştiren fotografik kariyerlerden yararlanarak XIX. yüzyılda Orta Asya ve Doğu Asya arasındaki uluslararası kültürel ve teknolojik etkileşim süreçlerine odaklanılmaktadır. Yazı, geleneksel Japonya'nın estetik bir temsili olan erken Meiji dönemine ait ilk fotoğraf serilerini oluşturan kişi olarak anılan Felice BEATO'nun (Japonya'da bilinen adıyla Felix BEATO) hayat hikâyesini konu edinmektedir. Söz konusu bu çalışmada KAYGUSUZ, BEATO'nun Osmanlı dünyası ile olan bağlantılarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

15. Oğuz BAYKARA. *Translation Practices on the Silk Road and Akutagawa Ryūnosuke's 'Toshishun'* (s. 323-338).

BAYKARA, Akutagawa RYŪNOSUKE'nin *Toshishun* adlı kısa öyküsünün kadim Çin ve Hint versiyonları ile bunların çeviri analizlerine değinmektedir. Giriş ve teorik çerçeve kısımları ile başlayan çalışmada BAYKARA, AKUTAGAWA ve *Toshishun* hakkında bazı bilgiler verdikten sonra *Toshishun*'un kaynak ve erek metinleri üzerine karşılaştırmalı bir analiz yapmaktadır. Ardından ise Hint ve Çin versiyonları hakkında bir takım bilgiler vermektedir. Bunların ardından BAYKARA, metinler üzerinde yapısal ve tematik bir analiz çalışması gerçekleştirmekte, karakter, zaman, mekân, konu ve temalar üzerinden karşılaştırma yoluna giderek çalışmasının sonuç bölümünü oluşturmaktadır.

16. Satō MASAKO. *Transforming an Ancient Myth into a Popular Medieval Tale* (s. 339-363).

Antik Japon yazılı hikâyelerinden *Kojiki* ve *Nihon Shoki*'de *Ame-waka-hiko* adlı kahramanın *Heavenly Young Prince* adlı efsanevi bir hikâyesi yer almaktadır. Bunun yanı sıra *Ame-waka-hiko Sōshi* 'Book of the Heavenly Young Prince' adında resimli bir parşömen de bulunmaktadır. Söz konusu bu iki eserin başlıkları birbirleri ile bağlantılı gibi görünse de aslında konuları oldukça farklıdır. Bu yazıda

MASAKO, yukarıda bahsi geçen iki hikâyenin temel içeriklerini ve sembollerini analiz ederek karşılaştırmaktadır. Ayrıca, eski devlet sistemi gücünü kaybettiğinden sonra insanlarda ne gibi hislerin uyandırdığına ve kültürel değişimi etkileyen faktörlere bakarak bu öğelerin değişimini ele almaktadır. Bir giriş kısmı ile başlayan çalışma, başlıklar halinde ilerlemekte ve sonuç bölümüyle tamamlanmaktadır. Buna ek olarak yazar, anlatımını desteklemek açısından sık sık tablolar ve karşılaştırmalardan da yararlanmıştır.

Kosimcan SODIKOV. Maǵmud Kaşgariy: Devanu Lugati-t-Türk [Türkiy Süzlar Devani], Gafur Gulam Nomidaǵi Naş-riyet, Toşkent, 2017, ss. 488, ISBN: 978-9943-03-972-8

Rihsitilla ALIMUHAMEDOV

Tashkent State Institute of Oriental Studies (Tashkent/Uzbekistan)
E-mail: rixsitilla@gmail.com

Özbekçeden Aktaran: Saidbek BOLTABAYEV

İstanbul University (İstanbul/Turkey)
E-mail: saidbekboltabayev@gmail.com

Özbek filolog, Kasımcan SADIKOV [PAZİLOĞLU] (Kosimjon Sodikov Pozilovich) 1 Ocak 1954'te Taşkent'te doğdu. 1980 yılında Taşkent Devlet Üniversitesi Özbek Filolojisi bölümünden üstün başarı diplomasıyla mezun olmuştur. 1987 yılında Profesör Gubeydulla AYDAROV'un danışmanlığında, “*Kutadgu Bilig'in Dil Özellikleri (Eserin Uygur Harfli Nüshasına Göre)*” konulu doçentlik tezini, 1992 yılında ise “*XI-XV. yüzyıllar Uygur Harfli Türkçe Yazıtların İmla ve Fonetik Özellikleri*” konulu doktora tezini verdi ve doktor unvanını aldı. 1999 yılında Türk dilleri dalında Profesör unvanını aldı. Halen Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Klasik Filoloji bölümü başkanlığını yürütmektedir. SADIKOV, Eski Türk yazı sistemleri,

Türkçe yazıtların dili, Türkçe yazmalar tarihi, Eski Türklerin dinî ve felsefî düşünceleri üzerinde bilimsel incelemeler yapmıştır.¹ Kendisinin bazı önemli çalışmaları şunlardır:

Alişir Nevai, Mühakemetü'l-lügatayn, Taşkent 2017.

Ecdatlarımız bitigi, Fen Neşriyatı, Taşkent 1990.

Eski Türki Yazuvlar, Taşkent 2008.

Eski Uygur Yazuvı, Gafur Gulam adlı Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 1989.

Kadimgi Türki Halklarının Dini-Felsefi Kararları, Taşkent 2004.

Kadimgi Türki Yazuvlar, Taşkent 1995.

Köktürk Bitigleri: Metin ve Uniñ Tarihi Telkini, Taşkent 2004.

Kutadgu Bilig'in Til Hususiyetleri, Ölmes Abideler (Özbekistan Halklarının Kadimgi Yazma Yadgarlıkları Boyıça Tedkikatlar), Fen Neşriyatı, Taşkent, 1989: 229-306.

Kutadgu Bilig'niñ Uygur Yazuvlı Herat Nüşhası, Taşkent 2010.

Özbek Edebi Dili Tarihiden, Özbekistan Neşriyatı, Taşkent 1994. [A. ALIEV ile]

Özbek Tili Tarihi. Taşkent 2009. [N. RAHMANOV ile]

Özbek Tiliniñ Yazma Üslublari Tarihiden, Taşkent 2010. [K. AMANOV ile]

Türk Tili (Türk Filologiyasi Bölümü 1. ve 2. Sınıf Talebeleri Üçün Okuv Kollanma), Taşkent 2003.

Türki Hücetçilikniñ Tarihi İldizleri, Taşkent 2012. [K. AMANOV ile]

Türki Metinnevislik Tarihiden, Kadimgi Yazma Yadgarlıklar, Yazuvçı Neşriyatı, Taşkent. 2000: 117-204.

Türki Til tarihi, Taşkent 2009.

Türki Yazma Yadgarlıklar Tili: Edebi Tilniñ Yüzege Kelişi ve Tiklenişi, Taşkent 2006.

---

¹ Özbek filolog ve Türkolog hakkında daha geniş bilgi için bk. BOLTABAYEV, S. (2013). "Özbek Türkolog Kasımcan Sadıkov'un Çalışmaları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 51: 35-62.

Uygur Yazuvı Tarihi (Menbaşinaslık ve Kitabet Tarihi Meseleleri), Maneviyat Neşriyatı, Taşkent 1997.

Yazuv Tarihi ve Kitabet Sanatı, Taşkent 2006. [S. GANIYEVA ile]

Eski Türk Felsefesi, Taşkent 2008.

Eski Türki Bitigler, Taşkent 2009.

XI-XV. Yüzyılların Türki Yazuvdagi Yadgarlıklar, Fen Neşriyatı, Taşkent 1994. [M. KAZAK-BAY ile]

Türk dili tarihi, eski Türk dili ve Türk bilimi için en önemli eserlerden biri olan Kaşgarlı Mahmut'un *Dīvānu Luğāti't-Türk* eseri dünya Türkologları tarafından Türk, İngiliz, Rus dillerine tercüme edilip yayınlanmıştır. Özbekistan'da bu sözlük 1960-1963 yıllarında 3 cilt olarak S. MUTALLİBOV tarafından neşredilmişti. O günden bu yana 50 yılı aşkın süre geçti. Bu zaman içinde MUTALLİBOV'un yayımı birkaç kuşak uzman için başvuru kitabı olarak kullanıla gelmiştir. MUTALLİBOV'un yayımı kendi çağı için mükemmel bir çalışmaydı. Ama zaman geçtikçe Türk filolojisinin gelişmesi neticesinde *Dīvānu Luğāti't-Türk*'e olan ilgi arttı, eserde ileri sürülen fikirlerin yorumlanmasında birçok yönden farklılıklar meydana geldi. Eserin günümüz Türkoloji'sinin ulaştığı başarılar ve yeni yorumlara göre yeniden hazırlanması, bunun dışında önceki yayımda açıklanması veya düzeltilmesi gereken hususların ele alınması elzem idi. Bu sebeplerden dolayı *Dīvānu Luğāti't-Türk*'ün düzeltmelere ve açıklamalara yer verilen yeni bir neşrine ihtiyaç vardı.

Bunun gibi zor ve meşakkatli işi önde gelen Özbek Türkolog, tanınmış bilim adamı SADIKOV yerine getirmeyi başarmıştır. Buna göre, yeni neşir, "*Salih Mutallibov'un tercümesine dayanılarak yeniden gözden geçirilen, doldurulan, değişikliklere ve düzeltmelere yer verilen neşirdir.*" (s. 2)

SADIKOV'un bu kitap üzerinde on bir yıldan beri özel önem vererek çalıştığına bizzat kendim tanık oldum. Yeni yayımı ele alan ve gören uzman kişi neşrin diğer yayımlardan tamamen farklı olduğunu ilk bakışta anlayacaktır. Kitabın giriş kısmında eser ve onun yazma nüshasıyla ilgili bütün bilgiler tutarlı bir şekilde gösterilmiştir: "Kaşgarlı Mahmut ve onun *Dīvānu Luğāti't-Türk* eseri" (s. 3-10);

“Metnin Neşrinde Gözetilen İlkeler” (s. 10-11); “Metinde Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri” (s. 12).

SADIKOV’un yayımı saha uzmanları ve sahayla ilgilenenler için mükemmel bir yayım olduğu söylenebilir. Eserde yer alan manzum parçaların Özbekçe açıklamasında da hem bedî, hem de bilimsel izahlar gösterilmiştir.

Örneğin:

Öpkâm kelip oğradım

Arslanlayu kökrädım

Alplar başın toğradım

Emdi meni kim tutar?

“Öfke ve gazap ile yağı üzerinde gittim. Arslan gibi kükredim. Alplerin başını kestim. Sonra kalabalığın ortasında, artık beni kim tutar, diye bağırdım” [Öfkeyle yağının üzerine gittim, aslan gibi kükredim, alplerin başını kestim, artık beni kim tutar?] (s. 63).

Bu neşrin en önemli özelliklerinden biri de maddelerin orijinal Arap harfleri ve transkripsiyonları ile birlikte sunulmuş olmasıdır. Örneğin, (تَوَار) *tawar* (тавар) ‘mal; kumaş’ (s. 165); (يَاغِز) *yağız* (яғиз) ‘yağız rengi (Özbekçe *konğır*)’. Toprak rengi de bu renkte olduğu için *yağız yer* denir.’ (s. 326).

SADIKOV, eseri yayıma hazırlarken MUTALLİBOV’un neşrinden istifade etmiştir. Aynı zamanda eserde geçen bütün Türkçe kelimeler, örnekler ve Arapça ıstılahlar için yazmanın aslına başvurulmuştur. Önceki neşirde bazı yerlerde, özellikle Türkçe metinde yanlışlar, açıklanması gereken yerler bulunmaktaydı. Eserde kullanılan Arapça ıstılahların anlamlarını gün yüzüne çıkarmak için Arap dili uzmanlarının (S. RUSTAMİY ve A. İSTAMUTDİNOV) yardım ve desteklerine başvurulması yapılan işin kıymetini yükseltmiştir. Bu konuda, kitabın giriş kısmında (s. 12) bilgi verilmiştir. Kitabın sonunda ise eserde yer alan Arapça dilbilimi terimlerinin açıklamaları vardı (s. 479-480). Örneğin, (منقوص) *manķūş* ‘son harfleri *elif, vāv, yā* olan sözler’ (s. 479), vs.

SADIKOV'un eserin yazma nüshası üzerinde yaptığı incelemeler, çalışmanın başarılı olmasını sağlamıştır. Sözlükte bazı yerlerde hem *fetha* ile hem *kesre* ile yazılan kelimeler mevcut olup, önceki yayımlarda söz konusu kelimelerin ya *fetha* ile ya da *kesre* ile okunuşu gösterilmişti. Hatta bir harf için iki harekenin konması nüsha müstensihinin hatası olarak da düşünülmüştü. SADIKOV, bunun çözümünü de açıklayabilmiştir. Ona göre, eserin müstensihi (Muhammed bin Ebî Bekr Dımaşkî) istinsah işini tamamladıktan sonra yazılanları tekrar gözden geçirmiştir. Bunu nüshanın haşiye kısmına yazılan derkenar notlarından anlamak mümkündür. Bununla birlikte müstensihin birkaç kez ve birkaç kelime için 'sehven' bir harfe iki hareke göstermiş olması oldukça zor ihtimaldir. Söz konusu kelimeler çeşitli lehçelerde iki şekilde telaffuz edilmiş olmalıdır.² Örneğin, (بُتُق) *butaq~butıq~budak*. Bu sözde bulunan (ت) /t/ harfinin *fetha* ile okunan şekli mevcut olduğu gibi, *kesre* ile okunan şekli de olmalıdır (s. 152).

Yayımlanan neşre orijinal yazmada yer alan dünya haritası ve Uygur yazısı ile ilgili bilgilerin bulunduğu yapraklar da ilave edilmiştir (s. 192-193).

Bu çalışmayla *Divānu Luġāti't-Türk*'ün Özbekçede yeni bir neşrine kavuşmuş olduk. Meşakkatli ve zahmetli bir çalışmanın ardından ortaya böyle bir eser çıkardığı için değerli filolog ve Türkolog SADIKOV'u gönülden tebrik ediyoruz.

---

² Bu konuda daha geniş bilgi için bk. SADIKOV, K. (2015). "Divanü Lüġati't-Türk Yazmasında Kullanılan Harf Harekeleri, İşaretler Ve Bazı Sözlerin Okunması Meselesi", Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü Şarkşinaslık Bilimsel Dergisi, 1: 72-76.

Egemen Çağrı MIZRAK. Bozkır Kavimleri, M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 316, ISBN: 978-6-051-55589-8

Salih DEMİRBİLEK

Ondokuz Mayıs University (Samsun/Turkey)
E-mail: salihd@omu.edu.tr

Bozkır/göçebe kültürünü benimsemiş kavimlerin, başta Çin olmak üzere pek çok kavmi uzun yıllar itaatleri altında tutmayı nasıl başardıkları tarih boyunca sorgulanmış konulardan birisidir. Kaldı ki bu kültür sadece İç Asya'da değil, birbirini tetikleyen göç dalgalarıyla Hindistan, İran, Anadolu yollarıyla Avrupa ortalarına kadar yayılmıştır. Bu yüzden olsa gerek bu kültürün ilk görüldüğü kavimler ve coğrafyalar daha başlangıcından itibaren tarihî kroniklere ve raporlara ilgi çekmeye başlamıştır. Ancak, ilk bilgilerin kopuk ve yetersiz oluşunun yanı sıra ilk göçebelerin farklı adlarla farklı coğrafyalarda kaydedilmiş olmaları gibi sorunlar sebebiyle günümüzde bu kavimler hakkında sağlıklı bilgilere sahip olmamızı engellemektedir.

Tarih boyunca bozkırlılardan bahseden başta Çin yıllıkları olmak üzere tarihî kaynaklar, farklı rivayetler altında bu kavimleri farklı etnik gruplara dâhil

etmişlerdir. Günümüzde de yapılan aslında farklı değildir. Bu konuda ilk bilimsel çalışmalara girişenler yine Avrupalılar olmuştur. Dolayısıyla ilk yayınlarda yapılagelen bilgilendirme, aktarmalarla kabul edilmiş bilgi olarak sonraki çalışmalara yansıtılmıştır. Bu bağlamda örneğin bozkır kavimlerin etnik yapılarının genellikle İranî ya da Mongoloid ırk olduğu bilgisi genellikle kabul görmüştür.

Türkiye’de bozkır kavimleri ile ilgili çalışmalar daha geç başladığından olsa gerek bu konuda da Türk tarih tezi yenidir. Ancak, son zamanlarda Eski çağ Türk tarihi çalışmalarının sayıca ve keyfiyetçe daha da artması sonucu, Türk tarih tezi bilimsel zeminde daha güçlü kendini göstermektedir. Bunun son örneği de MIZRAK’ın eseridir.

MIZRAK, eserinde Türkistan ve Kuzey Hindistan coğrafyasındaki bozkır kavimlerini tanıtmakta ve özellikle bu kavimlerin iddia edildiği gibi köken olarak sadece Indo-Europid ya da Mongoloid kökenli olamayacağı; bu kavimlerin Altaylı, özellikle Türk kökenli olabileceğine yönelik kanıtlar sunmaktadır. Bu kanıtlar tarihî kaynaklarda geçen etnik rivayetler, Altay kavimleri ile örtüşen kültürel özellikler ve antropolojinin sağladığı genetik verilerdir. Bu kanıtlarla söz konusu coğrafyadaki kavimlerin İç Asya’daki bozkırlarla güçlü bağlantılarını korudukları ve Altaylı özellikle Türk menşeli olmalarının daha muhtemel olması gerektiği ortaya konulmaktadır.

MIZRAK’ın eseri altı bölümden oluşmaktadır:

I. Bölüm: Giriş (s. 14-17)

II. Bölüm: İlk Yurtlar, Ezelî Düşmanlar: Hun-Yüeh-Chih Çatışması ve Tetiklenen Zincirleme Göç Dalgası (s. 19-88)

III. Bölüm: Hunların Ataları ve Tarihsel Kökenleri (s. 89-114)

IV. Bölüm: MS. IV-VI. Yüzyıllar Arasında Doğu İran, Baktriya/Toharistan ve Kuzey Hindistan’da Zuhur Eden Bozkır Kavimleri (s. 115-188)

V. Bölüm: Fizikî Antropolojik Veriler Işığında Eski Çin’in Kuzey-Kuzeybatı Sınırlarındaki “Sarışın-Kızıl” Sekenelerin Menşei (s. 189-242)

VI. Bölüm: Konumuzla Bağlantılı Geçmiş ve Günümüz Kavimlerin Genetik Analizleri Üzerine (s. 243-307).

Eser, *Sonuç* (s. 273-288) ve *Kaynakça* (s. 289-307) bölümlerinin yanı sıra *İsimler ve Kavim Adları* ile *Yer Adları*'ndan oluşan iki ayrı *Dizin* (s. 308-316) ile sona ermektedir.

Bu bölümlerde başlıca işlenmiş başlıca konular şunlardır:

I. Bölüm: Giriş (s. 14-17) kısmında, İç Asya'da bozkır kavimlerinin Çin ya da kendi aralarındaki hâkimiyet mücadelesi sonucunda tetiklenen göç dalgasıyla birlikte bozkır kültürünün Batı Türkistan ve Hindistan'ın kuzeyine kadar yayılmasına ve bu yeni coğrafyanın ilk bozkır kavimleri olan Saka, Yüeh-chih, Chionit/Hionit ve Ak Hunların ilk bilimsel yayınlarda genellikle Indo-Europid ya da Mongoloid kökene dayandırıldığına işaret etmektedir. Bu bölümde, bu geniş coğrafyanın kısa sürede nasıl Türkleştirildiği sorusunun ise gözden kaçırıldığına değindikten sonra söz konusu kavimlerin etnik yapılarının tekrar sorgulanması gerektiğine değinilir. Bölümün sonundaki şu cümle eserin yazılma sebebini de vermektedir:

“Kaynaklardaki soy-şecerelerini, sosyo kültürel yapılarını, fizikî-antropolojik özellikleri ve günümüz milletleriyle genetik akrabalıkları bağlamında bir araya getirerek muhtelif tespitler yapmaya çalışacağız”.

II. Bölüm: İlk Yurtlar, Ezelî Düşmanlar: Hun-Yüeh-Chih Çatışması ve Tetiklenen Zincirleme Göç Dalgası (s. 19-88) adını taşımaktadır. Bu bölümde ağırlıklı olarak Türkiye'de daha az işlenmiş bozkır kavimlerinden Yüeh-Chihler konu edinmiştir. Onların Hun ve Usunlarla mücadeleleri, Baktriya (Toharistan) bölgesine göç edip yerleşmeleri ve nihayetinde ardılları olan Kuşanların yükselişi ve düşüşü yine belgeler ışığında ele alınmaktadır. Bu bölümde Yüeh-Chihlerin göçe zorladıkları Saka boylarının göç hareketleri ve bu kavimlerin etnik yapısı ile ilgili tartışmalara değinilmektedir.

III. Bölüm: Hunların Ataları ve Tarihsel Kökenleri (s. 89-114) bölümünde Shang ve Chou Hanedanları zamanlarında komşuları olan bozkır kavimleri olan Kuei-fanglar, Hsien-yünler, Junglar ve Tilerin Hunlarla olan tarihî (soy) bağlantıları üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca Hun şeceresi ve devlet teşkilatı yer almaktadır. Yukarıdaki bozkır kavimleriyle Hunlar arasında ortak kültürel noktaları tespit edilmektedir.

IV. Bölüm: MS. IV-VI. Yüzyıllar Arasında Doğu İnan, Baktriya/Toharistan ve Kuzey Hindistan'da Zuhur eden Bozkır Kavimleri (s. 115-188) adını taşımaktadır. Bu bölüm ağırlıklı olarak Ak Hunlara (Eftalit) ayrılmış olmakla birlikte; Chionitler, Kidaritlerin Hunlarla ve Sakaların, Massagetlerin ve Kermichonların ise Köktürklerle akrabalık ilişkileri üzerinde durulmaktadır.

V. Bölüm: Fizik Antropolojik Veriler Işığında Eski Çin'in Kuzey-Kuzeybatı Sınırlarındaki "Sarışın-Kızıl" Sekenelerin Menşei (s. 189-242) bölümünde Avrasyalı bozkır kavimlerinin dış görünüşleri ile ilgili tarihî kayıtlarla antropolojik verilerdeki bilgiler sunulmaktadır. Bu bölümde ayrıca "Turanî/Turanid/Turanoid Tip" ve "Günümüz Kavimlerinin Sefalik Endeks Ölçümlerine Dair Bazı Çalışmalar" başlıklı iki kısma yer verilmiştir.

VI. Bölüm: "Konumuzla Bağlantılı Geçmiş ve Günümüz Kavimlerin Genetik Analizleri Üzerine (s. 243-307)" adını taşımaktadır. Bu bölümde de soy-genetik araştırmaları ve bu araştırmaların ışığında MÖ. VII. yüzyıldan MS. VI. yüzyılın ortalarına kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'da adı geçen bozkır kavimlerinin ve günümüz milletlerin genetik akrabalığı işlenmiştir.

Eserin, bozkır kavimleri hakkındaki bilgilerimizi derinleştirmesinde katkı yaptığı şüphesizdir. Eserde pek çok bozkır kavmi tanıtılmaktadır ki bu kavimler hakkında yeri geldikçe tarihî ve çağdaş kaynakların tanıklığına başvurulmuştur. Şüphesiz bu yorumlar eseri daha da zenginleştirmektedir.

Bu kavimleri tanımanın yanı sıra tarih boyunca bize hiç de yabancı gelmeyen Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan coğrafyalarını, bu coğrafyalardaki ilk bozkır kavimlerinin (MÖ. VII-MS. VI yüzyıllar) tarihî ve kültürel seyrini de izleyebiliyoruz. Söz konusu coğrafyada kurulmuş bozkır kültürünün Turanî olabileceğini hesaba katmadan sadece kaynağını Europid ya da Mongoloid olarak görmenin haksızlığı da eseri okuyunca daha da pekişiyor. Dolayısıyla eser bu yönüyle bozkır kültürüne yönelik bir Türk tarih tezinin sistemleşmesi ve güçlenmesine katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak eserin gerek bozkır kültürüne gerek bu kültürün dayandığı etnik temel tartışmalarına sunduğu katkılardan dolayı yazarını tebrik ediyor, kendisinden yeni çalışmalarını beklediğimizi ifade edelim.

**Ramazan ŞEŞEN. İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve
Türk lkeleri, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş Yeni
Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017, ss. 304,
ISBN: 978-605-9521-26-0**

Hayrettin İhsan ERKOÇ

anakkale Onsekiz Mart University (Çanakkale/Turkey)
E-mail: h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr

İslâm ncesi Türk Tarihi'nin en önemli kaynak gruplarından birisini İslâmî kaynaklar oluşturmaktadır. Bu kaynaklara bakıldığı zaman, bunların genellikle tarihlerden (kroniklerden), seyahatnamelerden ve coğrafya eserlerinden meydana geldiği görülmektedir. Bu kaynaklarda özellikle Batı Türkistan yani Orta Asya'nın batı bölgeleri ile Hazar-Karadeniz'in kuzeyindeki bölgeler hakkında daha ayrıntılı bilgiler bulunmakta, ancak daha uzak bölgeler hakkındaki bilgiler de nispeten daha az ölçüde yer almaktadır. Batı Türkistan'ın ve Doğu Avrupa'nın Çin'e uzak olması nedeniyle, İslâm ncesi Türk Tarihi'nin en kapsamlı kaynak grubu olan Çin kaynaklarında bu bölgeler hakkında verilen bilgiler hacimce daha azdır. Bu yüzden, İslâmî tarih eserleri özellikle Heftalitler, Türk Kağanlığı-Sasanî İmparatorluğu savaşları, İslâm ordularının Türkistan'daki işgal hareketleri ve

Türk-Arap savaşları hakkında bize Çin kaynaklarına göre daha fazla bilgi sağlamaktadır.¹ Elbette, sözü geçen İslâmî eserlerin anlattıkları olaylardan sonraki yüzyıllarda kaleme alınmış olması, bu kaynaklarda verilen bilgilere ihtiyatla yaklaşılmasına neden olmaktadır. Ancak, özellikle “Abbasî Rönesansı” olarak adlandırılan süreçte meydana getirilmeye başlanan İslâmî coğrafya eserleri, bize Türk ülkeleri ve İslâm öncesi Türk Tarihi hakkında son derece önemli bilgiler sağlamaktadır. Bilindiği üzere Moğolistan’da yaşayan çeşitli Türk halkları, Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde (744-840) ve sonrasında batıya doğru göç etmeye ve Çin’den uzaklaşmaya başlamışlardır. Ayrıca, Tang Hanedanı’nın (618-907) çöküşüyle birlikte Çin’in iç kargaşalara düşmesi sonucunda kuzeyindeki ve batısındaki bölgelere olan ilgisinin azalmaya başladığı bilinmektedir. Bunlar gibi nedenler, Çin kaynaklarında IX. yüzyıldan itibaren Türk halkları hakkında aktarılan bilgilerin de azalmasına yol açmıştır. İşte İslâmî kaynaklar ve özellikle de coğrafya eserleri, Türk Tarihi’nin ve Türk ülkelerinin bu dönemini aydınlatma konusunda ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu eserlerin bir kısmı orijinal bilgiler içerirken, bir kısmı daha eski eserlerdeki bilgileri kopyalamakla yetinmiştir. Bu yüzden de bazı eserlerde anakronizm sorununun olduğu gözlemlenmekte, bu da araştırmacıları ihtiyatlı davranmaya sevk etmektedir. Sözü ettiğimiz bu coğrafya eserleri, XIX. yüzyılda çeşitli Avrupa dillerine çevrilmeye ve üzerlerinde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu eserlerin doğrudan Arapçadan Türkçeye kazandırılması ise büyük oranda Ramazan ŞEŞEN tarafından yapılmıştır.²

ŞEŞEN’in bu çalışmamızda tanıtımını yaptığımız *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* başlığını taşıyan eseri, ilk kez 1985 yılında Ankara’da Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından basılmış, 1998 yılında aynı kurumdan ikinci baskısı çıkmıştır. Kitabın bu birinci basımından sonraki ikinci basımı da 2001 yılında Ankara’da Türk Tarih Kurumu tarafından yapılmıştır.³ Mayıs

¹ Doğu ve Orta Avrupa Türk Tarihi hakkında geniş kapsamlı bilgiler veren Roma-Bizans, Rus ve diğer Avrupa kaynakları da burada unutulmamalıdır.

² ŞEŞEN, bu kitabının dışında diğer bazı çalışmalarında da Arapçadan Türkçeye çeşitli kaynak çevirileri yapmıştır (2017: 9).

³ ŞEŞEN’in kitabının 2001 basımının tanıtımı, 2016’da İlyas UÇAR tarafından yapılmıştır (2016: 139-142). UÇAR, bu tanıtım çalışmasında ŞEŞEN’in hangi Arapça eserde hangi Türk halkları ve ülkeleri hakkında bulunan ne tür bilgileri çevirdiğini ayrıntılı bir şekilde ele almış olduğu için, tanıtım yazımızda bu konu hakkında ayrıntıya girmedik.

2017’de ise İstanbul’da Bilge Kültür Sanat, ŞEŞEN’in bu kitabının yeni bir basımını gerçekleştirmiş, kitabın genişletilmiş ve gözden geçirilmiş yeni baskısını okuyucularla buluşturmuştur.

ŞEŞEN’in *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* başlığını taşıyan çalışması, toplam 304 sayfadan oluşmaktadır. Kitapta 7. sayfadaki Önsöz’de kitabın eski basımları tanıtılmış, yeni baskıdaki değişikliklerden söz edilmiş ve kitapta geçen bazı terimlerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Ardından, 9.-29. sayfalar arasında yer alan *Giriş*’in 9.-18. sayfalardaki ilk dokuz sayfasında kitabın amacı, kitabın kapsamına giren coğrafî bölgeler, Arapların Türklerle ilk temasları, Türklerin arasında İslâmiyet’in yayılmaya başlaması ve Türklerin İslâm Devleti’nin hizmetine girmeleri konuları hakkında bilgiler verilmiştir. *Giriş*’in 19.-24. sayfaları arasında, Türkler ve Türk ülkeleri hakkında verdikleri bilgileri bu kitapta Türkçeye çevrilmiş olan İslâm coğrafyacıları ile onlarda bulunan bilgiler, kronolojik bir sırayla sunulmuştur. Bu kısmın son parçasını oluşturan 25.-29. sayfalarda ise, kitapta çevrilen kaynaklarda ne gibi bilgiler yer aldığı okuyuculara anlatılmıştır.

Giriş’in sona ermesiyle birlikte, kitabın *Tercümesi Verilen Metinler* başlığını taşıyan esas kısmı başlamaktadır. ŞEŞEN, burada yaptığı çevirileri dört bölüme ayırmış, bunları genellikle çevirilerini yaptığı eserlerdeki bilgi miktarına göre düzenlemiştir. ŞEŞEN ayrıca, yaptığı her çevirinin altında yararlandığı Arapça neşirlerin ya da yazmaların künyelerini de sunmuştur.

Birinci bölüm *Bütün Türk Ülkelerinden Bahseden Metinler* başlığını taşımakta, kitapta 33.-152. sayfalar arasında yer almaktadır. ŞEŞEN, bu bölümü şu alt başlıklar şeklinde ayırmıştır:

I. Mahmûd el-Kâşgari, *Dîvânü lugâti’t-Türk*’ten

II. Mücmelü’t-tevârih ve’l-kısas’tan

III. İbn Rüste, *el-A’lâku’n-nefise*’den

IV. Mes’ûdî, *Mürüccü’z-zeheb ve medâinü’l-cevher*’den

V. Mes’ûdî, *et-Tenbih ve’l-işrâf*’tan

VI. Mes'ûdî, *Acâibü'd-dünya*'dan

VII. *Hudûdü'l-âlem*'den

VIII. Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*'dan

IX. Köprülü Kütüphanesi, nr. 1623'teki yazmadan

X. Avfî, *Cevâmiu'l-hikâyât ve levâmiu'r-rivâyât*'tan

XI. İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*'tan

XII. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*'dan

XIII. Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*'dan

EK: Mübârekşah ve Reşîdüddin'in eserlerindeki Türk kabileleri listesi

Umumiyetle Batı Türkleri'nden Bahseden Eserler; Ebû Zeyd el-Belhî Ekolü başlığını taşıyan ikinci bölümün (s. 153-179) alt başlıkları şu şekildedir:

I. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'ten

II. İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-arz*'dan

III. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim*'den

IV. Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Tuhfetü'l-acâib*'den

Kitabın 181.-202. sayfaları arasında yer alan ve *Türkler Hakkında Kısa ve Dağınık Bilgiler Veren Eserler* başlığını taşıyan üçüncü bölüm, aşağıdaki alt başlıklara ayrılmıştır:

I. İbn Hurdâdbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'ten

II. Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*'dan

III. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harac*'dan

IV. İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*'dan

V. Makdisî, *Kitâbü'l-Bed ve't-târîh*'ten

VI. Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin eserlerindeki Türkler'le ilgili kısımlar

VII. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'ten

VIII. İbn Saîd el-Mağribî, *Kitâbü'l-Coğrafyâ*'dan

IX. Cemâl-i Karşî, *Mülhakâtü's-Surâh*'tan Satuk Buğra Han'ın müslüman oluşuyla ilgili hikâye

Sâmânîler Devrinde Mâverâünnehir adını taşıyan dördüncü bölüm (s. 203-278), kitabın son bölümü olup şu alt bölümlerden oluşmaktadır:

I. İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-arz*'dan

II. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim*'den

EK: İbn Hassûl'ün *Kitâbü Tafzîli'l-etrâk alâ sâiri'l-ecnâd* adlı risâlesinin tercümesi

Kitabın bu dört bölümünün sona ermesinin ardından ise, *Dizin* (s. 279-304) yer almaktadır. ŞEŞEN, *Dizin*'i şu kısımlara bölmüştür:

1. Kavim, Kabile, Boy, Hanedan ve Devlet Adları; 2. Hükümdar Unvanları; 3. Şahıs Adları; 4. Yer ve Bina Adları (Ülke, bölge, şehir, kasaba, köy, ırmak, kanal, deniz, göl vb.); 5. Kitap Adları; 6. Bazı Terimler.

Küçük bir sözlük olan bu son kısım sayesinde, okuyucuların metinde karşılaştıkları çeşitli terimleri anlamaları da kolaylaştırılmaktadır.

ŞEŞEN'in kitabının tanıtımını yaptığımız bu yeni basımının, eski basımlardan bazı farkları bulunmaktadır. Bu farklardan birisi, ŞEŞEN'in adının 1985'teki ve 1998'deki baskılarda eseri hazırlayan, 2001'deki ve 2017'deki baskılarda ise eserin yazarı olarak verilmiş olmasıdır. ŞEŞEN'in ilk basımdan sonra eserde yaptığı bir diğer önemli değişiklik, Arapça adların transkripsiyonunda olmuştur. Örneğin 1998 baskısında *Dîvânü lügât el-Türk* şeklinde yazılan eser adı 2017 baskısında *Dîvânü lügâti't-Türk*, 1998 baskısında *Mücmel-el-tavârîh* şeklinde yazılan eser adı 2017 baskısında *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, 1998 baskısında *Sûret el-arz* şeklinde yazılan eser adı da *Kitâbü Sûreti'l-arz* şeklinde verilmiştir. Böylece Arapça adların yazımında hem bir biçim birliği sağlanmış hem de bu adlar Türk okuyucularının daha alışkın oldukları şekillerde yazılmış, ayrıca eser adları kısaltılmak yerine tam biçimleriyle yer almıştır. Yeni baskıda eski baskılardaki yazım yanlışları da düzeltilmiş, böylece 1998 baskısında 295.-297. sayfalarda yer alan *Yanlış-*

Doğru Cetveli'nin bu yeni baskıya konulmasına gerek kalmamıştır. Ancak, incelediğimiz yeni baskıda gördüğümüz bir basım yanlışı, *Dizin*'in 303. sayfadaki beşinci kısmı olan *Kitap Adları*'nda bu adların karşılarında sayfa sayılarının basılmamış olmasıdır. 1998 baskısında ise 292. sayfada bu sayfa sayılarının bulunduğu görülmektedir. Bu baskının en önemli eklemesi ise, 1058'de ölen İbn Hassûl'ün *Kitâbü Tafzîli'l-etrâk alâ sâiri'l-ecnâd* adlı eserinin Türkçeye çevrilerek kitabın dördüncü bölümünün sonuna eklenmesidir.⁴ ŞEŞEN'in de belirttiği gibi, Türklerin askerî üstünlüklerinden söz eden bir risale olan bu eser, böylece Türkçeye kazandırılmıştır.

ŞEŞEN'in tanıtımını yaptığımız bu çalışması, İslâm öncesi Türk Tarihi alanında Türkiye'de yapılan büyük hizmetlerden birisi olmuştur. Özellikle Türk Tarihi'nin bazı dönemleri ve bazı bölgeleri için önemli bilgiler içeren İslâmî coğrafya eserlerindeki bilgilerin Türkçeye çevrilmesi, Arapça bilmeyen kişilerin de bu bilgilerden yararlanabilmelerini sağlamaktadır. Ayrıca, ülkemizde İslâm öncesi Türk Tarihi alanında basılan kitaplara yeterince ilgi gösterilmemesi nedeniyle bu kitapların baskılarının kısa sürede tükenmesi ve bunların temin edilmesinin zorlaşması, bahsi geçen alanın önemli sorunlarından birisi hâline gelmiştir. Bilge Kültür Sanat, ŞEŞEN'in bu değerli kitabını yeniden basarak büyük bir hizmette bulunmuştur.

Kaynakça

İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri (1998). Haz. R. ŞEŞEN, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ŞEŞEN, R. (2001). İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ŞEŞEN, R. (2017). İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

---

⁴ ŞEŞEN, daha önce de benzer şekilde, İbnü'l-Fakih'in eseri *Kitâbü'l-Büldân*'daki kayıtların Türkçe çevirisini kitabının 2001 baskısına eklemiştir. Bu çeviri, kitabının 1985'teki ve 1998'deki daha önceki baskılarında yoktur.

UÇAR, İ. (2016). “İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ramazan Şeşen, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, 300 s.”, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3/5: 139-142.

Klaus RÖHRBORN. Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš-äžük, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2017, XXX+359 S. ISBN: 978-3-515-11862-0

Erdem UÇAR

İzmir/Turkey

E-mail: merdemu@gmail.com

Eski Türkçe dil malzemesi, üç kaynağa dayanmaktadır: 1. VII. ve X. yüzyıldan kalma taşa ve bir kısmı kâğıda yazılı Runik harfli metinler; 2. IX. ve XVII. yüzyıllardan kalma Eski Uygurca yazmalar. Yazmalar, Uygur, Soğd, Mani, Runik, Süryani, Brāhmī ve Tibet alfabeleri kullanılarak yazılmıştır. Bu yazmaların büyük bir kısmı Budist içerikli olup ağırlıklı olarak Uygur ve Mani alfabesiyle yazılan Budist Uygur çevresine ait metinlerdir. İkinci olarak Mani ve Uygur harfli metinler gelir. Bunlar da Maniheizt Uygur çevresine aittir. Bunların dışında bir de Hristiyanlığa ait metinler ve sivil belgeler de mevcuttur. 3. Son olarak XI. yüzyıldan kalma Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerdeki dil verileri (Erdal 2004: 6-8). Tanıtımını yapacağımız sözlük, Eski Uygurca yazma ve belgelerdeki sözvarlığını içermektedir.

GABAIN, 1941'de *Alttürkische Grammatik* başlıklı gramerinin sonuna Eski Türkçe metinler için bir sözlük koymuştur. GABAIN, hocası BANG ile beraber *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfantexte* başlıklı kısa bir Uygurca sözlük neşretmiştir (1931), ama o daha geniş ve ayrıntılı bir sözlük hazırlamayı planlamıştır. Projesini 1960'lı yıllarda talebesi Klaus RÖHRBORN'a havale etmiş ve sözlüğün teorik çerçevesi konusunda ona yardımcı olmuştur. Zaten RÖHRBORN da sözlüğün yeni serilerinde görüleceği üzere eserini müteveffa Sinolog ve Türkolog olan von GABAIN'e ithaf etmiştir.

1960'lı yılların ortasında von GABAIN ve RÖHRBORN, sık sık bir araya gelecek *Uigurisches Wörterbuch* projesinin teorik planını hazırlamışlardır ve akabinde RÖHRBORN sözlüğün malzemesini toplamaya başlamıştır. RÖHRBORN, 1970'li yıllarda *Uigurisches Wörterbuch*'u Giessen'de hayata geçirmek üzere kollarını sıvar ve bunun sonucunda projenin ilk ürünü 1977'de Türkoloji âlemine sunulur. İlk ürün sözlüğün 72 sayfalık ilk fasikülüdür (Lieferung 1). Sözlüğün başlığı şu şekildedir: *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien* [Uygurca Sözlük: İslâm Öncesi Orta Asyası'ndaki Türkçe Metinlerin Dilvarlığı]. Sözlük, yayımlanan bu ilk fasikülün giriş kısmında (s. 1) bir 'Thesaurus' [söz hazinesi] olarak tanımlanmaktadır. Yani sözlük yayımlanmış bütün Uygurca metinlerin sözlerinin listelendiği bir kelime hazinesi olarak tasarlanmıştır. 1977'den sonra, 1979, 1981, 1988, 1994 ve 1998'de sözlüğün diğer 5 fasikülü daha yayımlanır. 6 fasikülde, /a/ ile başlayan bütün kelimeler ile /ä/ ile başlayanlardan *ärñäk* kelimesine kadarki bütün kelimeler bulunmaktadır. 6 fasikül çift sütunlu olmak üzere toplam 446 sayfadır.

30 Nisan 1998'de, *Uigurisches Wörterbuch* projesinin Göttingen Bilimler Akademisi tarafından desteklenmesi kararı alınır. 2005 yılında Akademi'de sözlüğün dijitalleştirilmesi ve güncelleştirilmesi gündeme gelmiştir. RÖHRBORN, yeni projede akademinin uyarıları doğrultusunda sözlüğün işleyişinde önemli bir değişiklik yapmıştır. Yeni projede, Uygurca kelimeler artık 'fiil' ve 'isim, zamir, edat' olmak üzere iki guruba ayrılarak yayımlanacaktır. Yeni projede kelimelerin anlamları Almanca ve Türkçe olarak verilecektir. Bununla birlikte, yazar sözlüğü 'fasikül' olarak değil, 'cilt' olarak neşretmeye karar vermiştir. Ayrıca, sözlüğün bir 'Thesaurus' düşüncesiyle hazırlanma fikrinden de vazgeçilmiştir.

Akademi’de 2005’te alınan karara göre, proje 2007 yılında, *Uigurisches Wörterbuch*’un neşredilmiş bölümlerinin dijitalleştirilmesi ve güncelleştirilmesi konusunda DFG’nin (Deutsche Forschungsgemeinschaft [Alman Araştırma Cemiyeti]) desteği ile çalışmaya başlamıştır. Bu proje kapsamında ilk olarak /a/ ve /ä/ harfleriyle başlayan fiilleri (ab- — äzügle-) içeren cilt neşredilmiştir (Röhrborn 2010). Sözlükte yaklaşık olarak 180 adet fiil ele alınmıştır. Bunun ardından, sözlüğün ‘isim’ cildi çıkmıştır ve bu ciltte /a/ harfinden *a* ve *asvık* kelimeleri arasındaki yaklaşık 550 adet isim, zamir ve edat listelenmiştir (Röhrborn 2015).

Son olarak, 2017 yılında sözlüğün tanıttığımız cildi yayımlanmış ve böylelikle DGF projesindeki son cilt de tamamlanmıştır. Ocak 2017’den itibaren, *Uigurisches Wörterbuch* projesi Göttingen Bilimler Akademisi’nde devam etmektedir. Bu proje için bir komisyon kurulmuştur. RÖHRBORN başkanlığındaki komisyonun yönetiminde kendisinin talebeleri olan J. P. LAUT, J. WILKENS ve Z. ÖZERTURAL çalışmaktadır. *Uigurisches Wörterbuch*’un bundan sonraki ciltleri bu ekip tarafından yayınlanacaktır.

Yeni seride yayımlanan ‘Nomina-Pronomina-Partikeln’ [İsimler-Zamirler-Edatlar] cildinde *aş* ve *äzük* arasındaki kelimeler vardı. 2017’deki bu ciltle de /a/ ve /ä/ harfiyle başlayan ‘İsimler-Zamirler-Edatlar’ tamamlanmış oldu. Dolayısıyla, Uygurcadaki /a/ ve /ä/ harfiyle başlayan bütün kelimelerin sözlüğü ortaya çıkmıştır.

Sözlükteki maddelerin nasıl verildiğinden kısaca bahsetmeye çalışalım. Maddede ilk önce kelimenin okunuşu ve standart harfçevrimi gösterilir. Sonra kelimenin kökenine ve imlâsına dair açıklamalar yer alır. Her kelimenin harfçevrimi verildiği için kelimenin yazıçevrimi sade bir şekilde gösterilir. Mesela, *qaf* için *q* veya *ğayın* için *ğ* kullanılmaz. *Uigurisches Wörterbuch*’a genel olarak bakıldığında sözlüğün etimolojik bir sözlük olmadığı söylenebilir. Ancak kelimeler açıklanırken kelimenin kökeni hakkında daha önce bir açıklama yapılmışsa, sözlükte bu bilgi mutlaka zikredilir. Ayrıca kimi zaman da kelimelerin kökenleri hakkında daha önce söylenenler kabul edilmemişse veya bu konuda yazarın itirazı varsa, önerilen yeni fikir izah edilerek açıklanır. Son olarak, kelimenin anlamları kullanıldığı cümledeki işleviyle beraber sıralanır.

Uigurisches Worterbuch hakkında Şimdiye değin ZIEME, GABAIN, MENGES, ERDAL, JOHANSON, vs. gibi birçok kişi tarafından tanıtma ve eleŐtiri yazılmış, varsa hatalar düzeltilmiŐtir. Bu da böyle geniş ve ayrıntılı bir sözlük için oldukça olağandır. Maddelerde, daha önce dile getirilen eleŐtiriler ve düzeltmeler dikkate alınmıştır.

Klaus RÖHRBORN, *Uigurisches Worterbuch*'un bundan sonraki ciltlerini yayımlamak için yukarıda adları geçen ekiple beraber çalışmalarını ara vermeden sürdürmektedir. Eski Türk filolojisi için temel başvuru özelliğine sahip bu eserin yeni çıkacak ciltlerini merakla beklediğimizi itiraf etmeliyiz.

Kaynakça

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.

RÖHRBORN, K. (1977-1998). *Uigurisches Worterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1-6*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Worterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- – zgl-*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Worterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- – zgl-*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

**Y. KASAI; S. RASCHMANN; H. WAHLQUIST, P. ZIEME
(Eds.). The Old Uyghur Āgama Fragments Preserved in
the Sven Hedin Collection, Stockholm, Brepols, Turnhout
(Belgium), 2017, 298 pp.+32 Plates,
ISBN: 978-2-503-57458-5**

Erdem UÇAR

İzmir/Turkey

E-mail: merdemu@gmail.com

Stockholm Etnografya müzesindeki Sven HEDIN koleksiyonunda Orta Asya dillerine ait birçok orijinal yazma bulunmaktadır. Bu yazmalar, HEDIN'in Çin'e ve Orta Asya'ya yaptığı çeşitli keşif gezileri (1893-1897, 1899-1902, 1927-1932) neticesinde elde edilmiştir. HEDIN koleksiyonunda Uygurca parçalar da vardır. Bu parçaların 'geçici' kataloğu KUDARA tarafından hazırlanmıştır (1980). Katalogda 41 adet parçanın tavsifi yapılmış ve 40 tanesinin de Çince asılları tespit edilerek *Taishō Shinshū Daizōkyō*'daki yeri gösterilmiştir. KUDARA, Almanya'da RÖHRBORN ile beraber HEDIN koleksiyonundaki bütün parçaları neşretmeyi planlamış, ama bu projesini tamamlayamamıştır, ancak koleksiyonda Çince aslını tespit edemediği 41 numaralı Uygurca parçayı (1935.52.0041) neşretmiş ve tavsifini yapmıştır (1983: 185-207). KUDARA, koleksiyondaki dört tahta baskı

metni (1935.52.0017-0020) de neşretmiştir (1992: 1-23). Dolayısıyla, koleksiyondaki 41 parçadan 5 tanesi KUDARA tarafından daha önce neşredilmiştir. Koleksiyondaki *Abhidharmakośabhāṣya*'ya ait 15 adet parça (1935.52.0025-0040) daha önce SHŌGAITO tarafından neşredilmiştir (2014). Son olarak, *Abhidharma-avatāra-prakaraṇa*'ya ait dört parça (1935.52.0021-0024), Setsu FUJISHIRO, Noriko OHSAKI, SUGAHARA MUTSUMI ve YAKUP tarafından neşredilecektir. Bunun dışındaki 16 Āgama parçası tanıtımını yaptığımız eserde neşredilmiştir.

Kitabın başında, İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi Sven HEDIN vakfında görevli Håkan WAHLQUIST tarafından yazılan bir *Preface* (s. 7-15) bulunur. WAHLQUIST, burada HEDIN koleksiyonundan ve Uygurca parçaların koleksiyona dâhil oluş hikâyesinden bahsetmiştir.

Bu bölümün ardından, KASAI, RASCHMANN ve ZIEME'nin kaleminden çıkan bir *Introduction* (s. 17-36) gelir. Burada, projenin nasıl ortaya çıktığı anlatılmıştır. ZIEME, 16 Āgama parçasının neşri için bir grup kurarak proje başlatmıştır. Buna göre, 8 kişilik bir Uygurist grubu tarafından 16 parçanın neşrinin yapılmasına karar verilmiştir. ZIEME, 2012'de Berlin'de Japonya'ya taşınınca projenin yöneticiliğini KASAI ve RASCHMANN üstlenmiştir.

Introduction bölümünde, Āgama parçaları hakkında önemli tespitler yapılmıştır. Uygurca tercüme, *Taishō*'daki Çince metinlerle birebir uyumlu değildir, pek çok yerde Uygurca tercüme Çince metinden ayrılmaktadır. Bunun nedeni, Uygurların tercümelerinde kullandığı Çince metinlerin *Taishō*'dan farklı olmasıdır. Maalesef Uygurların o dönemde kullandığı bu Çince metinler günümüze kadar ulaşmamıştır.

WILKENS, Āgama tercüme hakkında şu noktaya dikkat çekmiştir:

“Bu metinlere bakıldığında, Uygurların XIII. ve XIV. yüzyılda yüksek seviyede bir Budist kültüre sahip olduğu söylenebilir, zira tercümelerdeki temel seviyeye ait olmayan Sanskritçe terimler ve özel adlar pek de az değildir.” (s. 201)

Aynı şekilde, YAKUP da benzer görüşleri ifade etmiştir:

“Tercümelerde yeni kelimelere ve şimdiye değin Eski Uygurcada tanıklanmayan Sanskritçe alıntılara rastlanır. Sanskritçe alıntılara bakıldığında, tercümanın iyi bir Sanskritçe bilgisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Belki de tercüme yapılırken Sanskritçe versiyon da kullanılmış olabilir.” (s. 282)

Koleksiyondaki Āgama parçalarının hiçbirisi tam bir tercüme değildir. Çince metinlerden bazı kısımların tercümesidir. Tabii bu elimize ulaşan malzemeye dayanılarak söylenebiliyor. Şimdiye kadar Doğu Türkistan’dan getirilen malzeme içinde eksiksiz bir Āgama tercümesine rastlanmamıştır. MİRKEMAL, tercüme yöntemini öğrenmek için metinlerin yazıldığını düşünmektedir (2014: 83-86). Ancak parçalar dikkatlice ve itinayla yazılmış olup müsvedde nüsha olmaları pek mümkün gözükmemektedir.

Introduction bölümünde, Uygurca Āgama envanterinin güncel toplu listesi de verilmiştir. Aslında bu liste, Mirkemal 2010: 1-4’teki listenin güncellenmiş hâlidir. Listede, Uygurca 108 parçanın kayıt numarası, *Taishō*’daki yeri ve neşrinin künyesi bulunmaktadır (s. 26-31).

Koleksiyondaki 16 parça içerikleri bakımından şöyle tasnif edilebilir:

1. 1-8 numaralı parçalar (1935.52.0001-0008), *Madhyamāgama*’nın (= 中阿含經 ‘Orta Uzunluktaki Āgama Sūtra’, *Taishō* No: 26) Uygurca versiyonuna aittir.

2. 9-11 numaralı parçalar (1935.52.0009-0011), *Samyuktāgama-sūtra*’nın (= 雜阿含經, *Taishō* No: 99) Uygurca versiyonuna aittir.

3. 12-15 numaralı parçalar (1935.52.0012-0015), *Samyuktāgama-sūtra*’nın (= 別譯雜阿含經, *Taishō* No: 100) ilave tercümesinin Uygurca versiyonuna aittir.

4. 16 numaralı parça (1935.52.0016), *Ekōttarikāgama*’nın (= 增壹阿含經, *Taishō* No: 125) Uygurca versiyonuna aittir.

Bu parçaların, kitaptaki neşirlerinin sırasını şöyle gösterebiliriz:

1. 1935.52.0001-0003: Ablet SEMET, “New Traces of an Old Uyghur Extract of the *Madhyamāgama*, Three of Eight Folios Preserved in the Hedin Collection in Stockholm” (s. 37-72).

2. 1935.52.0004-0006: Yukiyo KASAI, “The Old Uyghur Extract of the *Zhong ahanjing* (T 26), Three of Eight Folios Preserved in the Hedin Collection” (s. 73-112).

3. 1935.52.0007: Klaus RÖHRBORN, “Das alttürkische ‚Diskurs-Sūtra‘ und das Nivāpa-Sūtra” (s. 113-121).

4. 1935.52.0008: Zekine ÖZERTURAL, “Mahāgosiṅgama-Sutta und Nandakovāda-Sutta” (s. 123-138).

5. 1935.52.0009: Simone-Christiane RASCHMANN, “New Traces of an Old Uyghur Extract of the *Zhong ahanjing* (T 26), The First of Three Folios Preserved in the Hedin Collection” (s. 139-162).

6. 1935.52.0010: Peter ZIEME, “The Exposition of the Four Noble Truths in Short Extracts from the Sūtras Nos. 407-418 of the *Zhong ahanjing*” (s. 163-176).

7. 1935.52.00011: Yukiyo KASAI, “The Old Uyghur Extract of the *Zhong ahanjing* (T 99), The Third of Three Folios Preserved in the Hedin Collection” (s. 177-196).

8. 1935.52.0012-0015: Jens WILKENS, “The Old Uyghur Translation of the *Bi-eyi za ahanjing*” (s. 197-280).

9. 1935.52.0016: Abdurishid YAKUP, “The Old Uyghur Translation of the *Zengyi ahanjing* from the Hedin Collection” (s. 281-295).

Parçaların neşrinde, her parçanın yazıçevrimi, Çince paraleli, tercümesi ve parçalara ait notlar ile Uygurca metnin Uygurca-Çince sözlüğü verilmiştir.

Kitabın sonunda, Uygurca parçaların renkli resimleri *Plates* başlığı altında sunulmuştur.

Elimizdeki 16 Āgama parçasının neşriyle, HEDIN koleksiyonundaki Uygurca parçaların neredeyse hepsinin yayımı tamamlanmıştır. Projenin başlatıcısı ZIEME’yi, projeyi yürüten KASAI ve RASCHMANN’ı ve tabii ki parçaları neşredip işleyen birbirinden değerli Uygurist meslektaşlarımızı gönülden tebrik ederiz.

Kaynakça

KUDARA, K. (1980). A Provisional Catalogue of Uigur Manuscripts Preserved at the Ethnographical Museum of Sweden, Kyoto. (Typewritten Manuscript)

KUDARA, K. (1983). “Myōhōrengyō genzan no uiguruyaku danpen” [A Fragment of the Old Uyghur Translation of the Miaofalianghuajing xuanzan], Ed. M. MORI, Nairiku ajia nishi ajia no shakai to bunka [Society and Culture of Central and West Asia], Tōkyō: 185-207.

KUDARA, K. (1992). “Uiguru-yaku Engakuyō to sono chūshaku” [The Old Uyghur Version of the Yuanjuejing and It’s Related Commentary], Ryūkokū kiyō [Ryūkokū Journal of Humanities and Sciences], 14/1: 1-23.

MİRKEMAL, A. (2010). “Pulinsidun daxue tushuguan cang Huihu wen ‘Zhong ahan jing’ yanjiu” [The Uyghur Madhyama Āgama Fragment Preserved in the Gest Library Collection of Princeton University Library], Kyoto University Linguistic Research, 29: 1-26.

MİRKEMAL, A. (2014). “hui gu seng ren ru he xue xi han yu” [How Did Uyghurs Monks Learn Chinese?], Xinjiang shifan daxue xuebao, Zhehue shehui kexue ban [Journal of the Xinjiang Normal University, Philosophy and Social Sciences Edition], 35/1: 1-22.

SHŌGAITO, M. (2014). The Uighur Abhidharmakośabhāṣya Preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

**Herausgegeben von einem Team „Turfanforschung“. Zur
lichten Heimat: Studien zu Manichäismus, Iranistik und
Zentralasienkunde im Gedenken an Werner SUNDER-
MANN, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2017, 754 pp.
ISBN: 978-3-447-10884-3**

Münevver Ebru ZEREN

Haliç University (İstanbul/Turkey)
E-mail: ebruzeren@yahoo.com

Alman İnanist Werner SUNDERMANN (1935-2012), akademik dünyada en çok Berlin Turfan koleksiyonunda bulunan Orta İnan dillerinde yazılmış Maniheist metinler üzerinde yaptığı çalışmalarla tanınmıştır. Bu çalışmaların en önemlileri, SUNDERMANN'ın 1973-2012 yılları arasında *Berliner Turfantexte* serisinde yazdığı 6 ciltte yer almış; 2001 yılında da *Manichaica Iranica* adı altında SUNDERMANN'ın seçme makalelerinden oluşan iki ciltlik bir derleme eser yayınlanmıştır. 1993-2000 yılları arasında BBAW Turfanforschung'un başkanlığını yapan SUNDERMANN dinler tarihi kapsamında Maniheist metinlerin yanı sıra İnan dilleri ile yazılmış Budist ve Hıristiyan metinler üzerine de ciddi çalışmalar yapmış;

ayrıca İran çalışmalarının ötesinde Orta Asya, Hint-Avrupa tarihi ve edebiyatı ile az da olsa Türkoloji alanında önemli katkılar sağlamıştır.

Ünlü İranistin gerek asıl uzmanlığı olan İran dillerinde yazılmış metin neşirleri, çok dilli metinlerin karşılaştırmalı olarak analizi ve başta Maniheizm olmak üzere dinler tarihi alanına felsefî boyutta yaptığı önemli katkılarının çeşitliliği; hatırasına sunulan bu armağan kitabının konuları ve yazarlarının da uluslararası platformda geniş bir yelpazede yer almasına yol açmıştır. Bu esere katkı sağlayan sayısı ellinin üzerindeki yazarların birçoğu müteveffa ilim adamını şahsen tanımış olup SUNDERMANN'ın ilmî meziyetlerinin yanı sıra nazik, yardımsever, mütevazı ve birçok ekip çalışmasında yer almasını sağlayan paylaşımcı karakterinden bahsetmişlerdir. Diğer yazarlar ise makalelerinin çıkış noktası olarak SUNDERMANN'ın o alanda yaptığı ilk çalışmalardan bahsetmiş ve onun söz konusu eserlerinden nasıl feyz ve ilham aldıklarını ifade etmişlerdir. Kitapta yer alan makalelerin böylesine farklı alanlarda ve konularda çalışan Türk araştırmacılara büyük bir fayda sağlayacağını düşündüğümüz için makaleleri aşağıda kısaca da olsa teker teker tanıtmaya çalıştık.

Eserin XI.-XII. sayfalarında yer alan Önsöz kısmında, eseri hazırlayan BBAW Turfanforschung ekibi, eserin ortaya çıkışından bahsederek katkı sağlayanlara teşekkür sunmuştur. *Giriş* kısmında (s. 1-5) MARKSCHIES, Werner SUNDERMANN'ın ilim âlemine yaptığı katkıları özetlemiştir. SUNDERMANN'ın İran Edebiyatındaki yeri hakkındaki daha detaylı bilgiyi ise yine Berlin'den katkı sağlayan LORENZ, *Werner Sundermann and die persische Literatur* başlıklı makalesinde vermiştir (s. 7-9).

SIMS-WILLIAMS, *Werner Sundermann and Christian Texts in Berlin Turfan Collection* başlıklı makalesinde (s. 11-18), İran dilleri konusunda birlikte çalıştığı SUNDERMANN'ın bu alandaki önemli çalışmalarından bahsetmiş, ardından da onunla birlikte çalıştığı konulara değinmiştir. Doktora tezinin konusu olan Berlin Koleksiyonundaki Soğdca Hıristiyan C2 metni için Akademie der Wissenschaften der DDR'da çalışan SUNDERMANN'ın ona nasıl yardımcı olduğunu; 1974 yılında araştırma için Berlin'e geldiğinde tanıştığı SUNDERMANN ile 1983'ten itibaren Berlin Koleksiyonundaki Süryani yazısı ile yazılmış İran dili (Soğdca ve Farsça) metinlerin kataloğunu yapmaya başladıklarını anlatmıştır. Son olarak yazar,

SUNDERMANN ile ortak bir yayını olmamasına karşın birbirini tamamlayan ilgi alanlarının (kendisinin dil morfolojisi ve sentaks, SUNDERMANN'ın ise metin içeriği) onları çalışmalarını esnasında iyi bir takım yaptığını ifade etmiştir.

BÄNCILĂ, *Die mandäische „dualistische Formel“ und der manichäische „Dualismus“: ein Beitrag zum aramäischen hintergrund des Manichäismus* başlıklı makalesinde (s. 19-38), Maniheizm'de yer alan 'Düalizm' olgusunun kaynaklarını Zerdüştlüğün ötesinde; Aramî literatüründe aramış; düalizmi formüle etmek üzere Sabîlerin (İngilizce Mandaeans) dilindeki kaynaklardan Ginza, Fassung C metinlerini, ilahilerini ve büyü ile ilgili literatürü incelemiş ve bunun Maniheizm'deki düalizm olgusu ile bağlantısını kurmaya çalışmıştır.

BEDUHN, *The Nature of Manichaeon Soul* başlıklı makalesinde (s. 39-50), Orta Farsça Turfan Maniheist metinleri okumak amacıyla 1994-2002 yılları arasında Berlin'i sık sık ziyaret ettiği sırada tanıdığı SUNDERMANN ile ortak ilgi ve çalışma konuları olan 'Maniheist Ruh' hakkında SUNDERMANN'ın katkılarında (ölmeden birkaç hafta önce yayınladığı *Gōwišn ī grīw zīndag* hakkındaki çalışması ve ünlü Gyān Wifrās -Ruh Hakkında Vaaz'ın edisyonu) ve bu konudaki şahsi görüşlerinden bahsetmiştir. Maniheizm'de Batı dinlerinden farklı olarak bireylere ait olan ruh kavramı yerine kökeni Işık dünyasına dayanan ve maddi dünyada Karanlık ile savaşan kolektif ruh anlayışı olduğunu dile getiren yazar, acı çeken ve bedene hapsolmuş Maniheist metinlerine karşılık olarak SUNDERMANN'ın yayınladığı *Ruh Hakkında Vaaz* edisyonunda dile getirdiği düşüncelerin Maniheist anlayışa ayrı bir boyut getirdiğine dikkat çekmiştir. Zira SUNDERMANN'a göre, Yaşayan Ruh ilahî ışık elemanları beşlisi olarak dünyada hayatın kaynağı, devamlılığı ve tüm canlıların bu hayatta barış ve iyilik içinde yaşamalarını sağlayan, onsuz yaşamın olamayacağı güçtür. BEDUHN, SUNDERMANN'ın temellerini attığı bu düşünce sistemi içinde Maniheist ruh hakkında hala keşfedilmesi gereken çok konu olduğunu da belirtmiştir.

BENKATO, *Exploring the Oral Background of the Manichaeon Parables* başlıklı makalesinde (s. 51-64), Maniheist öğretinin iyi bilinen yazılı karakterinin yanı sıra sözlü yapısının izini özellikle "Bir zamanlar (...) vardı" deyişleriyle başlayan ve metinlerde sözlü geleneğe işaret eden sözlü masallar üzerinden sürmüştür. Ayrıca SUNDERMANN'ın sözlü niteliğine dikkat çektiği Maniheist vaazlar

(wifrās) ile rahiplere nerede, hangi dua, ilahî veya masalı söylemesi gerektiğini bildiren M 5779 ve M 114 Soğdca ayin metinleri üzerinden de Maniheist öğretinin hem yazılı, hem sözlü geleneği olduğunu savunmuştur.

CHUNAKOVA, *A Manichaean Fragment from the Oldenburg Archives* başlıklı makalesinde (s. 65-72), Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü (IOM RAS) Orta Asya Fonu'nda yer alan ve 1909 yılında S. OLDENBURG'un Toyuk harabesinden getirdiği Orta Farsça çift taraflı 5 satırlık metin parçasını (Old. A ve B) okumuş ve bu parçanın muhtemelen kozmogoni ve eskatoloji nitelikleri içeren çift yüzlü S14a ve S14b metinlerine ait olabileceğini öne sürmüştür.

CIRILLO, *Mani's Reaction to the Doctrine of the Baptismal Sects Concerning Man's Redemption from Evil* başlıklı makalesinde (s. 73-84), SUNDERMANN'ın *Iranische Lebensbeschreibungen Manis* (Acta Orientalia, 36, 1974, s. 125-149) adlı çalışmasında okuduğu Parçça bir fragmanın Mani'nin 20 sene aralarında yaşadığı vaftizcilerin Elkasai mezhebi ile ilişkisini gösteren önemli katkısından yola çıkmış ve Mani'nin çok iyi bilinen vaftizcilerin öğretisine duyduğu tepkinin izini sürmüştür. Sırasıyla Elkasaileri, Sözde Clementineler'deki vaftiz geleneğini, Elenchos'da yer alan gnostik vaftiz geleneğini ve Mani'nin bu geleneğe olan kökten eleştiriciliğini ele alan CIRILLO, Mani'nin "Sizin ruhunuzu ölüm ve yok olmaktan kurtarması için Kurtarıcı'nın emirlerini yerine getirmelisiniz" sözünde bahsedilen kurtarıcının (Hz. İsa) emirlerinin "Enkratites (İng.)" adı verilen mezhebin emirleri olması gerektiği ve Mani'nin işaret ettiği gibi asıl temizliğin 'bilgi' ile sağlanacağı emrini vaftizcilerin bildiği; ancak daha sonra, aslında doğası gereği temiz olmayan bedenlerini su ile temizlemek suretiyle bu yoldan saptıkları sonucuna ulaşmıştır.

COLDITZ, *Manischäische Parabeln-didaktische Literatur für Hörer?* başlıklı makalesinde (s. 85-102), hocası ve meslektaşısı olan SUNDERMANN'ın Maniheist masallar konusunda yayınladığı eserleri listeledikten sonra işiticiler için didaktik işlevi olduğu düşünülen Maniheist Masal Edebiyatı hakkında oldukça faydalı bir değerlendirme ortaya koymuştur. Makalesinde bu edebiyatın gelişmesine değinmesinin ardından masalların seçkinlere mi, işiticilere mi ait metinler olarak nitelendirilmesi için gerekli olan kriterleri (yazar, kâtip, rol alan karakterler, dinleyici kitle) tespit edip değerlendirmiştir.

DURKIN-MEISTERERNST, *Observations on the Middle Persian Barm e-Delak Inscription* başlıklı makalesiyle (s. 103-120), 1986'da keşfedilen, TAVOOSI ve FRYE tarafından 1989'da ilk kez okunan küçük bir ateş altarındaki Barm-e Delak Yazıtını yeniden ele almıştır. DURKIN-MEISTERERNST, ilk olarak İran dilinde her alanda eser veren SUNDERMANN'ın bu yazıt için de bir makale yazdığını ve yazıtın yeni fotoğrafları üzerinden yaptığı bu araştırmayı; her zaman sorunlara farklı açıdan bakmasını sağlayan merhum meslektaşı ile paylaşmayı ne kadar çok arzulamış olduğunu belirtmiştir. Birçok açıdan önem taşıyan bu küçük yazıtın yeni okunuşuna göre; Abnon adlı devlet görevlisi, I. Şapur'un Romalıları yenmesi durumunda orada bir ateş yakmayı adaması ve bu dileğinin gerçekleşmesi için oluşturduğu ateş altarına 'Farnbay-Şapur-Abnon' adını vermiştir. Ancak bu yazıtın yazılış amacı, adı geçen isimler, yazım dili gibi pek çok konuyu ilgilendiren sorular cevaplamayı beklemektedir.

FALK ve SIMS-WILLIAMS *A Decorated Silver Pyxis from the time of Vāsudeva* başlıklı makalelerinde (s. 121-138), 2012 yılında Pakistanlı sahibi tarafından kendilerine danışmak üzere getirilen 6,4 cm. genişliğinde, 10.6 cm. yüksekliğinde olan, işlemeli ve kapağı kayıp gümüş bir kutuyu incelemişlerdir. Tahrip olmasına rağmen üzerine kazınmış bezemelerde iki merkezi Oturan Buda ve yanlarında ikişer insan figürü bulunan gümüş kutu, daha önce Peşavar'dan gelen ve üzerinde Kuşan kralı Huvişka'nın resminin bulunduğu "Kanişka kutusu"nu andırdığı için tütsü kabı olarak düşünülmektedir. Buda'ya tapan dört kişinin adları Greko-Baktriya tipi eğik yazı ile Baktriya dilinde yazılmış olup bunlardan birisi de Kuşan hükümdarı Vāsudeva'dır.

FILIPPONE, *Middle Iranian grīw/vrīw: Possible Paths for Semantic Changes* başlıklı makalesinde (s. 139-155), 2002 yılında *Encyclopedia Iranica*'da SUNDERMANN tarafından incelenmiş olan Orta İran dilindeki *Grīw* kelimesinin Avesta'dan Maniheizm kaynaklarına kadar uzanan dönemler boyunca 'ense, beden, ruh, öz' olmak üzere geçirdiği anlam değişikliklerini ve işlevsel gelişimini dil ve kültürel kavramlaştırma ilişkisi ışığında yeniden değerlendirmiştir.

FRANZMANN, *Mariam, the Net-Caster and Shepherd: the Further Development of the Johannine Mary Magdalene in the Manichaean Psalm Book* başlıklı makalesinde (s.

157-164), Mary Magdalene hakkında erken Hıristiyan kanonik geleneğini yeniden yorumlayan ve genişleten Maniheistlerin İlahî kitabından (Psalm Book) üç metin parçasını incelemiştir. Daha önce bu konuyu irdeleyen ve adı geçen Maryam'ı Marie Magdalene olarak yorumlayan araştırmacıların çalışmalarına ek olarak bu metinler ile Yuhanna İncili arasında tahmin edilenin ötesinde daha büyük bir ilişki olduğunu öne sürmüştür.

FUNK, *Wer ist „der Achte?“ Ein west- östliches Rätsel manischaischer Terminologie* başlıklı makalesinde (s. 165-172), Maniheist İran ilahilerinde de adı geçen “Sekizinci”nin kimi ifade ettiğini Synaxeis Codex üzerinden araştırmış ve bunun ‘Hakikatin Yargıcı’ sıfatıyla görülen ‘Işıklı İsa’ (Jesus dem Glanz) olduğu sonucuna varmıştır.

GARDNER, *Some Comments on the Remnants of the Codex of Mani’s Epistles in the Middle Persian as Edited by W. Sundermann* başlıklı makalesinde (s. 173-180), SUNDERMANN’ın 2005 yılında VI. Uluslararası Maniheist Çalışmalar Kongresi’nde sunduğu; Berlin Turfan Koleksiyonunda Mani’nin Mektuplarına ilişkin Orta Farsça bir kodekse ait olduğunu tespit ettiği metin parçalarının sıralanması ve düzenlemesi üzerine bazı önerilerde bulunmuştur.

GOFF, *The Two Tablets of Enoch: The Contribution of the “Leningrad” Fragment of the Manichaean Book of Giants to the study of Qunran Book of Giants* başlıklı makalesinde (s. 181-193), St. Petersburg Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences’da bulunan ve daha önce SUNDERMANN tarafından yayınlanan Orta Farsça Maniheist Devler Kitabı’na ilişkin Leningrad fragmanında bahsedilen Peygamber Enok tarafından yazılmış ve devlere yüksek seslere okunduğu bildirilen iki tableti incelemiştir. Daha önce SUNDERMANN’ın da bu eserin Maniheizm’de Enok geleneğinin yer aldığını doğruladığını, ancak Kumran Devler Kitabı’nı incelemediğini bildiren yazar, bu iki eseri karşılaştırmak suretiyle Maniheist eserin Kumran eserinde yer alan Eski Yahudi geleneğinde devlere ilişkin bilgiyi koruduğunu ortaya koymuştur.

GULÁCSI, *A Parthian Exposition on Mani’s Book of Pictures. A Contextualized Study of a Fragmentary Ārdhang Wifrās Bifolio (M 8255) in the Turfanforschung of the BBAW,*

Berlin başlıklı makalesinde (s. 195-210), daha önce SUNDERMANN'ın üzerinde çalıştığı 'Ārdhang Üzerine Vaaz' anlamına gelen Partça *Ārdhang Wifrās* metinlerini, yazarın Mani'nin sadece resimli bir kitabı olduğunu ortaya koyduğu ve *Resimler Kitabı* olarak adlandırdığı Ārdhang adlı kitabının ana kaynağı olarak incelemiş ve değerlendirmiştir. Makalesinin bölümlerinde sırasıyla bu metinlere ait 15 parçayı listelemiş ve M 8255 içindeki yerlerini sıralamış, yazmanın içeriği ile Ārdhang'daki sahneleri karşılaştırmış, yazmanın başlığı ve dili ile Ārdhang'ın didaktik kullanımını ele almış ve sonuç olarak M 8255'in Maniheist rahiplerin Ārdhang'daki resimleri gösterirken neler söylemeleri gerektiğini hatırlatmak için yazılmış Mani'nin kısa ve kodlanmış öğretilerini içerdiğini tespit etmiştir.

HARTMANN ve CHEN, *Eine khotanische Bilingue aus Triratnadāsas Gunāparyantastotra* başlıklı makalelerinde (s. 211-220), 2002 yılında SKJÆRVØ'nun Hotence kataloğuna aldığı British Library'deki Sanskritçe-Hotence olmak üzere iki dilli ve Or. 12637/41 numaralı, anlamı 'Niteliklerine Sonsuza Kadar Övgü' demek olan Gunāparyantastotrā metnini incelemişlerdir.

HUTTER, *Buddha in Iranian Manichaean Writings* başlıklı makalesinde (s. 221-229), Doğu Maniheizm'deki önemine daha önce dikkat çekilen Buda'nın Batı Maniheizmi'nde yoğun olarak yer alan Hz. İsa figürü kadar detaylı incelenmediğini; bu nedenle Buda'nın Maniheizm'de hangi şekillerde görüldüğünü sistematik olarak ele aldığını belirtmiştir. Öncelikle "Tarihî Buda" başlığı altında "Mani'den Önceki Havari/Peygamber" ile "Buda ve Maitreya olarak Mani" konularına değinmiş, ardından Maniheist eskatolojide Maitreya Buda'yı incelemiş ve Doğu Maniheizmi'nde Buda'nın öneminin Batı Maniheizm'de Hz. İsa'nın öneminden daha az olduğu sonucuna vardığını belirtmiştir.

IWERSEN, *A Manichaean Ritual of Ascent? A Discussion of T. Kell. Copt. 2 A 5 in the Light of Other Coptic Gnostic Materials* başlıklı makalesinde (s. 231-240), Maniheist evrenin katmanlarında yükselen kişi veya ruhun ilahî tarzında anlatıldığı tek belge olan Kellis Kıpti Metni 2 A.5'i değerlendirmiştir. Makalesinde göğe yükselen kişinin veya ruhun Işığın Babası dâhil olmak üzere birçok Maniheist semavi varlığı gördüğünü anlatan bu metnin, Mısır'da dâhil olmak üzere Antik Dünyada ölüm ve inisiyasyon törenleri arasında bir paralellik bulunduğunu belirten yazar,

bu nedenle söz konusu metnin daha ziyade inisiyasyon törenlerinde kullanıldığını öne sürmüştür.

JOSEPHSON, *On the Choice between Good and Evil in an Essay in Book 3 of the Dēnkard* başlıklı makalesinde (s. 241-250), Zerdüşt bir ilahiyat eseri olan Dēnkard'ın 3. Kitabının; mantığın temel ilkelerini ve dinin doğrularını tanımlayıp birbirleriyle nasıl uyum içinde olduklarını göstermeye çalışan en uzun 1. bölümünün 75 numaralı deneme metnini İngilizceye tercüme ve aynı zamanda şerh etmiştir.

KASAI, *Ein Erzähltext unter den altuigurischen Fragmenten mit Brāhmī-Elementen* başlıklı makalesinde (s. 253-258), SUNDERMANN'ın Soğdca ve genel olarak Orta Asya Budist anlatı literatürüne yaptığı katkıların anısına Berlin Turfan Koleksiyonunda bulunan ve iki satırında Brāhmī yazısı yer alan 18 satırlık Ch/U 6114 (T III M 173/139) numaralı Uygurca metin parçasının transliterasyonu, tercümesi ve notlarını yayınlamıştır.

KÓSA, *Who is the King of Honour and What Does He Do? Gleanings from the New Chinese Manichaean Sources* başlıklı makalesinde (s. 259-272), Maniheist kozmolojisinde Yaşayan Ruh'un beş oğlundan biri olan Rex Honoris'in kimliğini M178, Kephalia, Contra Faustum gibi Maniheist kaynakların yanı sıra yeni keşfedilen Çince kaynaklar olan: 1. XIV.-XV. yüzyıllara tarihlendirilen ve bir Japon özel koleksiyonunda bulunan Maniheist kozmolojiyi tasvir eden ipek kumaş resmi, 2. Çin'in Maniheistler'in yaşadığı Fujian Eyaletindeki Xiapu yerleşiminde bulunmuş ve 2010 yılında JINGUO ve YUN tarafından yayınlanmış, daha geç kopyalanmış olmakla birlikte muhtemelen XIII. yüzyılda kaleme alınmış ritüel ve dualar içeren metinlere göre yeniden değerlendirmiştir. Buna göre Rex Honoris, 10 katlı Maniheist evrenin 7. katında oturan, bir melek ordusu tarafından çevrili olup şeytani varlıkları gözetleyen bir semavî varlıktır.

LEURINI, *Ein Riesenengel flog vom Himmel herab* başlıklı makalesinde (s. 273-284), Hippolyt, Epiphanius gibi Elkasai mezhebi dâhil heretiklere dair bilgiler içeren farklı yazarlardan ve Maniheist kaynaklardan yola çıkarak Mani ve sonraki dönemde Hz. İsa/Mesih/Kutsal Ruh anlayışlarını incelemiştir.

LIEU, *West of Parthia - Han China's Knowledge of the Graeco-Roman East* başlıklı makalesinde (s. 285-304), SUNDERMANN'ın İslamiyet öncesi dönemde Yakın Doğu ve Orta Asya'nın tarih ve coğrafyasına yaptığı katkılara vurgu yapmış ve özellikle SUNDERMANN'ın Turfan Maniheist metinleri incelerken sıklıkla başvurduğu *Res Gestae Divi Saporis* olarak bilinen Kâbe-i Zerdüşt'teki üç dilli (Grekçe, Orta Farsça ve Partça) I. Şapur dönemi yazıtının onomastik bir kaynak olarak ona nasıl ilham verdiğini belirtmiştir. LIEU, ayrıca 2010 yılından beri Union Académique Internationale (UAI) tarafından başlatılmış *X. yüzyıla kadar Çin ve Akdeniz Dünyasının Arkeolojik Kaynakları ve Edebi Belgeleri* adlı projenin yürütücü ortaklığını yaptığını; 2008-2012 yılları arasında da yer aldığı bir projede söz konusu yazıt dâhil İran ve Orta Asya'da özellikle çok dilli yazıtlar olmak üzere, Grekçe, Aramice ve Orta Farsça yazıtları incelediğini ve bu çalışmalar sonucunda Orta Asya'daki yer isimleri için çok dilli bir atlas da oluşturduklarını ifade etmiştir. Bu makalede de bahsedilen proje kapsamında ele aldığı, Han döneminde Çinlilerin Partlar'ın yaşadığı yer olarak bilinen Anxi hakkındaki bilgilerini diğer kaynaklarla karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir.

2017 yılında kaybettiğimiz Vladimir A. LIVŠIC, *İstorički xorezmiyskoy pis'menosti* başlıklı Rusça makalesinde (s. 305-318), birçok Harezme yazıtları ve diğer tür yazılardan okunan özel isimlerden ve onların Zerdüşt dinine dayanan köklerinden bahsetmiştir.

LURJE ve YAKUBOVİCH, *The Myth of Sogdian Lambdacism* başlıklı makalelerinde (s. 319-341), daha önce HENNING'in üzerinde çalıştığı Soğdca'da /l/ fonemi üzerine farklı bir yorum getirmişlerdir. Avesta'da ve Eski Farsçada yer almayan ve Hint-Avrupa dillerinden alınan bu fonemin, Soğdcada var olduğu teorisine karşılık Soğdcada bu fonemin bulunmadığı ve Erken Yeni Farsçaya Soğdca üzerinden değil, Baktriya dili üzerinden geçtiğini örneklerle öne sürmüşlerdir.

XIAOHE, *The Manichaean "Wheel of Karma" (Zodiac). A Study on the Cosmology Painting and Scripture of Buddha-Nature* başlıklı makalesinde (s. 343-354), yukarıda bahsedilen KÓSA'nın makalesinde ana malzeme olarak kullandığı bir Japon özel koleksiyonundaki Maniheist kozmolojiyi tasvir eden ipek üzerine resim ve Çin Ulusal Kütüphanesinde bulunan Dunhuang Yazması BD9401 numaralı fragmandan yola çıkarak Çince "ye" (karma) ve "lun" (tekerlek) kelimelerinden oluşan

“karma tekerleği”nin ruhların göçünün dönüm noktası olduğu sonucuna varmıştır.

MACUCH, *A Case of Loan and Mortgage in a Late Pahlavi Text* başlıklı makalesinde (s. 355-369), hocası ve meslektaşı SUNDERMANN’ın anısına, İran’da rivâyat olarak bilinen ve Eski Zerdüştlük geleneklerini korumak için Sasanî sonrası dönemde derlenen soru-cevap formatındaki Pehlevî metinlerinden birini incelemiştir. Sasanî dönemi hukukuna ilişkin önemli bilgiler içeren ve aynı yazmada yer alıp sırasıyla IX. ve XI. yüzyılda derlenen Ādurfarrbay ve Farrbay-srōš rivayetinde özellikle borç hukukuna ilişkin soruların yer aldığı bölümdeki bir kısım (Pursišn 68) daha önce birkaç araştırmacı tarafından tercüme edilmekle birlikte yazar tarafından Taberistan’dan bulunan benzer temalı Tab. 18 metnindeki bilgiler kullanılarak yeniden tercüme edilmiş ve borçlanmaya ilişkin Sasanî hukukî terimleri açıklanmıştır.

MAGGI, *Two Fragments of the Khotanese Sanghātasūtra in the Turfan Collection in Berlin* başlıklı makalesinde (s. 371-379), çalışmaları esnasında kendisinden bilgisini ve desteğini esirgemeyen SUNDERMANN’ın anısına; Turfan’dan gelmiş, daha önce hiç tespiti yapılmamış ve yayınlanmamış olan; aynı Hotence yazmaya ait KS 6 ve KS 8 numaralı iki metin fragmanı incelemiştir. Bu metinlerin; özgün dili Sanskritçe olan Mahāyāna metninin Eski Hotence çevirisine ait olduğunu tespit eden yazar, içeriklerini İngilizceye açıklamalarıyla birlikte tercüme etmiştir.

MARÓTH, *Die syrische Epistolographie* başlıklı makalesinde (s. 381-393), Süryanî dilinde mektup yazıcılığını, Arap, Yunan ve Aramî mektup yazıcılığı ile karşılaştırarak özgün niteliklerini irdelemiştir.

MATSANGOU, *Strategius’ Assignment: an Inquiry into Manichaeism and the Manichaean Churches of the Roman East, during the 4th Century* başlıklı makalesinde (s. 395-408), Ammianus Marcellinus’un *Res Gestae* adlı eserinde bahsettiği İmparator Konstantin’in Maniheistler dâhil olmak üzere imparatorluğundaki bütün farklı mezhepler hakkında yaptırdığı kaydedilen soruşturmanın izini sürmüştür. Bunun için görevlendirilen Strategius’un bu raporu hazırlayıp hazırlamadığı, hazırladıysa içinde Maniheistlere ilişkin bilgi olup olmadığına ilişkin sorulara cevap

arayan yazar, dönemin Doğu Roma–İran siyasî ilişkilerini ve Maniheist kiliselerinin durumunu göz önünde bulundurarak bu soruşturmanın gerçekleştiği ve birinci sırada Maniheistleri içerdiğini öne sürmüştür.

MATSUI, *An Old Uigur Account Book for Manichaeian and Buddhist Monastries from Temple α in Qočo* başlıklı makalesinde (s. 409-420), doktora öğrencisi iken tanıştığı ve kendisine ilham olan SUNDERMANN için IX.-X. yüzyıllarda Batı Uygur devleti döneminden kalan ve birlikte yaşayan ve karşılıklı iletişimde bulunan Maniheistlerle Budistlerin sosyo-ekonomik ilişkileri hakkında önemli bilgiler veren Berlin Turfan Koleksiyonundan Uygurca U 9271 numaralı metni tercüme ve açıklamalarıyla yayınlamıştır.

MAUE ve OGIHARA, *Tumshukische Miscellen III. 3. Tumshukese Dental Affricates* başlıklı makalelerinde (s. 421-432), SUNDERMANN'ın Tumşukça alanında çalışmış olmamasına rağmen onun Orta Çağ Doğu İran dil ailesine yaptığı katkıların anısına 2013 yılında Çin'de yeni bulunmuş Tumşukça belgelerin üzerinde yaptıkları ortak çalışmayı yayınlamışlardır. Makale sırasıyla Tumşukça için geleneksel doktrinin artık yeterli olmadığı, /dz/ sesi için yeni bir işaret belirlenmesi gerektiği, buna ilişkin adayların ve ardından örneklerin tanıtıldığı bölümlerden oluşmaktadır.

MOLČANOVA, *Dinamika Pogrebal'noy Leksiki i Sovremennix Zoroastriytsyev İrana* [İran'da Günümüz Zerdüştleri Arasında Cenaze Söz Dağarcığının Dinamikleri] başlıklı Rusça makalesiyle (s. 433-444) güncel konularda bir katkı sağlamıştır.

MORANO, *An Antiphonal Body and Soul Hymn in Manichaeian Middle Persian, Parthian and Sogdian* başlıklı makalesinde (s. 445-452) Berlin Turfan Koleksiyonu'ndaki merkezi beden ve ruh ritüeli olan bir bayram ayinine ilişkin üç dilli (Soğdca, Orta Farsça ve Partça) metni, daha önce metnin farklı parçalarını (M 114/I/, M 776, M 625a, M 266, M 4a/I/R/1-7, M 6451) yayınlayan HENNING ve BOYCE'un tercümelerini ve bu makalesinde ilk kez yayınladığı 'beden' ve 'ruh' arasındaki diyalogu konu alan Orta Farsça ilahîye ilişkin metin parçasını (M 114/II/) kullanarak yeniden oluşturmuştur.

OGIHARA ve CHAO-JUNG, *Some Observations on the Tumshuqese Documents Newly Published in China* başlıklı makalelerinde (s. 453-482), son olarak XINJIANG tarafından Cuşi Krallığı dönemine (658- 790) tarihlendirilen ve Hotenceye yakın bir Doğu İran dili olan Tumşukça belgelerden Çin’de yayınlanmış Tumxuq 001, 002, 003 004 numaralı belgelerin bir değerlendirmesini yapmışlardır. Bunlardan Tumxuq 001 manastır ile bir aile arasında tamamlanmamış bir kişi alımına ilişkin sözleşme iken daha önce niteliği tespit edilememiş olan diğer üç belge satış kontratlarıdır.

ORSATTI, *The Order of Climes in Nezāmi’s Haft peykar* başlıklı makalesinde (s. 483-490), daha önce SUNDERMANN’ın yayınladığı Nizami’nin *Haft Peykar* makalesi üzerine katkıda bulunmaya çalışmış ve metnin üzerinden NİZAMÎ’nin sunduğu dünya şemasına göre İran’ın yedinci değil, beşinci ülke/iklim olduğunu öne sürmüştür.

PANAINO, *Multilingualism and Empires: Byzantium and Sasanian Persia* başlıklı makalesinde (s. 491-502), geç Antik döneme damgasını vuran Bizans-Sasanî İmparatorluklarının karşı karşıya gelmesini, diplomatik ilişkiler üzerinden ve bir imparatorluğun gerektirdiği çok dillilik kavramını irdeleyerek karşılıklı ve karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Yazar ayrıca Sasanî İmparatorluğu’nda her ne kadar sözlü geleneğin ağırlığı biliniyor olsa da, en azından İran toplumunun üst kesiminde yüksek seviyeli birçok dilli yazının var olduğunu dile getirmiştir.

PETTIPIECE, *Mani’s Journey to India: Mission or Exile?* başlıklı makalesinde (s. 491-502), SUNDERMANN’ın “Mani, Hindistan ve Maniheizt Din” başlıklı makalesinde ifade ettiği Mani’nin Hindistan’a öğrenmek için değil, öğretmek için gittiği tezini yeniden ele almıştır. Sonuç olarak yazar, Mani’nin Hindistan’a seyahatinin; dinini yaymak için ülkesinde daha uygun siyasi koşulların gerçekleşmesini beklemek üzere yönünü öncelikle Hindistan gibi birçok yabancı dinlere mensup olanlar arasında vaaz meziyetlerini gösterebileceği “kendisi tarafından dayatılmış bir sürgün” olarak düşünülebileceği sonucuna varmıştır.

PINAULT, *Theatre Jargon and Literary Language in Tocharian* başlıklı makalesinde (s. 511-524), Toharca A ve B metinlerin ağırlığını oluşturan ve Hint drama-

sının gelenekleri ile birçok teknik terim içeren drama metinlerinden bazı terimleri incelemiştir. Özellikle Toharca B’de Sanskritçe *pratihārī* kelimesinden alıntılanan ve ‘dişi kapı muhafızı’ anlamına gelen *plaktukāñña/plaktukiñña* kelimesinin nasıl türetildiği örneği üzerinden Toharca yazarların bir edebî dil olarak kendi tabirlerini standartlaştırmaya çalıştıklarını öne sürmüştür.

PIRAS, *The Writing Hearer. A Suggested Restoration of M 101d* başlıklı makalesinde (s. 525-534), meslektaşı ve arkadaşı SUNDERMANN’ın anısına; daha önce parçaları HENNING tarafından “Kawān’ın Fragmanları” başlığı ile birleştirilmiş olan Maniheist Orta Farsça M100 metninin d parçasında bir kitabı kopyalayan işiticiye dair tam okunamamış “hasta adam” a ilişkin metafor için bir öneride bulunmuştur. Mani’nin kendisinden doktor, kitaplarından da ilaçlar olarak bahsetmesi ve diğer metin örneklerinden yola çıkarak işitcinin bu adak niteliğindeki faaliyetinin “hasta bir adamdan sağlık isteme” gibi paradoksal bir örnek olarak ifade edilmiş olabileceği önerilmiştir.

PIRTEA, *Is There an Eclipse Dragon in Manichaeism? Some Problems Concerning the Origin and Function of ātālyā in Manichaean Sources* başlıklı makalesinde (s. 535-554), sadece 4 metin örneğinde geçen ve hangi bağlamda kullanıldığı bilinmemekle birlikte “tutulma ejderi”ni ifade ettiği düşünülen Süryanice *ātālyā* kelimesinin kökü, işlevi ve Maniheizm’de böyle bir metafor olup olmadığını; Babil astronomisi, Sabî söz dağarcığı, Hıristiyan Süryanî literatürü ve VI. yüzyıl Yeni-Platoncu Yunan filozofu SIMPLICIUS’un eseri üzerinden incelemiştir.

POIRIER, *L’Obstruction de l’abîme d’après Titus de Bostra (Contre les Manichéens I, 42). Un aspect de l’escatologie manichéenne* başlıklı makalede (s. 555-566), Titus de BOSTRA’nın eserinin, Mani’nin öğretisinin temelleri olan iki prensip ve Karanlık’ın Işık’a saldırma tezine karşı geldiği I. kitabında geçen ‘uçurum’ kavramını incelemiştir. Maniheist öğretilerde Işığın Karanlığa hapsedilmesi ‘mezar, hapsedilme’ kavramlarıyla ifade edilirken Titus BOSTRA, Kötülük’ün Işık’a saldırdığı İlk Zamanı “Tanrı Kötülüğün başını çıkardığı uçurumu toprak topaklarıyla tıkadı” ifadesi ile anlatmıştır.

PROVASI, *Literary Motifs in the Sogdian "Job Story"* başlıklı makalesinde (s. 567-582), SUNDERMANN'ın akademik faaliyetlerinin önemli bir kısmını yönelttiği Doğu Maniheizm'inde özellikle işiticilere öğretiyi anlatmak adına yazılmış *āzend* 'masal' edebî türü hakkında bir katkı sunmuştur. Yazar, ilk olarak HENNIG tarafından 1945'te yayınlanan Soğdca Maniheist masallar arasında T II D (şimdi Ch/So 13400) numaralı metin parçasını; sonradan YUTAKA tarafından aynı metne ilişkin olduğu tespit edilen diğer iki metin parçası ile birleştirerek tercüme edip İncil'deki "Job'un Hikâyesi" adlı metin ile karşılaştırmıştır.

RACHMANN, *Lobpreis des Mannes (II)* başlıklı makalesinde (s. 583-596), daha önce SUNDERMANN'ın 60. Doğumgününe Armağan Kitabı'nda "Bu Beylere Övgüdür" başlığı altında yayınladığı Berlin Turfan Koleksiyonundaki Uygurca Ch/U 6620 verso numaralı kitap parçasının devamı olan Ch/U 6916 verso metin parçasının transkripsiyon, tercüme ve notlarını yayınlamıştır.

RECK, *Zwei weitere kleine Bruchstücke sogdischer Versionen des Mahāyāna Mahāparinirvāna-sūtra in der Berliner Turfansammlung* başlıklı makalesinde (s. 597-604), öğrenciliğinden itibaren tanıdığı meslektaşı SUNDERMANN'ın KUDARA ile birlikte yayınladığı Mahāyāna Mahāparinirvāna-sūtra'nın Soğdca versiyonuna ilişkin 80 metin parçasının anısına; aynı eserden iki metin parçasının (So 10239(4) ve Mainz 154) transliterasyon ve tercümesini yayınlamıştır.

XINJIANG, *A Re-Examination of the Problem of the So-Called "Tocharian" Languages and the Meaning of "Tugristān" between Kucha and Beshbaliq* başlıklı makalesinde (s. 605-620), Toharca üzerine yapılan akademik tartışmaları özetledikten sonra *toyri* ve Tugristān'a ilişkin Uygur kaynakları üzerinden yeni bir değerlendirme yapmıştır. XINJIANG'a göre; öncelikle muhtemelen önceleri Maniheizm'in Doğu Kilisesinin merkezi olan ve Baktriya bölgesinde bulunan Toharistan adından yola çıkarak merkez Batı Bölgelerine kayınca Kuça, Karaşar, Turfan ve Beşbalık'ın oluşturduğu dört şehre Çahar Tugristān denmiştir. Yazar ayrıca, bölgedeki dil için Uygurların kullandığı *toyri* adının muhtemelen geç bir dönemde verildiğini; çünkü bu dilin Baktriya'da konuşulmadığını; dolayısıyla bu bölgenin eski yerlilerinin "Ön-Toharlar" olamayacağını öne sürmüştür.

ROSSI, *Parth. šāhīgān, MP šāhīgān, Sogd. š(')yk/qn(h)* başlıklı makalesinde (s. 621-636), erken kariyerinden itibaren çalışmalarına destek olan SUNDERMANN'ın anısına; onun daha önce 'saray' olarak okuduğu Soğdca š(')yk/qn(h) kelimesinin analizi ve Partça ile Orta Farsça šāhīgān kelimeleri ile karşılaştırılması ile katkı sunmuştur.

SHOKRĪ-FOUMESHĪ, *The Great Hymn of Wisdom, the First Manichaean Manuscript Fragment Unearthed in Iran* başlıklı makalesinde (s. 637-654), 2009 yılı sonunda Şiraz'da bulunan bir mezarın kalıntıları arasında yer alan ve tılsım olarak kullanılan büyük bir metal silindir eşya içine yerleştirilmiş deri üzerine yazılmış Orta Farsça metni tercüme ve açıklamalarıyla yayınlamıştır. İran'da bulunan ilk Maniheist elyazması olan bu metin parçası, doğru dine inanların kurtuluşa ulaşacağı ve diğerlerinin cezalandırılacağı temasını işlemektedir.

TONGERLOO ve SELDESLACHTS, *La Correspondence Edmond Druin/Willi Bang (Kaup)* başlıklı makalelerinde (s. 655-666), SUNDERMANN anısına, ortak tutkuları İran dünyası ve komşularına ait kültürleri incelemek olan iki değerli araştırmacıya ilişkin Louvain Üniversitesi'nde bulunan ve Edmond DURIN'in BANG'a yazdığı bir kartpostal ve dört mektubu içeren metinleri yayınlamışlardır.

YUANYUAN ve WUSHU, *On the Title Indication of the "Chuseng Zanwen 初聲讚文" in the Chinese Hymnscroll* başlıklı makalesinde (s. 667-674), Çince Hymnscroll (ilahî Tomarı)'nın 423 sütuna yazılmış 28 ilahîsi arasında yer alan Chuseng Zanwen ilahîsinin "İsa tarafından derin öğretilerle oluşturulmuş Chuseng Zanwen, Sanskritçe versiyonunu takip etmek zorundadır" olarak okunmuş başlığının anlamı hakkında yeni bir yorum getirmişlerdir.

WEBER, *A Pahlavi Query* başlıklı makalesinde (s. 675-682), 2000'li yıllarda edisyonu yapılan *Pehlevî Arşivi* adlı ekonomik belgelerde 'harcama' anlamına gelen *uzēnag* ve *uzēnišn* kelimelerinin Berkeley, Berlin, Moskova, Viyana ve Taberistan belgeleri üzerinden değerlendirmesini yapmıştır.

WILKENS ve PEYROT, *Weitere Parallelen in Tocharisch B zur altuigurischen Dasákarmapathāvadānamālā: Mahendrasena- ve Saddanta-Avadāna* başlıklı makalelerinde (s. 683-710), SUNDERMANN'ın yayınladığı DKPAM'nın Soğdca versiyon-

nuna ait Kāñcanasāra-Avadāna'nın hatırasına; Mahendrasena-Avadāna ve Saddanta-Avadāna'ya ait Toharca B ve Uygurca metin parçalarını (Mahendrasena için IOL Toch 1, IOL Toch 173, IOL Toch 29, IOL Toch 397; Uygurca Mainz 741, U 1018+ U 1197 + U 1971, Kr II 2/28, U 1049; U 1078 + U 1136 + U 2037 + Mainz 810a + U 1086 + Mainz 48; Saddanta için IOL Toch 63, IOL Toch 1094; U 1651 + U 1957 + U 1960b, MIK III 1054) karşılaştırmalı olarak transkripsiyon, tercüme ve açıklamaları ile yayınlamışlardır.

YAKUP, *An Old Uyghur Fragment of an Astrological Treatise Kept in the Beijing National Library* başlıklı makalesinde (s. 711-717), Pekin Ulusal kütüphanesinde BD14741L numarasıyla ile kayıtlı bir yıldız kehaneti metninin parçası olan, 13 satırlık erken dönem Uygurca metnin transliterasyonu, transkripsiyonunu ve tercümesini yapmıştır. Metin, Eski Hindistan ve Çin'de "ateş eden yıldızlar" olarak bilinen meteorlara bakarak bıraktığı izler ve renklere göre yorumlanan kehanetleri içermektedir.

YOSHIDA, *The Xiapu 霞浦 Manichaean text Sijizan 四寂讚 "Praise of the Four Entities of Calmness" and Its Parthian Original* başlıklı makalesinde (s. 719-736), Otani Koleksiyonundaki İran metinleri kendisi ve KUDARA ile birlikte yayınlayan, her zaman desteğini gördüğü meslektaşı SUNDERMANN'ın anısına; 2008 yılında Fujian eyaletinde bulunmuş olan Xiapu metinlerinden birini incelemek suretiyle katkıda bulunmuştur. Çince Sijizan metnindeki ilahînin fonetik olarak transkripsiyonunu oluşturmak için aynı ilahînin Partça özgün metninden (M 1367) ve Turfan'da bulunmuş Uygurca versiyonundan (MIK III 200T II D 169, I) faydalanmıştır.

ZIEME, *Mānistān „Kloster" und manischaïsche Kolophone* başlıklı makalesinde (s. 737-754), SUNDERMANN'ın 2001'de yazdığı bir *manistān* ile ilgili makalesinin anısına manastırların yeri, yapısı ve işlevleri konusunda bilgi veren Türkçe Maniheist metinleri (MIK III 198 (T II D 171), M III 27'nin Kolofonu, Irk Bitig'in Kolofonu, Ch/U 7183, M 112, Ch/U 7081, U 219 b, MIK III 8453) ve içindeki önemli bazı ifadeleri ele almıştır. Makalesinin son iki başlığı altında ise sırasıyla manastırların ilmî faaliyetleri hakkında belgeler ile *manistan* teriminin Maniheist bağlam dışındaki kullanımına ait belgelerden notlar derlemiştir.

Sonuç olarak, büyük âlim SUNDERMANN'ın uzun süre çalıştığı ve bir süre başkanlığını da yaptığı Berlin Turfan Araştırmaları (Turfanforschung) ekibi tarafından yayınlanan bu armağan kitabı, son zamanlarda İranistik alanında yayınlanan en değerli eserlerden biridir. Büyük bir titizlikle seçilen makalelerden oluşan içeriği; SUNDERMANN'ın önemli araştırmalarından aldıkları ilhamla ilim bayrağını biraz daha ileri taşıyan meslektaşlarının son çalışmalarını aktarması açısından önem taşımaktadır. Kanaatimizce bu eserden, İran dilleri ve/veya dinleri üzerinde çalışan her araştırmacı büyük ölçüde istifade edecektir. Adının da işaret ettiği gibi, SUNDERMANN'ı “Işık Ülkesine” en anlamlı şekilde uğurlayan bu değerli kitabın yayınında emeği geçen herkese teşekkür ve tebriklerimizi sunuyoruz.